

Museum retic a Cuira

Il museum istoric dal chantun Grischun

■ **L'exposiziun dal Museum retic cumpiglia objects archeologics, istoric-culturals e folcloristics da l'entir chantun Grischun. Il spazi da temp preschentà tanscha da la preistorgia ed antica sur il temp medieval, la renaschienscha ed il baroc fin en il 19avel e 20avel tschientaner.** Cun l'avertura dal plaun sutterran il december 2011 ha il Museum retic fatg ses ultim pass vers la nova concepziun da si' exposiziun permanenta. En la nov' exposiziun è mintga plaun deditgà ad in tema. «Pussanza e politica» hai num dapi l'onn 2007 sin l'emprim'auzada. L'onn 2008 è vegni vitiers «Lavor e paun» sin la segunda e l'onn 2009 «Crair e savair» sin la terz'auzada. Cun l'archeologia ch'è vegnida concepida da nov

en il plaun sutterran è vegnida remplazzada dal tuttafatg l'exposiziun dals onns 1980. Il plaunterren resta reservà per las exposiziuns temporaras, il palantschin per la pedagogia da museum.

Istorgia dal museum

Il museum istoric dal Grischun sa chatta en la chasa Buol en la citad veglia da Cuira. La chasa patriziana barocca è vegnida construida l'onn 1675 dal barun Paul de Buol da Strassberg e da Rietberg (1634-1697). L'edifiz vegn rendi accessibel en l'intern tras vastas stgalas. Ellas collian ils arviets dal tschaler, il plaunterren cun il passagi per char e chaval, dus plauns d'abitat signurils sco er il plaun per la servitud ed il plaun sul tetg.

La famiglia de Buol è stada ina da las schlattainas dominantas da las Trais Lias. Paul de Buol era in descendent da la lingia da Churwalden. El era maridà cun Narcissa de Planta-Wildenberg. L'onn 1690 è el sa convertì al catolicissem. Buol valeva sco capuriun da la partida austriac-spagnola. L'onn 1697 è el vegni sutterrà en la catedrala.

Sco er en auters chantuns svizzers è il museum vegni fundà la fin dal 19avel tschientaner pervia da l'emigraziun pli e pli intensiva da bains culturals impurtants. Il giurist, istoricist e politicher Peter Conra-

Sguard en l'exposiziun permanenta dal Museum retic.

FOTO MUSEUM RETIC

din de Planta-Zuoz (1815-1902) ha perquai creà ina fundaziun en favur d'in «museum grischun per scienza ed art». Ils 8 da zercladur 1872 ha il museum pudì avrir sias portas al plaunterren da la chasa Buol. Al cumenzament cumpigliava el ina biblioteca, ina collecziun da naturalias ed ina collecziun d'antiquitads. L'onn 1876 ha il Chantun acquistà la chasa. Ils accents principals dal museum istoric grischun restan l'istorgia, l'etnografia e l'archeologia.

La collecziun

Il museum retic collecziunescha objects ch'èn tuts originars dal chantun Grischun, che vegnan producids u utilisads en il Grischun u ch'èn stads en possess d'ina persuna u d'ina famiglia domiciliada en il chantun Grischun. La collecziun cumpiglia bunamain 100 000 objects. Ultra da la collecziun istoric-etnologica e numismatica fan part er secturs pli pitschens da l'effectiv cumplessiv. La partiziun egipziana, etnografica ed antica dateschan dal cumenzament dal museum e na vegnan betg pli engrondidas.

La part betg exponida da l'inventari dal museum vegn depositada en il local da pro-

tecziun per bains culturals a Haldenstein. Sin dus plauns, sin ina surfatscha utilisada da 2180 m², vegnan conservads objects da metal, mobiglias, maletgs, vehichels e.u.v. cun ina temperatura ed umidità da l'aria constanta. Textilias, plasticas e maletgs istorics vegnan archivads separadamain da l'ulteriur inventari da la collecziun. Questas collecziuns da studi stattan a disposiziun da tut temp a scienzias ed a scienzias.

La part da la collecziun exponida en la chasa Buol vegn accumpagnada da legends e texts explicativs. Las vastas brochuras ch'èn cumparidas tar mintga part da l'exposiziun (en las trais linguas chantunales ed en englais) gidan ad approffundar la savida davart l'istorgia multifara dal chantun Grischun.

Plaun sutterran: «Chats e fatgs»

L'exposiziun d'archeologia en il plaun sutterran corresponda a las epocas enconuschentas. Ella cumenza cun il temp da crap e cun las restanzas las pli veglias d'abitadis en il Grischun da Cuira-Marsöl da circa 11 000 fin 9500 avant Cristus. A partir dal temp da bronz tempriv datti ina colonisaziun nova intensiva dal territori alpin cun in augment correspondent dals objects da chat. Il temp da fier che suonda ha ses num dal fier che remplazza pli e pli il bronz. Enturn 15 avant Cristus vegn il Grischun actual conquistà dals Romans. Quai chachuna er grondas midadas culturalas. L'ultim chapitel dal plaun sutterran è la finala il temp medieval tempriv (400 fin 800 suenter Cristus).

L'exposiziun è vegnida sviluppada en stretga collavuraziun cun il Servetsch archeologic. In'attenziun speziala è vegnida dada als complexs da chats novs e fitg novs. Sco tar ils ulterius plauns è il biro Gasser e Derungs responsabel per ina concepziun ch'unescha il cuntegn e la furma en moda atractiva.

Emprim'auzada: «Pussanza e politica»

L'emprim'auzada da la chasa – ch'è l'auzada la pli pumpusa – sa fatschenta cun la contemplaziun «tradiziunala» da l'istorgia: eveniments, persunas singulas (per il solit masculinas), dretg, uffizis, instituziuns. Questa preschentaziun dat paisa ad annadas ed a la cronologia. Ella na po betg esser cumplessiva, mabain tracta exempels ch'èn spezialmain expressivs. Ma i sa tracta adina da pussanza e da politica. Ella tschenta la «dumonda da la pussanza»: Tgi aveva e tgi ha la pussanza? Co vegnida e co vegn exequida la pussanza? Tge geners da pussanza datti? Co percorschan ins pussanza?

Sut quest puntg da vista tractan ils singuls locals temas impurtants da l'istorgia grischuna: Armadas e guerras; Signurs e chastels; Las Trais Lias e la terra subdita Vuclina; La vart stgira da la giustia. Sco constanzas da l'istorgia grischuna

resortan l'interess da las pussanzas estras per ils pass sco er la cuntrada politica che consista da pitschens secturs. La chasa, en la quala il museum sa chatta, è ina part da quest'istorgia. La famiglia Buol apparte-

neur agricola. Gia adina era l'emigraziun in'alternativa.

En la segunda mesad dal 19avel tschientaner è la prestaziun da servetsch «traffic da transit» vegnida remplazzada da la prestaziun da servetsch «turissem». Ils manaschis industrials pli gronds n'han – cun paucas excepziuns – mai pudì s'establi en il Grischun. Tar l'emigraziun è vegnida l'immigraziun en regiuns turisticas. Restadas èn las differenzas enormas tranter ils centers da servetschs ch'èn fitg sviluppads e tranter las valladas periferas ch'èn oravant tut caracterisadas da l'agricultura.

Terz'auzada: «Crair e savair»

La sculptura da Son Luzi e l'apparat da nivellaziun represchentan ils dus pols «crair e savair». Tge han las Grischunas ed ils Grischuns cret e savì, tge crair e san ellas ed els oz? Il cunfin tranter crair e savair n'è mai stà cler.

«Dieus e Dieu» illustrescha il svilup dals numerus dieus «pajauns» ad in Dieu cristian. Las «ditgas e legends» tradiziunales relatan, co che la vita reala vegn dumagnada e chapida. «Segns e miraclas» tracta reglas, avvertiments ed eveniments. «Cretta e superstiziun» mussa la finala che omaduas furmas vivan anc adina.

«Naschienscha e mort» menziuna las

Las brochuras da l'exposiziun permanenta en survista

Chats e fatgs

- *Archeologia*: Tge fa l'archeologia? – L'archeologia en il Grischun
- *Temp da crap (600000 – 2200 a.C.)*: Temp da crap tempriv (paleoliticum) – Temp da crap mesau (mesoliticum) – Temp da crap tardiv (neoliticum)
- *Temp da bronz (2200 – 800 a.C.)*: Introducziun – Culegnas – Objects chat-tads en fossas – Chats en las muntognas ed en las auas – Cliniez
- *Temp da fier (800 – 15 a.C.)*: Introducziun – Ils Rets – Ils Celto-rets ed ils Celts – Ils Leponts – Commerzi dal temp preistoric e dal temp roman
- *Temp dals Romans (15 a.C. – 400 s.C.)*: Introducziun – Cuira dal temp roman – Abitadis e sanctuaris romans
- *Temp medieval tempriv (400 – 800 s.C.)*: Survista

Pussanza e politica

- *Ina curta cronologia* (l'istorgia dal Grischun dal temp preistoric en fin oz)
- *Armadas e guerras*: La campagna romana sur las Alps (15 a.C.) – La guerra svabaisa (1499) – Ils scumbigls grischuns (1603-1639) – Ils Franzos vegnan (1799) – Il Grischun e la Segunda Guerra mundiala (1939-45)
- *Signurs e chastels*: Introducziun – Ils pussants en Rezia – Ils chastels sco bains purils – Talac da dats empè

- da fracass d'armas – Abitar en il chastè
- *Las Trais Lias e la terra subdita vuclina*: Introducziun – Las vischnancas giudizialas – Ils «chaugross» – La chapitala inuffiziala – Las subditas ed ils subdits
- *La vart stgira da la giustia*: Survista

Lavor e paun

- *Traffic*: Survista
- *Mastergn ed industria*: Industria da minieras ed elavuraziun da metals – Puras u purs artisans e mastergnantas u mastergnants purils – Cuira, citad da la mastergnanza – Industria
- *Agricultura*: Introducziun – Revoluziun neolitica – Autoproviediment e martgà – Mecanisaziun – Perspectivas
- *Migraziun*: Introducziun – Emigraziun – Immigraziun
- *Turissem*: Introducziun – La nova vista sin las Alps – Giasts e forzas da lavor

Crair e savair

- *Dieus e Dieu*: Survista
- *Segns e miraclas*: Survista
- *Ditgas e legends*: Survista
- *Cretta e superstiziun*: Survista
- *Naschienscha e mort*: Survista
- *Stampats e stamparias*: Introducziun – La pressa grischuna
- *Scola e scola populara*: Introducziun – Relaziuns da scola ed instrucziun

Las brochuras accumpognan las visitadras ed ils visitaders tras las differentas auzadas dal museum.

gneva durant tschientaners a la signuria grischuna da las schlattainas dominantas.

Segund'auzada: «Lavor e paun»

En il segund plaun da la chasa vegnan tractadas las suandantas duas dumondas: Nua chattavan e chattan las Grischunas ed ils Grischuns lavor? E co gudagnavan e gudognan ellas ed els lur paun da mintgadi. Ils singuls locals tractan ils suandants temas: agricultura; mastergn ed industria; traffic; turissem; emigraziun ed immigraziun.

La pli gronda part da la populaziun viveva fin il 19avel tschientaner da l'agricultura da muntogna. Per intginas valladas offriva il traffic sur ils pass in'existenza supplementara, per autras l'industria da minieras. Il mastergn era – cun l'excepziun da la citad da Cuira – savens collià cun ina la-

enconuschentschas da la medischina, dentant er la pietad populara. Il local davart «scola e scola populara» e quel davart «stampats e stamparias» tematiseschon cunzunt il savair.

Crair e savair, dentant er – sco ch'i para – superstiziun, èn oz pli u main libramain en vendita sin il «martgà da las pussaivladads». La schelta è enorma e surpassa per bier la purschida da las baselgias tradiziunales.

La preschentaziun: Dossier «Museum retic»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=573
www.chattà.ch

Chantun Vad

Regiun al vest dal pajais che unescha il Giura, la Svizra Bassa e las Alps

■ Il chantun Vad è situà tranter il Lai da Geneva ed il Lai da Neuchâtel. El furma il quart grond chantun da la Svizra e cumpiglia il terz grond dumber d'abitants ed abitants dal pajais (suenter Turitg e Berna). Il territori chantunal s'estenda dal Giura sur la part vest da la Svizra Bassa fin en las Alps. Malgrà las vastas regiuns ruralas viva la pli gronda part da la populaziun en citads ed aglomeraziuns. A Losanna, la chapitala dal Vad, vivan passà 120 000 persunas. Sco chantun il pli grond ed il pli populà occupa il Vad ina posiziun centrala entaifer la Svizra romanda. A medem temp sa distingua el tras in spiert cosmopolitic e tras sia ospitalità. 31,8 pertschient da sia populaziun èn persunas estras (situaziun dal 2012). Sco emprim chantun da la Svizra ha il Vad introduci l'onn 1959 il dretg da votar da las dunnas. E dapi l'acceptaziun d'ina nova constituziun il 2003 han er persunas da l'exterior il dretg da votar e d'eleger sin plaun communal.

In gir tras il Chantun

En il center ed al nord dal Vad domineschan las cuntradas ruralas; ma il Chantun cumpiglia er in'entira retscha da citads mesaunas, plirs lais ed er duas regiuns da muntogna che sa distinguan fundamentalmain ina da l'autra: las Prealps (Ormonts, Pays-d'Enhaut) ed il Giura (Vallée de Joux, regiun enturn Sainte-Croix). Il punct il pli bass dal Chantun giascha al Lai da Geneva, il punct il pli aut furma il piz da Les Diablerets (3210 m s.m.) en vischinanza dal Col du Pillon.

In gir tras il Chantun

Cun l'università da Losanna ch'è vegnida fundada l'onn 1537 e cun la segunda scola politecnica federala porchsa il Vad vastas pussaivladads da furmaziun universitara. A Losanna sa chatta en pli il Tribunal federal ed il chastè da Prangins (en vischinanza dal cunfin genevrin) la sedia romanda dal Museum nazional svizzer.

Dapi l'onn 1915 furma la citad da Losanna la sedia dal comité internaziunale olimpico (CIO) e porta dapi l'onn 1994 il titel uffizial da «chapitala olimpica». 24 federaziuns internaziunales e 20 organs internaziunals ch'èn colliads cun il sport èn sa domiciliads en il chantun Vad, tranter auter er l'UEFA a Nyon. A Gland, al vest dal Chantun, han er l'Unìun internaziunala per il mantegniment da la natira e da sias resursas ed il WWF lur sedias principals.

Sut la marella: Yverdon-les-Bains al Lai da Neuchâtel

Ils umans dal neoliticum postavan menhirs sin lur collinas (per part existan els anc oz). Ils Helvets veneravan las funtaunas da zulper ed ils Romans giudevan l'aua ch'è calda. Anc oz è la citad da Yverdon-les-Bains enconuscha per ses bogns e per sia bella riva al lai.

L'armada romana ha construì l'emprim bogn termal en ses champ fortifitg. Il complex da bogns termals fitg frequentà en il 18avel tschientaner ha per temps pers s'attractività, ma è adina puspè vegnià reconstruì. Oz è la citad loscha da ses bogns e dal Grand Hôtel des Bains, l'object da parada.

La citadina da Yverdon-les-Bains ha deditg ina statua ed ina plazza a ses bab adoptiv Heinrich Pestalozzi, il grond protector dals paupers. Enturn questa plazza stattan perlas da temps istorics: il chastè (13avel tschientaner), la chasa-cumin e la baselgia (18avel tschientaner). Da tempratura futuristica è percenter la Maison d'Ailleurs, in mu-

seum per science fiction. Tgi che ha gudent la cumpagnia va en il Théâtre de l'Echandole. La citad dumbra 24 000 abitants ed abitants e metta l'accent sin il commerzi, l'industria e la furmaziun.

Economia

Il chantun Vad enconuscha structuradas ch'èn favuraivlas per l'economia. Numerusas interpresas multinaziunales han tschernì il chantun Vad per lur dimora principal. A Vevey sa chatta la sedia principal da Nestlé che furma la pli gronda interpresa industrial da la Svizra ed a medem temp il pli grond concern da victualias da tut il mund.

Historicamain e fin al temp preschent è il Vad segnà – ensem cun las ultერიur parts dal Giura – da l'industria d'uras. Quest'industria era sa furmada

a Geneva ed è vegnida transferida a partir dal 18avel tschientaner en regiuns pauc populadas sco la Vallée de Joux ed il Giura neuchâtélais.

Istorgia

Il Vad ch'è daventà l'onn 1803 in chantun da la Svizra, è sa constituì pass pass durant il temp medieval ed ha mantegnì ils fastiz da las occupaziuns successivas tras l'Imperi roman (per exempel l'amfiteater ad Avenches), tras ils conts da la Burgogna e tras il chantun Berna.

Dapi la fundaziun dal Chantun ha la Regenza sia sedia en il Château Saint-Maire a Losanna. Il chastè è vegnià construì dal temp medieval per l'investg da Losanna. Dal 16avel fin il 18avel tschientaner è il chastè stà la sedia dals Bernais durant lur occupaziun dal Vad.

Sut la marella: Il chastè da Chillon

Il chastè da Chillon sa chatta en in lieu strategic impurtant sper la via vers il Grond Son Bernard, da la vart dretga dal Lai da Geneva, ed è situà en la stretga natirala tranter la riva e la spunda dal Léman. El è sa sviluppà or d'ina tur residenziala da crap cun in mir da tschinta (11avel tschientaner) ed ha cuntanschi la furma odierna en il 13avel tschientaner. Durant il 14avel e 15avel tschientaner han ins fatg lavurs en l'intern e modifitgà il mir da tschinta sco er las turs da defensiun.

Il chastè stat en il lai sco in'inla; vers la riva vegn el protegì da dus mirs. Quel exterior è anc rinforzà cun trais turs mez radundas. Ina punt da lain maina vers l'unica entrada davant ina tur cun ura ed ina tur da defensiun. Lura arriv'ins en la curt d'ina spezia da chastè avanzà. Vers vest maina ina porta en ils tshalers ed en las praschuns che sa chattan en ina lunga retscha sut il tract residenzial da la vart dal lai, mo pauc sur il nivel da l'aua.

La tur gronda da defensiun dominescha il chastè central e divide la curt en duas parts fortifitgadas separadamain. Il palaz da la vart vers il lai cuntegna sper las stanzas d'abitar er las salas rappresentativas sco la sala da festa e la sala dals chavaliers, tutas anc en il stadi original da la fin da l'epoca gotica.

Turissem

Sper il chantun Berna furma il Vad il sulet chantun da la Svizra che cumpiglia tant il Giura, la Svizra Bassa sco er las Alps. Turisticamain è il chantun repartì en las quatter regiuns «Giura», «regiuns ruralas», «citads e lai» ed «Alps». L'uschenumnada Riviera vadaisa al Lai da Geneva attira spzialmain bliers turists. Il turissem cumpiglia radund 8,6 procent da tut las plazzas da lavur dal Chantun.

Sut la marella: Viadis da la Belle Époque en la regiun dal Lai da Geneva

A la sava dal 19avel al 20avel tschientaner ha la Belle Époque purtà il triumf da la moda da viver e da l'ideologia burgaisa, quai ch'è sa manifestà er en in entusiassem creschent per viadis da divertiment. La Svizra era gia dapi la fin dal 18avel tschientaner in'impurtanta destinaziun per viadis romantics ed ha amplifitgà fermamain si'infrastructura turistica en il decurs dal 19avel tschientaner.

Cultura

Las rivadas dal Lai da Geneva tutgavan tar las destinaziuns da viadi preferidas. Destinaziuns fitg popularas eran er Ferney-Voltaire, il chastè Coppet, Signal de Bougy, Losanna e Clarens. Pli tard èn vegnids vitiers Montreux, Chillon e tut la cuntrada da la regiun. L'auta societad internaziunala amava da quel temp spzialmain ils Grands Hôtels en lieus sco Vevey u Montreux.

Curas d'aria frestga eran en moda ed han attratg viaggiators en las autezzas da

Sut la marella: Fabricaziun d'automats e da stgatlats da musica

Il svilup da la mecanica da precisun per la fabricaziun d'automats e da stgatlats da musica è collià inseparablamain cun l'art d'urer. Lur origin è en Frantscha, nua ch'èl è vegnids svilupads a partir dal 18avel tschientaner.

En il Giura vadais è questa mecanica sa derasada a partir dal 19avel tschientaner. A Sainte-Croix è la produziun cumplessiva d'automats da musica in artisanadi. Ella premetta la collavuraziun da numerusas persunas spzialisadas che sviluppan, produceschan e decorechan las singulas creaziuns.

Entant che las stgatlats da musica creeschon melodias tras la vibraziun da lamellas, permettàn ins l'auto-mat da musica d'imitar in instrument cun agid d'indrizz mecanics, pneumatics u idraulics. Tuts dus sistems cumbineschan la mecanica cun aspects artistics – l'auto-mat implitgescha la musica e viceversa. Els funcziunan per gronda part senza l'electricità. Cur che las stgatlats èn fabricadas, ans fascineschan ellas en noss mund autamain tecnica cun lur originalità mirvegliusa e poetica.

Turissem

Sut la marella: La Festa da la vendemia a Vevey

Mintga 20 onns sa transfurmescha Vevey èn ina gigantica tribuna al liber, sin la quala vegn preschanteda la passiu per il vin en la midada da las generaziuns ed en il ritmus da la vita da las vits. La Fête des Vignerons è ina festa che surpassa mintga dimensiun. Organizada vegn ella da la mastergnanza dals viticulturs ch'exista dapi il temp medieval, cur ch'ils possessurs da las vignas èn s'unids per laschar controllà la buna lavur da lur culturas.

Sut la marella: La Festa da la vendemia a Vevey

A partir da l'onn 1772 ha decidì la mastergnanza da premiar ils megliers viticulturs. L'emprima premiaziun publica – ed a medem temp l'emprima festa da la vendemia en il vair senn dal pled – ha gi lieu l'onn 1797. Sco reproduziun scenica da la tradiziun da la viticultura e da l'agricultura è la festa da la vendemia sa midada d'ina processiuun religiosa ad in festa profana da la lavur umana e da la natira frigitgiva; el-

La regiun dal Lavaux fa part dal Patrimoni cultural mundial da l'Unesco.

KEYSTONE

l'artg dal Giura, en il Pays-d'Enhaut ed en las Alps vallesanas. Per pudair satisfacer a la dumonda creschenta duvravi dapli meds da transport. Las societads da bartgas a vapor sin il Lai da Geneva han gi in temp da prosperità a partir da l'onn 1823, pli tard lura er las viafiers e las telefericas. Fastiz da quest progress istoric èn sa mantegnids fin oz en la bellezza da las infrastructures ch'èn restadas in'attracziun turistica durant ils mais da stad.

Cultura

La purschida culturala en il chantun Vad è multinaziunala, variada e giaglia. Occurrenzas renomadas èn s'establadas gia daditg en Svizra ed a l'exterior: il ballet Béjart a Losanna, il festival da jazz a Montreux, il Paléo Festival Nyon, il Théâtre de Vidy u l'Archiv svizzer da films a Losanna.

En il chantun Vad datti passa 80 museums communs, chantunals u privats. Els sa deditgeschan a l'art, a las ciencias natirals, a la tecnica, a l'istorgia ed a l'archeologia u ad auters temas sco al gieu u al nutriment (Alimentariu a Vevey). A Vevey è plinavand in realisaziun in museum davart la vita ed ovra dal grond comicher ed actor Charlie Chaplin ch'ha passentà qua ils davos 25 onns da sia vita.

Il patrimoni cultural immaterial ha il chantun Vad inventarisà en furma d'ina pagina d'internet che cumpiglia actualmain 69 tradiziuns. Sper tradiziuns enconuschantas lunsch enturn – sco la Fête des Vignerons, l'inschign dals urers u ils tags da siluetta dal Pays-d'Enhaut – cumpiglia quest inventari per exempel er il dialect dal chantun Vad, la festa da tulipanas a Morges, ils solstiz da stad da Taveyane e da Saint-Cergue, intgins vegls dreths rurals u las acziuns «da liberatur» dals pirs legends dal Lai da Geneva e dals laders dal Jorat («Brigands du Jorat»).

Sut la marella: La Festa da la vendemia a Vevey

Mintga 20 onns sa transfurmescha Vevey èn ina gigantica tribuna al liber, sin la quala vegn preschanteda la passiu per il vin en la midada da las generaziuns ed en il ritmus da la vita da las vits. La Fête des Vignerons è ina festa che surpassa mintga dimensiun. Organizada vegn ella da la mastergnanza dals viticulturs ch'exista dapi il temp medieval, cur ch'ils possessurs da las vignas èn s'unids per laschar controllà la buna lavur da lur culturas.

A partir da l'onn 1772 ha decidì la mastergnanza da premiar ils megliers viticulturs. L'emprima premiaziun publica – ed a medem temp l'emprima festa da la vendemia en il vair senn dal pled – ha gi lieu l'onn 1797. Sco reproduziun scenica da la tradiziun da la viticultura e da l'agricultura è la festa da la vendemia sa midada d'ina processiuun religiosa ad in festa profana da la lavur umana e da la natira frigitgiva; el-

la vegn cumplessivada d'allegorias pajau-nas sco er da costums e da simbols giudaic-cristians: represchentas vegnan las stagiuns (Bacchus sco represchentan da l'atun) e las professiuns agriculas, ultra da quai creaturas da tutas sorts sco fauns, silenias ed autsacerdots.

Dapi il 19avel tschientaner è la festa da la vendemia in spectacul enorm, al qual contribueschan poets, musicists e choreografs e ch'ha ina plazza tut spziala en ils cors dals Vadais. Durant 10 onns preparan els la festa, durant 10 onns vivan els en las regurdanzas. A l'ultima festa da la vendemia l'onn 1999 èn sa participads var 5000 acturs. La proxima festa ha lieu dals 26 da fanadur als 11 d'avust 2019.

Natira

Il Lavaux furma ina regiun da viticultura cun terrassas pittorescas situada a la riva dal Lai da Geneva (tranter las aglomeraziuns da Losanna e da Vevey/Montreux). Grazia ad in'iniziativa dal pievel è la regiun protegida dapi il 1977 en la constituziun dal chantun Vad. Il matg 2007 è il Lavaux en pli vegni recepì en la glista dal Patrimoni cultural mundial da l'Unesco. Ma er autras parts dal chantun Vad porschan cuntradas da bellezza, sco per exempel ils dus parcs natirals da muntada nazuinale.

Sut la marella: Ils parcs natirals

Il Parc natiral regional Jura vaudois s'estenda dal Pass da la Givrine fin a la pitschna citad medievala da Romainmôtier, daventada famosa per si'abazia. Sias cuntradas èn ordvart variadas: guauds paschevels alterneschan cun palids misteriusas, vastas pastgiras e grippa carstica. Il gaud da Risoud è cun sias 2277 hectaras schizunt il gaud il pli grond da l'Europa. Situà sin passa 1000 meters sur mar, cumpiglia el surtut pigns che furneschan laina da fitg auta qualità. Sco ch'i para è il lain da resonanza dal Risoud schizunt vegni utilisà per tscherts instruments da Stradivari.

Il Parc natiral Gruyère Pays-d'Enhaut sa chatta al cunfin tranter ils chantuns Friburg e Vad. En quest parc entran l'uman, la natira e la cultura en in rapport impressionant: Las chadainas da collinas selvadias cun las stallas d'alp cuvertas cun schlondas, ils vitgs istorics e las punts da crap sur la Saane èn perditgas d'ina cultura da plirs tschientaners. La Maison de l'Étivaz, situada en vischinanza da Château-d'Éx, preschenta il parc e l'economia alpestra cun datas e facts.

L'anteriura abazia da Romainmôtier.

FOTO PD

La preschentaziun:

Dossier «Chantun Vad»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1828
www.chatta.ch

«Ve, lain far festa!»

La Bibla per uffants cun dumondas davart la vita

■ **Sut il titel surmenziunà è cumparida il 2008 la versiun rumantscha dal cudesch «Komm, lass uns feiern. Die Bibel für Kinder mit Fragen zum Leben» (Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 2006).** Il cudesch raquinta insaquantas da las pli bellas ed impurtantas istorbias da la Bibla, ed enramescha quella cun uraziuns, gies ed instrucziuns per zambregiar. Els singuls raquints n'èn betg ordinads tenor lur successiun entaifer il Vegl e Nov Testament, mabain gruppads tenor differentas tematicas ch'occupan uffants e geniturs: «Mia famiglia», «Mes amis», «Quai che ma fa tema», «Quai che Jesus ma regala» e

figura da Cotti, il cot da matg, accompagna il cudesch chattan geniturs ed auters creschids commentaris che gidan ad approffundar els singuls texts faschond la punt tranter il mund biblic ed il mund dals uffants dad oz en lur ambient familiar.

Mia famiglia

Il bab – Josef e ses frars: L'istorbia da Josef e ses frars raquinta da gronds sentiments. I va per amur ed odi, per vanagloria, schigliusia, remors da conscienza, pardun e reconciliaziun – e tut quai capita en in'unica famiglia. Famiglia e sentiments – per uffants tutga quai ensem. En la famiglia fan ils uffants lur emprimas experientschas elementaras cun els sez e cun auters. Qua vegn marcà a moda decisiva lur svilup emozional. En la famiglia vesan els era ch'i dat conflicts ed ils uffants pon imprendar strategias da soluziuns. En l'istorbia da Josef e ses frars pon ils uffants pia sa chattar sez cun lur experientschas familiaras.

La mamma – Hanna e ses figl Samuel: Hanna, la mamma da Samuel, è l'emprim trista a mort ed alura plain legria. Ses sentiments vegnan preschentads a moda impressiunanta e commovent al cumenzament da l'emprim cudesch da Samuel. La tristezza profunda e la desperaziun da betg pudair survegnir uffants sa mida en gronda legria ed engraziavladad. Questas emozions pon senz'auter era uffants enclerger. Co pudess ins betg avair compassiun per Hanna che giavischa uschè ferventmain in uffant? E co na pudess ins betg sa legrear ensemble cun ella, cura ch'ella è finalmain en speranza?

Il bab – Josef pertgira sia famiglia: In retg sanguinus, in anghel ed ina fugia precipitada amez la notg – l'istorbia da la fu-

gia en l'Egipta è fitg dramatica. En cuntradicziun cun ses cuntegn commovent stat la stgarsezza dal raquint. L'evangelist Matteus al raquinta en mo trais vers. El na vul apparentamain betg raquintar in'istorgia plain tensiun e l'amplifitgar cun bliers detagls. Anzi, ils vers duain illustrar in'enconuschienscha centrala: la sort da Jesus è davent da l'entschatta cumplainmain en ils mauns da Dieu. Er per ils uffants èsi fitg impurtant da vegnir pertgirads. Sin fundament da quest basegn elementar vegnan els a chattar svelti in access a quest'istorgia.

Il geniturs – Jesus ha dudesch onns: Bliers geniturs han già fatg quell'experienscha: ins n'è betg stà attent in mument, ins è stà in pau distratg u occupà cun insatge auter – e tuttenina è l'uffant davent. En l'istorgia «Jesus ha dudesch onns» reageschan Josef e Maria sco quai che geniturs reageschan normalmain, cura ch'els chattan puspè lur uffant pers: La tensiun ed il quità sa manifestescha cun represchas. «Co has tu pomai pudì far quai?», «Na sas ti betg tge quidats che nus faschain per tai?» Uschia sa tracti en quest'istorgia era en il senn pli vast dal tschertgar e chattar. Els geniturs tschertgan e chattan lur uffant – e l'uffant tschertga e chatta si atgna via en la vita da creschi; el fa experientschas novas ch'al laschan madurar.

Mes amis

Buns amis – David e Jonatan: David dogna – sco juvenil – encunter Goliath, il terribel guerrier dals Filistins, e vegn celebrà da tuts. Alura al fa il retg Saul vegnir a sia curt, nua che David daventa l'ami dal prinzi ereditar Jonatan e nua ch'el marida la finala Michal, la figlia da Saul. Ma alura sviluppa Saul in immens odi sin David perquai ch'el vesa en el in concurrent per il tron. A l'entschatta emprova Jonatan d'intermediar tranter las duas partidas. Cura che quai n'ha nagin success, prenda el ina decisiun clara: el tegna cun David. Jonatan mussa a nus da tge ch'ina amicizia viva: da simpatia e fidaivladad, dal pudair sa fidar in da l'auter e dal quità per il bainstar da l'auter.

Jau ta gid – Rut e Naemi: La vita da Naemi è marcada da culps dal destin. L'emprim ha ella stuì bandunar sia patria pervia d'ina fomina. Alura è mort ses um e pli tard era ses dus figls. Perquai decida ella da turnar a Bethlehem, en sia patria. Ma cun ella vivan era Rut ed Orpa, las vaivas da ses dus figls. Rut na vul betg ir davent da Naemi. Ella è pronta da bandunar sia patria, uschè gronda è la fidaivladad envers ses um defunct e sia sira solitaria ch'ha fatg tras blier. En l'istorbia da Naemi e Rut sa mussa ina chapientscha centrala da l'esser da Dieu: Dieu è fidaivel. Sco quai che Rut na banduna betg Naemi, uschia na banduna Dieu era betg

ils ses, mabain regala ad els nova speranza ed ina nova patria.

En minga situaziun – Jesus e Petrus: Il Nov Testament ans preschenta Petrus sco il pli impurtant cumpogn da Jesus. El è il giuvnal che maina il pli bliers discours cun Jesus, el al fa dumondas ed el reconuscha tgi che Jesus è vairamain: «Ti es Cristus». Ma Petrus ha er sias deblezzas e sia timiditat: sia fidanza en Jesus è fragila. Petrus n'è lunschora betg il giuvnal u l'ami perfetg. Ma sias deblezzas al fan simpatic per nus, tras quella ans pudain nus identifitgar cun el. Els evangelists raquintan las istorbias da Petrus per far curaschi als cristians: era sche vus n'essas betg perfetgs na vegn Jesus mai a laschar crudar vus.

Quai che ma fa tema

Esser en privel – Daniel en il foss dals liuns: Daniel, il giuvan um talentà, oriund da l'Israel, ha fatg carriera en Babilonia durant ses temp en exil. Sut il retg Darius avanza el e daventa in um respectà a la curt roiala. Ma malscuidus surmainan Darius da relaschar in decret: tgi che adura insatgi auter ch'il retg vegn bittà en il foss dals liuns. En sazev muntass quai la segira mort per Daniel. Ma l'istorbia finescha tut auter. Dieu trametta in anghel che pertgira Daniel dals liuns. Uschia sa mussa Dieu sco quel ch'ha la pussanza da gidar, er sche tut para dad esser pers.

En viadi vers il nunenconuschent – Tobias e ses anghel: Sin ses viadi vers il nunenconuschent vegn Tobias accompagnà da Rafael, in dals set archanghels. Il num Rafael signifitgescha «Dieu guarescha» – e precis per quai vai en quest'istorgia: Tobias vegn tramess sin in viadi che gida a la fin a guarir tant ses bab tschorv sco era Sara, sia dunna futura. L'istorbia sa distingua tras ses umor zuppà. Tobias na vesa cun egl avers betg tgi ch'è ses cumpogn da viadi. Ses bab Tobit percunter raquinta ch'els viandants vegnian accompagnads d'in anghel. Cun quai vul l'autur mussar: mintgatat na vesain nus gnanc che Dieu ans accompogna; ma el è tuttina qua.

En grev cumià – Maria a la fossa: Maria da Magdalaresenta ina gronda dolur da separaziun cura ch'ella stat a la fossa da Jesus. Ella ha pers ses ami e maister ch'ella ha suandà fidaivlamain fin a la cruscha. E betg mo quai: cura ch'ella arriva a la fossa, è quella vida. Ma cura ch'ella vul s'allontanar da la fossa, daventa ella l'emprima perditga da l'eveniment mirveglius che stat en il center da la cardientscha cristiana: la levada da mort en vita dal crucifitg.

Quai che Jesus ma regala

Ti na ma bandunas betg – La nursa persa: Sper l'istorbia dal figl pers tutga quella da la nursa persa tar las sumeglias las pli enconuschantas da Jesus. Els uffants la chapeschan bain, pervia da lur atgnas experientschas dal sa sentir pers. La sumeglia è provocanta, perquai che l'agir dal pastur che lascha enavos sias novantanov nursas per tschertgar la nursa persa para da cuntradir a l'intelletg raschunaivel da l'uman. Ma Jesus vul mussar che Dieu n'agescha betg a moda logica e fraida – en sia misericordia è mingin da nus impurtant per el.

Jau sun bainvegni(-ida) – Jesus ed il uffant: «Tut sto cumenzar pitschen...» – quai vala per il reginavel da Dieu e per il uffant. Era sche tuts dus èn anc londervi da crescer, han els en els la disposiziun ad ina vita plain forza. Uffants simboliseschan uschia en maniera speziala il cumenzament dal temp dal salit, medemmain en svilup. Jesus als stima fermmain, sco quai ch'el fa era cun tant auters umans a l'ur da la societad. Cun lur exempel vesain nus che Jesus ha autras mesiras ch'il rest dal mund. En il reginavel da Dieu è il pitschen il gronds e pusants.

Jau n'hai nagina fom pli – La sadula-

Josef e ses frars – ina da las istorbias las pli enconuschantas dal Vegl Testament.

ziun dals 5000: L'istorbia da la sadulaziun dals 5000 vegn raquintada en tut il quatter evangelis. Jesus instruescha il usman ed als dat era da mangiar. Els evangelis ans raquintan adina puspè che Jesus mangia cun il usman. Nua che quai succeda ha il reginavel da Dieu già cumenzà. Tuts vegnan sadulads e quai betg mo corporalmain.

Jau poss vesair – Il tschorv Bartimeus: Tut il quatter evangelis rapportan en lieus centrali da tschorvs che vegnan guarids da Jesus. Questas istorbias tranter betg mo guariziuns sco talas. El-las han adina era in caracter simbolic, perquai ch'ellas cumprovan las profezas dal Vegl Testament davart la vegnida dal Messias. Las guariziuns dals tschorvs èn damai il segn per il temp da salit ch'ha cumenzà cun Jesus. L'inscunter cun el avra il egl als umans – en il senn verbal e figurativ.

Tes pled vegn tar mai – L'incumbensa als giuvnals: Els ultims pleds dal Jesus resuscità en l'evangelii tenor Matteus ans empermettan che quest giavisch haja s'acumppli: «Jau sun cun vus – mintga di – uschè ditg ch'i dat quest mund», di Jesus a ses giuvnals. Quests pleds cumbinescha el cun in'incumbensa. En la tschertezza che Jesus è adina cun els, duain ils giuvnals ir ora en il mund e raquintar als umans quai ch'els han vis ed udi.

Nus faschain ina festa

Nossas vita è ina festa – Las nozzas da Cana: Era en la Bibla tutga tar ina dretga festa in bun vin – gist era perquai ch'il vin steva sco maletg e presentiment per la legria e la vita en surabundanza en il reginavel da Dieu. Ins s'imaginava la vita tar Dieu sco ina gronda festa, nua ch'el vin gjeva segir mai a fin. En l'evangelii tenor Joannes gioga il vin, sco expressiun da la legria dal temp dal salit, ina rolla impurtanta. «Jau sun la vit, vus essas las frastgas», di Jesus e dovrà quest maletg per descriver la colliaziun permanenta cun ses giuvnals.

Tuts èn envidads – La gronda festa: Jesus na raquinta quest'istorbia en tutta cas betg casualmain en la chasa d'in fariser. La sumeglia vul mussar che grondas parts dals circuls religios e socials dominants en Israel n'acceptan betg l'invitaziun da Jesus e na vulan savair nagut dad el e da ses messadi. Ed uschia pon profitar ils umans che vivan a l'ur da la societad e ch'èn disfavourisads socialmain: murdieus, schirads, tschorvs e zops vegnan envidads a la gronda festa. La festa ha lieu en mintga cas – simpelmain cun auters giasts.

In reginavel da la pasch – Pleds da Jesaja: Il chapitel indesch dal cudesch da Jesaja raquinta d'in regent da la pasch futur. Sin quel vegn a giaschiar il spiert da Dieu ed el vegn a reger cun sabientscha e chapientscha. Els emprims cristians han interpretà questas profezas cun la persuna da Jesus. Per els è Jesus stà il retg da la pasch empermess dals profets dal Vegl Testament, e si'arrivada la reconciliaziun da l'entira creaziun.

La citad celestia – Pleds da Joannes: «Co vesi ora en tschiel?» – quai è ina dumonda d'uffants che po metter en empatg il creschid. Sin las ultimas paginas da la Bibla, en la Revelaziun da Joannes, chattan ins en in dals pli bels texts da la Bibla in maletg, co ch'ins po s'imaginar il tschiel. En il center da la visiun dal nov mund stat ina citad: la nova citad da Jerusalem. En questa citad na dovrì nagin tempel pli sco lieu da preschientscha da Dieu, perquai che Dieu abita uss ensemble cun il usman.

La preschentaziun:

Mathias Jeschke. Ve, lain far festa! La Bibla per uffants cun dumondas davart la vita. Stuttgart 2006, rumantsch Sta. Maria V.M. 2008.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&hiid=488
www.chatta.ch

Cuverta dal cudesch.

Successiun da las singulas istorbias en la Bibla:

Vegl Testament:

– Josef e ses frars (1. cudesch da Moses/Genesis 37–50)
– Rut e Naemi (Rut 1–4)
– Hanna e ses figl Samuel (1. cudesch da Samuel 1)
– David e Jonatan (1. cudesch da Samuel 18,1–21, 1)
– Tobias e ses anghel (Tobias/Tobit 1–12)
– Psalms 18, 23, 27, 103, 126
– In reginavel da la pasch (Jesaja 11, 1–10)
– Daniel en il foss dals liuns (Daniel 6)

Nov Testament:

– Josef pertgira sia famiglia (Matteus 1, 18–25; 2, 13–23)
– Jesus ha dudesch onns (Lucas 2, 41–52)
– Jesus e Petrus (Matteus e Joannes, div. vers)
– Las nozzas da Cana (Joannes 2, 1–12)
– La sadulaziun dals 5000 (Marcus 6, 30–44)
– Il tschorv Bartimeus (Marcus 10, 56–52)
– La gronda festa (Lucas 14, 15–24)
– La nursa persa (Lucas 15, 1–7)
– Jesus ed il uffant (Lucas 18, 15–17)
– Maria a la fossa (Joannes 20, 11–18)
– L'incumbensa als giuvnals (Matteus 28, 16–20)
– La citad celestia (Revelaziun 21)

«Timeline» – cronica multimediala da la Svizra

■ Dapi sia fundaziun l'onn 1931 ha la SRG SSR mess en salv millis documents visuals e sonors. Cun il project «Timeline» vul ella render accessibel al public quest archiv audiovisual. La pagina d'internet www.ideesuisse.ch/timeline cumiglia extracts d'emissions da radio e televisiun davart ils eveniments ils pli impurtants da l'istorgia svizra la pli nova. Il portal exista en tut las quatter linguas nazionalas e vegn complett continuadain. La SRG SSR dispona d'in archiv cun nundumbraivels documents visuals ed auditivs. Uschia è sa sviluppada sur ils onns ina cronica multimediala da la Svizra cun emissions da radio, rapports da televisiun e contribuiziuns d'internet.

Per ses giubileum da 75 onns, il 2006, ha la SRG SSR cumenzà a render accessibel quest stgazi ad ina publicitad interessada.

«Timeline» mussa la cronica da la Svizra a partir dals onns 1930, reflectada en las emissions da radio e televisiun da la SRG SSR. Ni l'istorgia da radio e televisiun ni l'istorgia da la SRG SSR n'èn il tema, mabain eveniments e debattas ch'hàn dà da discurren en Svizra. La paletta da temas è ordvart multifara: eveniments dals secturs politica, societad, economia, protecziun da l'ambient, cultura, relaziuns cun l'exteriur e scienza, dentant er eveniments da sport e dal mintgadi.

Il tema en partids en nov rubricas (guarda la chascha). Mintga rubrica cuntegna plirs dossiers cun sequenzas d'emissions da radio e televisiun. In text curt introducescha mintga dossier. Ils cuntegns che vegnan furnids da las differentas unitads d'interpresa da la SRG SSR illustreschan dentant er las particularitads ed ils puncts da vista regionalis areguard ils eveniments impurtants e las grondas debattas en la societad. Ultra da quai facilitescha questa plattafurma l'access als archivs online existents da las singulas unitads d'interpresa.

«Timeline» è uschia in fundus multimedial per tut tgi che s'interessa per l'istorgia da la Svizra. Il portal porscha chaussas remartgablas per ils egl e las ureglias da quels che dovran l'internet, che tschertgan infurmaziuns approfondadas, dentant er divertentas. Persunas che lavuran per ils meds da mas-

sa, magistras e scolars chattan qua material illustrativ per enritgìr lur referats e texts.

Dossiers tematics – dus exempels

La dumonda dal Giura

Ils 24 da settember 1978 approvescha la populaziun svizra la dumonda da stgaffir il chantun Giura. Intgins mais pli tard passan ils districts da Delémont, Ajoie e Franches-Montagnes en la suveranità dal nov chantun e furman uschia il 23avel chantun da la Confederaziun svizra. La creaziun dal chantun Giura è il resultat da 30 onns lavur da persuasiun e da squitsch dal moviment separatistic da vart francofona en il chantun da Berna.

Cun la creaziun dal nov chantun n'è la «questiun giurassiana» anc betg giu da maissa: ina gronda part dals Giurassians s'engascha era suenter la fundaziun dal chantun per ch'ils districts dal Giura dal Sid s'uneschian cun il nov chantun, schebain che quels districts eran s'expressids en ina votaziun consultativa da vulair restar tar il chantun Berna. Quai provochecha resistenza tar las forzas probernasas. Malgrà che questa discussiun cuntinuevescha, regorda oz pauc a las polemicas ed a la vehemenza cun la quala era vegnì cumbatti per la fundaziun dal chantun. En spezial las acziuns da la gruppia progiurassiana «Béliers» vegnivan resguardadas surtut en il chantun Berna, ch'era pertugà directamain, sco acts terroristics.

La «questiun giurassiana» n'era mai mo ina dumonda regionala. Ella occupava l'entira Svizra ed ha dà divers impuls per reflectar davart la politica da minoritads e davart il federalissem svizzer. Tut tenor las regiuns linguisticas e la distanza geografica vegnivan però recepidas ed interpretadas las debattas e cuntraversas en moda e maniera differenta. Las reportaschas tschernidas per il dossier da «Timeline» davart la dumonda dal Giura dattan perditga da questas interpretaziuns e recepziuns fitg diversas en connex cun ils sforzs d'indipendenza dal pli giuven chantun da la Svizra.

Isanzas popularas svizras

In ulteriur dossier tematic sa fatschenta cun isanzas popularas svizras. Ina spezia da questas tradiziuns èn las uschenunadas «isanzas da chalender», pia quelas tradiziuns che vegnan festivadas a datas fixas u previsiblas durant l'onn. In pèr da questas tradiziuns èn anticas, lur ragischs tanschan però darar pli lunsch enavos ch'èn il temp medieval. Savens

The screenshot shows the 'Timeline' website interface. At the top, there's a search bar and a navigation menu with options for Home, Vita politica svizra, La Svizra en il mund, Debattas publicas, Moviments da protest, Vita da mintgadi, Cultura e munds d'ideas, Sport e temp liber, Furmazion e perscrutaziun, and Economia ed infrastruttura. Below this, there are sections for 'Il bloc da l'ost e la tenda da fier' with details for three specific events: 'Curs da defensiun antitanc per voluntaris' (29.03.1957), 'Il vest: in siemi' (06.10.1966), and 'Demonstraziun encunter l'invasiun sovietica en la Tschechoslovachia' (21.08.1968). Each event includes a duration, a thumbnail image, and a brief description. A sidebar on the right contains a 'Context' section with additional information and a 'Deactivar flash' button.

L'axa cronologica guida a s'orientar entaifer ils singuls dossiers.

han ils usits che paran d'esser antics lur origin en il 19avel ubain perfin en il 20avel tschientaner. Singulas innovaziuns èn schizunt naschidas pir suenter la Segunda Guerra mundiala u anc pli tard.

Independentamain da lur vegliadetgna ans plaschan quests usits e nus ans participain activamain da quels u assistin sco aspectaturs. Las tradiziuns da chalender tutgan tar las differentas stagiuns sco las cavazzolas tar la primavaira.

Igl è dentant remartgabèl che l'enviern è pli ritg dad usits che la stad. Il motiv è bain quel che la stagiun chauda era a ses temp occupada en la societad purila per la lavur ora sin il champ. Ozendi po la societad da temp liber sa permetter da celebrar las festas popularas era durant il temp da stad. Ils lungs dis envidan ad occurrenz e festas ora en il liber.

Las festas popularas mainan ensemen e radunan la gliud. Ils novarrivads han l'ocasiun da sa scuntrar cun ils indigens e d'avair invista en la vita locala. Las festas popularas mantegnan però era valurs dal passà. Silmain ina giada l'onn vegn per exempel servì ina tratga tipica, be perquai che la tradiziun prescriba quai. Dasper las tratgas tipicas datti era auters elements d'usits che vegnan dads vinavant da generaziun a generaziun: costumes, ceremonias tradizionalas, suns e tuns caracteristics e forsa perfin ina musica tradiziunala.

In exempel or dal territori rumantsch è l'usit «Hom Strom» ch'ha lieu l'emprima sonda da favrer a Scuol. Uffants e giuvenils ardan in um da strom en il lieu da dretgira. Igl è difficil da dir sch'i sa tracta qua d'in usit per stgatschar l'enviern u d'in usit lià al cult dal sulegl enconuscent en tut il mund.

Ponderaziuns didacticas

Integrar funtaunas audiovisualas è ina metoda cumprovada per concepìr in'instrucziun attractiva ed intermediar ils cuntegns a moda persistente. Ultra da fatgs ed opiniuns transportan las contribuiziuns da radio e televisiun er ulteriuras infurmaziuns impurtantas: lur tonalità e linguatg figurativ èn liads al temp e dattan in'impresiun da la relaziun tranter

acturs politics, populaziun e medias sco ch'ella existiva en la perioda correspudenta.

Lavurar cun questas funtaunas audiovisualas sensibilisescha dentant er las scolaras ed ils scolars per la realitad mediala contemporanea. Cumpetenzza da medias guida a percepìr sapientivamain ils sentiments che vegnan svegliads cun agid da meds audiovisuals. Tenor reschertgas retiran uffants e giuvenils lur enconuschientschas, interess ed opiniuns pli ferm da las medias che da la scola. Pedagogia da medias è perquai daventà in'impurtanta part da l'instrucziun.

Ch'il medium film è adattà sco instrument da lavur en l'instrucziun ston scolaras e scolars l'emprim pertschaiver. Els duain surmuntar l'idea ch'il film muntia en emprima lingia divertiment e distracziun e saja in med da consumaziun passiva. Perquai è d'intermediar l'enconuschientscha che l'analisi d'in film po daventar ina furma da far experientschas e d'emprender ordvart viva ed impressiu-nanta.

Cun agid da las contribuiziuns istori-

cas da film, radio e televisiun accessiblas sur la pagina d'internet da «Timeline» sa laschan illustrar tematics complexes. Bleras da questas contribuiziuns èn adattadas sco introducziun en ina nova tematica. Ina tala sequenza d'entrada duaja svegliar mirveglias, evocar dumondas e far gust da tschertgar e da s'approfundar vinavant en la tematica.

Las funtaunas audiovisualas pon dentant er star en il center d'ina sequenza d'instrucziun. Cun guardar pliras giadas la medema sequenza sa laschan per exempel analizar la vista dal filmader, la perspectiva dal raquintader, la successiun dals eveniments, la selecciun da las sequenzas, la tendenza dal commentari sco er il tagl ed autras observaziuns formalas u tecnicas.

Savens vegn ina contribuiziun da film er duvrada sco sequenza finala da l'unitad d'instrucziun. En quest cas serva ella sco resumaziun u vista generala dal tema.

Il diever pratic da las materialias audiovisualas po vegnir realisà en furma da projecziun en classa cun agid dal beamer u sco lavur singula respectivamain en gruppia al computer.

«Timeline» – las nov rubricas ed ils singuls dossiers en survista

Vita politica svizra:

- Neutralità svizra e la Segunda Guerra mundiala
- La furmla magica
- L'affera da fischas
- Facultad gidieua, aur dals nazis ed il rapport Bergier
- L'armada en refurma

La Svizra en il mund:

- La Svizra circumdada
- Il bloc da l'ost e la tenda da fier
- La Svizra e l'ONU

Debattas publicas:

- La debatta nucleara
- Cuntrapreziun ed abort
- La debatta davart la «surimmigraziun» dals onns 1970

Moviments da protest:

- La lutga per il dretg da votar da las dunnas
- La dumonda dal Giura
- La giuventetgna sa revoltescha

Vita da mintgadi:

- La vita da mintgadi e la mobilisaziun
- Grondas catastrofes

– L'immigraziun taliana

- Materias primas e recicladì
- Citad e champagna
- Epidemias
- La dunna en il mund da lavur
- La giuventetgna – ina fasa difficila
- Planisaziun dal territori
- Il turissem en Svizra

Cultura e munds d'ideas:

- Usits e tradiziuns
- Ils papas e la Svizra
- Las exposiziuns nazionalas

Sport e temp liber:

- Ski – il sport nazional
- Ballape e la squadra nazionala
- Corsas d'autos

Furmaziun e perscrutaziun:

- Las scolas politecnicas federalas
- La dinastia Piccard
- Il clima en privel

Economia ed infrastruttura:

- La construcziun d'autostradas
- Ils lais da serra
- Las novas transversalas da las Alps
- La story da la Swissair

The screenshot shows the 'Timeline' website interface with a video player. The video player shows a scene from 1931 with a Swissair airplane on the tarmac. The website header includes a search bar and a navigation menu. The video player controls are visible at the bottom of the player area.

«Timeline» – il portal multimedial davart l'istorgia svizra a partir dal 1931.

La presentaziun:

Portal «Timeline»
(www.ideesuisse.ch/timeline)

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=167
www.chatta.ch

Conservà vegls documents audiovisuals grazia a Memoriav

L'uniun Memoriav sustegna il svilup da «Timeline». Dapi il 1995 s'engascha Memoriav per mantegnair la memoria audiovisuala da la Svizra. La SRG SSR fa part dals commembers da

fundaziun. Grazia a Memoriav han pudì vegnir segirads e rendids accessibels al public effectivs impurtants da radio e televisiun. Dapli infurmaziuns sut www.memoriav.ch.

La muntanella

In animal da steppa che populescha las Alps dapi 15 000 onns

■ Las muntanellas (*Marmota*) furman in gener entaifer ils stgilats da la terra (*Marmotini*) e tutgan, sco tut lur parents, tar l'urden dals ruiders (*Rodentia*). Las muntanellas èn animals da steppa. Ellas vivan pia, cun excepziun d'ina spezia, en cuntradas da pastgets e pastgiras senza plantas. Ina segunda caracteristica da las muntanellas è ch'ellas prefereschon per regola in clima temprà fin frestg. Lur spazi da viver s'extendan sur l'America dal Nord e l'Eurasia. En regiuns pli chaudas ed en l'emisfera dal sid mancan ellas percenter.

En tut datti 14 spezias da muntanellas. «Nossa» muntanella vegn er numnada muntanella da las Alps (*Marmota marmota*). Ultra da las Alps è ella da chasa en las Carpatas e – tras colonisaziun umana – en las Pireneas.

Num

En bleras linguas deriva la denominaziun da l'animalet da «marmota» (englais: marmot; franzos: marmotte; talian: marmotta etc.). Tut quests nums van enavos sin la furma latina *mus montis* (genitiv: *muris montis*) che vul dir «mieur da la muntogna». Er il pled «Murmel» (-tier) en la denominaziun tudestga sa basa sin quest tschep latin. L'enconuschent «Deutsches Wörterbuch» dals frars Jacob e Wilhelm Grimm pre-

tenda schizunt (tom 12, 1885): «Aus diesem lateinischen *murem montis* ist das rätoromanische *murmunt* entstanden, welches der althochdeutschen Form zunächst zu Grunde liegt.» En la gronda part dals idioms rumantschs duava percenter sa metter tras la denominaziun «muntanella» sco varianta dominante. Er quella deriva dal latin e cuntegna il tschep dal pled «muntogna» (*mons*, genitiv: *montis*).

Cumparsa

Ils animals cuntanschan ina lunghezza da 40 fin 50 centimeters. La cua vegn 10 fin 20 centimeters lunga. Mastgels creschids paisan bundant 3 kilos; il pais da las femellas è levat pli bass. Uschiglio na datti strusch differenzas da schlattaina en la parita.

Sut il pail gross ch'è spess e ferm sa chatta ina launa pli fina e levamain tschurrada. La color da la pel è fitg variabla e tanscha d'in brin cotschment fin a tuns grischs e nairs. Il pail vegn midà ina giada l'onn, per regla il zercladur.

Caracteristic per las muntanellas èn d'ina vart ils lungs dents da ruiders, da l'autra vart la ferma musculatura da la spatla e

Las muntanellas vivan sin pastgiras d'alp e pastgets subalpins.

H.-J. STEGLICH / PIXELIO

Animals giuven passentan plirs onns en il ravugl da la famiglia.

E. HAUG / PIXELIO

las toppas per chavar. Las chommas davant ed er ils dents servan a schlucclar la terra, cun agid da las chommas davos vegn quella alura spedita giuadora.

In relict dal temp da glatsch

Er las muntanellas che vivan en regiuns muntagnardas derivan oriundamain da la steppa. Durant il temp da glatsch era l'entira planira europeica surtratga da tallas steppas fraidas, uschia che la muntanella è sa derasada da las Pireneas fin en l'Ucraina. Las Alps percenter eran surtratgas da quel temp d'in grossa rasada da glatschers.

Suenter la fin dal temp da glatsch è il clima sa midà talmain che la planira europeica na correspundeva betg pli al spazi da viver da las muntanellas. Per l'ina en creschidas plantas ch'han stgatschà dal tuttafatg las steppas da questa regiun; per l'autra è la temperatura s'augmentada sur las relaziuns che chunvegnan a la muntanella cun ses pail spess.

Grazia a la luentada dals glatschers ha la muntanella chatta da quel temp en las Alps ina regiun da retratga ed è daventada qua da chasa. En quest senn furma la muntanella en las Alps in relict dal temp da glatsch.

Spazi da viver

Sin pastgiras d'alp e sin pastgets subalpins chatta la muntanella cundiziuns da viver idealas. La gronda part da las populaziuns vivan en l'autozza dal cunfin dal gaud u pauc tschient meters lasura. Per part sa chasan muntanellas er sut il cunfin da gaud sin surfatschas runcadas. Pli a bass che 800 meters sur mar na vegnan ellas dentant betg, damai ch'il clima fiss là memia chaud per ellas. Vers ensi èn las muntanellas percenter ablas da s'adattar a relaziuns alpinas extremas. Ins las chatta fin als cunfins da glatschers e sin in'autozza da var 3000 meters.

Las muntanellas prefereschon spundas exponidas vers sid, damai che quellas èn pli spert terrenas la primavaira. Tras quai pon ellas sortir pli spert da lur taunas, ed er la perioda da vegetaziun è qua pli lunga. Il spazi da viver ideal pretenda in tschispet alpin, per che las muntanellas chattian avunda vivonda. Plinavant sto la terra esser profunda avunda per pudair chavar lur sistems da taunas.

Viver en tauna

Damai che las muntanellas vivan en in conturn bain surveiaivel e senza plantas, èn ellas dependentas da lur taunas per sa protegger dals inimis. En cas da privel svaneschan ellas sco il chameg en lur tauna u en in dals tunnels da fugia dad 1 fin 2 m lunghezza. Quests sistems da taunas pon avair ina dimensiun da fin a 20 m e tanscher fin ad ina profundità da 3 m. Tant mastgels sco femellas e muntanellas da tut las vegliadetgnas construeschan e mantegnan las taunas comunablamain.

La stad pon ins observar muntanellas che sa stendan or sin la crappa sco sch'ellas stessan a sulegl. En vardad fan ellas quai dentant be per reducir il quantum da parasits en lur pail. La chalaria percenter eviteschan ellas e passentan chauds dis da stad pli gugent en lur taunas frestgas. Insumma passentan las muntanellas betg main che 90 pertschient da lur vita en il sutterran.

Cumportament social

Las muntanellas vivan en ravugls da famiglia che stattan ensemen durant plirs onns. Ina famiglia cumpiglia per il solit in mastgel creschi ed ina femella e plirs animals giuven. La muntanella na po betg avair mintg'onn pitschens, uschia che betg tut las annadas èn represchentadas en ina famiglia.

Ils animals enconuschon in l'auter vi da l'odur da lur glondas da gauta. Fufnagnar in l'auter è ina metoda frequenta dal contact social. Il mastgel marca er ils cunfins dal revier cun si'odur. Muntanellas che na tutgan betg tar la famiglia vegnan chatschadas davent. Cur che muntanellas sa scognan, sa drizzan ellas sidretg e mussan ina l'autra ils dents.

Las muntanellas giuvnas ston emperder da sa protegger dad inimis. En la vegliadetgna da trais onns èn ellas sexualmain madiras e vegnan sfurzadas da bandunar lur famiglia. Per regola na cumbattan muntanellas betg per territoris existents, mabain tschertgan novs territoris u tals ch'èn vegnids bandunads. Vegni dentant tuttina tar in cumbat, alura vegn quel manà a moda ordvart aggressiva.

La paregliazion ha lieu immediat suenter il sien d'enviern. Suenter in temp da purtanza da circa tschintg emnas naschan dus fin sis pitschens. Quels vegnan tezzads fin ch'els bandunan l'emprima giada la tauna (suenter ca. 40 dis). Ussa hai num da sa nutrir da pavel verd per avair avunda reservas da grass sin l'enviern.

Vivonda

La muntanella è la rimnadra la pli furbra: quai ch'jau hai maglià na po nagin prender da mai. Las reservas da grass èn la provisiun

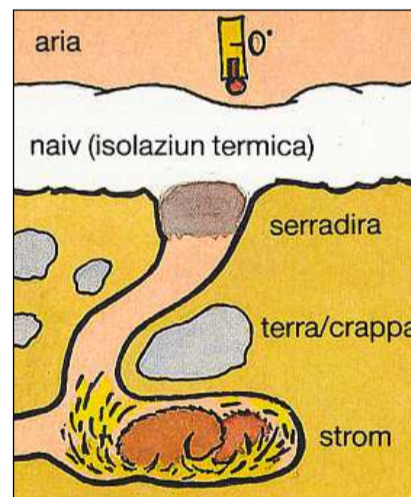
la pli segira; la muntanella en sia tauna na sto temair nagina concorrenza. Per surviver la gronda fradaglia procurescha ella per reservas da grass sut la pel (ca. 1 kg) avant l'enviern. Il grass è in isolatur termic ed in accumulatur d'energia.

Las muntanellas èn dentant nas fins che guardan sin la lingia. Ins ha constatà cun far studis ad Avras che las muntanellas na maglian betg simplamain pastg, mabain sa concentreschan sin tschertas plantas. La vivonda principala è il traifegl alpin. Fitg impurtant per crear las reservas da grass per l'enviern è la cumposiziun da la vivonda – cunzunt il cuntegn d'acids da grass nunsaturads. Er las spinas dals charduns na pon betg starmentar las muntanellas. L'iel da chardun cuntegna ina part impurtanta d'acids da grass nunsaturads.

Il fain che las muntanellas rimnan e portan en lur taunas serva percenter be sco material da pulstrar e betg sco reserva da vivonda. Durant il sien d'enviern na dovrnan las muntanellas numnadamain ni vivonda ni bavronda.

Sien d'enviern

Vers la fin da settember sa retiran las muntanellas en lur taunas d'enviern bain pul-

Uschia passentan las muntanellas l'enviern.

stradas. L'entrada serran ellas cun in viergtel da fain, terra, excrements e crappa che po avair ina grossezza da dus meters.

Il sien d'enviern dura 6-7 mais ed è in'ovra maisterila da la natira. Tut las funcziuns dal corp vegnan reducidas fermamain per spargnar energia (retardaziun da la respiraziun e dal battacor). Plirs muntanellas dorman ensemen per tegnair chaud ina l'autra.

Circa mintga duas emnas s'auza la temperatura dal corp per 3-6 grads fin sin 38 grads e resta dus dis sin quest nivel. La rashun exacta per quest augment vegn anc retschertgada. Ins suppona ch'el duai impedir che las cellas da la gnerva inactivas morian.

Lentschatta e la fin dal sien d'enviern na vegn betg dirigi da facturs externs, mabain d'ina ura da stagiun interna. Il mars/avrigl, cur ch'ellas vegnan puspè a la surfatscha, paran las muntanellas smagridas d'avair in pail ch'è trais numers memia grond. Durant l'enviern perdan ellas 30 fin 50 pertschient da lur pais.

Inimis ed aspectativa da vita

Muntanellas èn fitg attentas ed averteschan ina l'autra tras tschivels gizz e penetrants. Quels pon ins udir sur fitg lungas distanzas, uschia ch'era familias da muntanellas en la vischinanza profiteschon da l'avertiment. Pli baud pensav'ins che las muntanellas posteschan guardias spezialas. Oz san ins dentant ch'igl è mintgamai l'emprim animal che vesa il privel ch'avertescha las autras muntanellas.

Ils tschivels èn atgnamain sbratschats che vegnan furmads en la gula. In singul tschivel avertescha d'in privel direct, ina seria da tschivels renda attent a viandants u ad auters privels potenzials.

L'inimi il pli privlus furma l'evla da la pizza. Durant la tgera da lur cuaditsch mazzan las evlas radund 70 muntanellas, quai che correspunda a fin 80 % da lur preda. Ulteriurs inimis furman la fiergna melna ed il corv grond; quels èn dentant be abels da chatschar animals giuven. Il medem vala per regla per la vulp – muntanellas creschidas po lezza be tiers excepziunalmain.

Malgrà tut na muntan ils inimis nagin privel per il dumber da las populaziuns da muntanellas. Il cuntrari: grazia al fatg che muntanellas èn animals fitg attents, tschiffan lur inimis be ina fitg pitschna cumpart dals individuis da tut las familias che vivan en ina regiun. Muntanellas cuntanschan per regola ina vegliadetgna da radund 12 onns.

Utilisaziun tras l'uman

Per la chatscha sin muntanellas tras l'uman devi e datti differentas raschuns: en tschertas parts da las Alps vegn anc adina mangiada la charn da muntanellas; ils gronds e fermes dents da ruiders vegnan per part rimnads sco trofeas da chatscha; e magari duai la chatscha gidar a decimar il dumber da las muntanellas per evitar donnas vi da prads alpins e pastgiras.

En la medischna populara vegn attribui a tschertas parts dal corp da las muntanellas – en spezial al grass da muntanellas – in effect curativ cunter la tuss, mal il magun u per diever extern cunter mal las giugadiras u stratgas da las tarscholas. Pli baud vegniva er elavurà il pail da muntanellas.

Entant ch'igl è scumandà en Germania da far chatscha sin las muntanellas, vegnan sajettads en Svizra ed en l'Austria mintg'onn radund 7000 fin 8500 animals.

Per gronda part èn las muntanellas dentant sa disadas al contact cun l'uman e sa laschan observar da manaveivel e schizunt nà da la via (per exempel al Pass da l'Alvra). Ed en claus vegnan muntanellas uschè dumestias ch'ellas maglian als umans or dal maun. Ma la dretga muntanella è e resta quella che lascha resunar en libertad ses tschivels da las spundas alpinas...

Cun lur tschivels averteschan muntanellas da privels.

SCHEMMI / PIXELIO

La preschentaziun:

Dossier «Muntanella»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1294
www.chatta.ch

Ruina Tschanüff sper Ramosch.

BERGGEIST / PIXELIO

Chastè da Tarasp – l'ensaina da l'Engiadina Bassa.

SCHWIZER / PIXELIO

Turs e chastels da l'Engiadina

■ **L'Engiadina n'è betg ina val cun tantas turs e chastels sco la Tumleasta u autras valladas grischunas situadas pli a bass. Chastels e fortezzas èn numnadamain da chattar en grond dumber be en vals pli chaudas e fritgaivlas. Ma i na dat nagin'otra vallada impurtanta en Svizra ch'è situada en ina tal'auztezza sco l'Engiadina.** Perquai fruntan ins da Martina al Lai da Segl tuttina sin ina buna dunsaina da mirs, ruinas, turs abitadas, fortezzas – e sin in chastè d'ina bellezza extraordinaria. Ma cumenzain noss gir oradim l'Engiadina Bassa...

En la part inferiura da l'Engiadina Bassa

Ruina Serviezel (Martina): Restanzas d'in chastè bain constrüi sa chattan gist sper Martina en Val Gronda sin 1100 m. La ruina da Serviezel – documentada era en furmas sco Sanviz u Ser Guitzel – è situada gnanc 100 m sur la

via. Ins na sa bunamain nagut da si'istorgia. Analisas da la maula han mussà che Serviezel era abità gia enturn 650 fin 700 s.C. e quai da Romans. La fortezza controllava la val stretga e guardava vers ils Averts (Norbertshöhe), il vegl passadi vers Danuder (Nauders/Tirol) e vers il Pass da Raisch (Reschen), in passadi che n'era betg privlus.

Ruina Tschanüff (Ramosch): Aut sur la chavorgia da la Brancla, al vest da Ramosch, dominescha la ruina Tschanüff dals signurs da Ramosch, funcziunaris da l'uvestg da Cuir, la val. Il num deriva probablmain da «chasa nova». En il 13avel tschientaner era il chastè da grond'impurtanza strategica. Durant la «Guerra da las giaglinas» il 1475 è el vegnì arsentà dals Austriacs. Suententer sia reconstrucziun è il chastè vegnì surdà a las flommas dals signurs sezs durant la Guerra svabaisa, l'onn 1499, avant ch'ils Austriacs vegnian. El è puspè vegnì reconstrüi. En il 16avel tschientaner è il chastè da Tschanüff danovamain vegnì incendià dals Ramoschans

ch'al han dentant era stüi reconstrüi. L'onn 1606 è el puspè daventà victima da las flommas. Suententer la davosa reconstrucziun è il chastè vegnì destrüi bunamain dal tut durant la Guerra da trent'onns. A partir da l'onn 1780 han ins surlaschà la ruina a sasezza.

Chastè da Tarasp: En il temp roman era vegnida constrüida qua ina tur. Sin ses fundament è vegnì bajegià l'onn 1040 il chastè da Tarasp sut Ulrich I, cont da Milaun. Il 1173 è morta ora la dinastia dals signurs da Tarasp. Il chastè è passà sco feud episcopal als signurs da Reichenberg en Val Müstair. Pli tard èn daventads possessurs ils chastellans da Matsch en il Vnuost (1239 fin 1464) e cont Friedrich VII da Toggenburg (1422 fin 1436). Lura è il chastè vegnì en possess dals ducas da Tirol (1464 fin 1686). Quels na s'interessavan dentant betg fitg per il chastè. Quel ha pers si'impurtanza ed è daventà ina simpla fortezza cun ina pitschna garnischun. Tranter l'onn 1686 ed il 1803 è il chastè stà en possess dals prinzis da Diedrichstein a Nicolsburg en Moravia/Mähren. En quel temp è el crudà en emblidanza.

La finala ha Napoleon, avend batti ils Austriacs e pudend disponer dal possess moravian en Engiadina, surdà il chastè il 1803 al chantun Grischun. Il Chantun n'è dentant betg stà fitg entusiasma – l'enorm edifiz è crudà ensemen, tut ils bains movibels èn svanids. La finala ha il mastral Marchi da Scuol cumprà il chastè l'onn 1829; ses successur è daventà il cusseglier nazional Andreas de Planta.

L'onn 1900 è vegnì August Lingner, in fabricant da Dresden, a Tarasp a far cura. El è stà uschè intgantà dal chastè ch'el ha cumprà quel anc il medem onn. Lingner ha laschà renovar radicalmain il bajetg, al endrizzar cun mobiglia custavla e render abitabel. Las lavurs ch'han cuzzà diesch onns han consumà milliuns. Diesch dis avant la festa d'inauguraziun planisada – ils 5 da zercladur 1916 – è Lingner mort. Friedrich August III, il davos retg dals Saxons, fiss stà ses ertavel. Ma la finala ha il segund ertavel, il gronduca Ernst Ludwig von Hessen, surpiglià l'ierta. Ses figl, prinzi Ludwig, e sia dunna princessa Margaret han lura tgirà vinavant il possess.

La part la pli custavla dal chastè da Tarasp è senza dubi la chapella da l'onn 1040. Ma era la sala da mangiar dal 16avel tschientaner e la stanza dal chapitani cun la tavladira extraordinaria èn d'ina bellezza remartgbla.

Dad Ardez fin Zernez

Chastè da Steinsberg (Ardez): El è situà sin in grip a l'ost da la vischnanca dad Ardez. La tur grossa che dominescha la vischnanca appartegnava ad in chastè, dal qual ins po vesair be anc restanzas dals fundaments e miraglia. Steinsberg è vegnì constrüi enturn l'onn 1100 dals signurs svebais da Frickingen amez ina fortezza da fugia pli veglia. Da quella è oz da vesair mo anc las restanzas da la baselgia da S. Glièzi. Ils da Frickingen possedeavan vast territoris che tanschevan fin a Bulsau. L'onn 1200 ha Albert da Frickingen vendì il chastè a l'uvestg da Cuir Reinher von Torre. Suententer diversas midadas da maun è il chastè vegnì en possess da Baltasar Schegg, in un d'Ardez che regnava sco chastellan e che n'ha betg survivì la Guerra svabaisa (mars 1499). Il colonel austriac Alois Baldiron, numnà Baldirun, ha destrüi il chastè e deportà il patrun a Meran, nua che quel è vegnì executà. Oz è il chastè en possess da la famiglia Planta-Wildenberg. Cun agid da la vischnanca e da la Protecziun da la patria è el vegnì restaurà a moda exemplarica e salvà uschia da la ruina. Sco ulteriur object ad Ardez è da menziunar la tur Vonzun (La Praschun) che sa chatta a l'ur dal vitg.

Fortezza Chaschinas (Susch): A l'ost da Susch, circa 130 m sur il vitg, s'auzan trais imposants muts grippus: Chaschinas, Patnal e Chaschlinas. La vopna da Susch musa ina muntogna cun trais pizs sin fund d'argient; trais pizs cun trais turs nairas. Quels regordan al fatg che mintga mut possedeava oriundamain sia tur. Si Chaschinas ves'ins anc inqual restanza d'ina fortezza moderna, ma nagins fastizs d'ina fortezza dal temp medieval. La ditga raquinta d'in signur tirannic che schicnava ils da Susch. Duca Henri de Rohan ha fatg eriger l'onn 1635 in mir enturn la fortezza.

Al pe da Chaschinas sa chatta la tur da Planta. Quella è vegnida transfurmada di-

versas giadas. Ussa porta ella in tetg da tschagula. A l'ur dal vitg sa chatta in'ulteriura tur, numnada er quella – sco ad Ardez – La Praschun.

Chastè da Wildenberg ed ulteriuras turs a Zernez: Il chastè da Wildenberg è dapi il 1956 en possess da la vischnanca da Zernez e furma bain la pli nobla «chasa communal» da tut l'Engiadina. El è per fortunà vegnì schanegià dal terribel incendi da l'onn 1872. La tur abitada existiva gia il 1280 sco sedia dals signurs da Wildenberg; lur chastè da famiglia sa chattava sut Falera. Per in tschientaner è stà l'uvestg da Cuir possessur dal chastè, lura è quel passà tranter il 1400 ed il 1850 en ils mauns d'ina part da la gronda famiglia Planta e finalmain a la famiglia Bezzola. Il chastè ha in pitschen iert cultivà cun premura, bellas stivas da sember, imposantas salas al plaunterren ed a l'emprim plaun, salas cun bellas picturas e stuccaturas finas.

A l'ur sid da la vischnanca s'auza la tur dals Moors dal 12avel tschientaner. Ella è stada abitada da la famiglia Moor dal 1244 fin il 1570, lura è ella vegnida duvrada sco praschun. Oz è ella en possess privat. A l'ost da Zernez, a l'entschatta da la via vers il Pass dal Fuorn, è situada la ruina d'ina tur da guardia da trais plauns cun num La Serra.

Turs e chastels en l'Engiadina Ota

Tur da Planta (Zuoz): Arrivond da l'Engiadina Bassa vers Zuoz dat en egl la tur dals Planta a sanestra da la via, curt avant il center dal vitg. Ins na sa nagut segir da si'istorgia. En il 13avel tschientaner era ella probablmain la sedia d'in represchentant episcopal. L'onn 1750 ha Johann Baptista de Planta, colonel d'in regiment grischun en Olanda, integrà la tur en sia chasa-palaz. A Zuoz duain avair existì en il temp medieval diversas turs d'abitar.

Ruina Guardaval (Madulain): L'onn 1251 ha l'uvestg Volkhart von Neuburg laschà constrüi sin in grip sur la vischnanca da Madulain in chastè ch'aveva la funcziun d'ina staziun da dazi. Da quel temp manava la via dal Pass da l'Alvra a l'ost ed al nord sper il chastè. Qua residavan ils funcziunaris episcopals ed incassa-

van ils dazis e las taglias. Il bainstar dals purs dependeva savens be dad els. La legenda relata d'in tiran ch'era activ enturn l'onn 1420 si Guardaval. El na pretendeva betg be impostas exageradas, mabain savens era las figlias dals purs. Uschia era la figlia dad Adam da Chamuesch. Quel è sa rendì ensemen cun ils purs da la vischnanca e da las vischnancas vischinas, sia figlia oravant, vers Guardaval, nua ch'il signur ha vulì sa patrinar da la matta. Ma qua ha Adam da Chamuesch tratg il stilet e mazza il tiran, entant ch'ils auters umens han mess or da pes ils famegls e mercenaris; il chastè han els surdà a las flommas. Ils purs eran sinaquai libers ed Adam da Chamuesch è daventà l'erox da l'Engiadina. Ma i na dat nagins documents che cumprovan la vardad da quest'istorgia. Il chastè è vegnì surlaschà a sasez vers la fin dal 14avel tschientaner. A la fin dal 17avel tschientaner era el gia en ruina.

Tur Spaniola (Pontresina): Sur Garsun, che furma ina da las parts veglias dal vitg da Puntraschna, sa chattan restanzas d'ina tur d'abitar che datescha dal 13avel tschientaner. Documents en scrit n'èn betg avant maun, ma probablmain furmava la tur la sedia dals signurs da Pontresina, documentads en il 13avel e 14avel tschientaner. Dapi il 15avel tschientaner n'è la tur betg pli abitada. Il num odiern, Spaniola, cumpara ca. a partir dal 18avel tschientaner. Tranter Puntraschna e Celerina sa chattan plinavant las paucas restanzas da Chastlatsch ch'era probablmain la sedia da la famiglia Murell da Celerina.

Chastè da Segl: Sper Segl sa stenda ina lunga peninsla en il Lai da Segl. A la fin da quella s'auza in pitschen spelm cun ina ruina – restanzas d'in pitschen chastè. Da si'istorgia n'existan naginas novas documentadas.

La presentaziun:

Dossier «Turs e chastels en Engiadina».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3086
www.chattà.ch

Chastè da Wildenberg a Zernez.

PD

Tur Spaniola sur Puntraschna.

PD

«Tge emprendissadi duai jau eleger?»

La furmaziun fundamentala professiunala en survista

■ Sunter il stgalm secundar I entra la gronda part dals giuvenils en la furmaziun fundamentala professiunala. Ins pötscherer tranter passa 230 emprendissadis (professiuns artisanal-industrialas, professiuns commercialas, professiuns en il sector da sanadad, agricultura/selvicultura, professiuns socialas, professiuns da furmaziun e creaziun). En la furmaziun fundamentala professiunala vegnan intermediadas ed acquistadas las abilitads, las enconuschientschas e las capacitads ch'èn necessarias per exequir in'activitad en ina tscherta professiun u en in tschert champ da professiun. Bleras qualificaziuns professiunals vegnan acquistadas en Svizra sin il stgalm secundar II, entant che las medemas qualificaziuns vegnan acquistadas en auters pajais sin il stgalm terziar. Uschia sa differenziescha il sistem svizzer da la

gronda part dals sistems da la furmaziun professiunala estra che sa basa bler pli fitg sin la scola. La furmaziun fundamentala professiunala vegn fatga per gronda part tenor il sistem dual: ina scolaziun pratica professiunala durant 3 fin 4 dis per emna en in manaschi d'emprendissadi vegn cumpletada da l'instrucziun teoretica (roms da la furmaziun professiunala e roms da la furmaziun generala) durant 1 fin 2 dis per emna en la scola professiunala spezialisada. Supplementarmain frequentan las emprendistas ed ils emprendists curs che sa drizzan a differents manaschis, en ils quals ellas ed els approfondeschan abilitads specificas da la pratica professiunala.

Ils differents tips da la furmaziun fundamentala professiunala

La furmaziun fundamentala professiunala porscha las suandantas scolaziuns: furmaziun fundamentala professiunala da 2 onns cun in attest federal da furmaziun professiunala; furmaziun fundamentala professiunala da 3 u da 4 onns cun attestat federal da qualificaziun; maturitad professiunala cun attestat federal da maturitad professiunala.

La furmaziun fundamentala professiunala da 2 onns cun in attest federal da furmaziun professiunala substituescha l'emprendissadi scursani da pli baud. Cuntrari a l'emprendissadi scursani porscha ella in diplom professiunel reconuschì federalmain per giuvenils ch'èn pli flaivels en quei che concerna lur prestaziun ed als garante-scha ina colliaziun en il sector da la furmaziun. Ella prepara per pratitgar ina professiun cun pretensiuns pli simplas.

Ina furmaziun fundamentala professiunala da 3 u da 4 onns cun attestat federal da qualificaziun prepara per pratitgar ina tscherta professiun.

La maturitad professiunala cun attestat federal da maturitad professiunala è ina furmaziun generala amplifitgada ed approfondada che cumplettescha la furmaziun fundamentala professiunala da 3 u da 4 onns per giuvenils fermes en scola. Ella vegn purschida dapi la mesadad dals onns 1990 e pussibilescha in access direct ad ina scola auta spezialisada. La maturitad professiunala po vegnir absolvida durant la furmaziun fundamentala professiunala da 3 u da 4 onns (instrucziun supplementara en ils

roms da furmaziun generala) u suenter questa furmaziun cun frequentar in institut da scolaziun correspudent (scolaziun a temp cumplain dad 1 onn u scolaziun a temp parzial d'ina durada dad 1.5 fin 2 onns).

La furmaziun fundamentala professiunala po er vegnir absolvida en ina purschida da scola a temp cumplain. Purschidas da scola a temp cumplain èn tranter auter scolas medias commercialas u scolas medias d'informatica.

Il manaschi d'emprendissadi

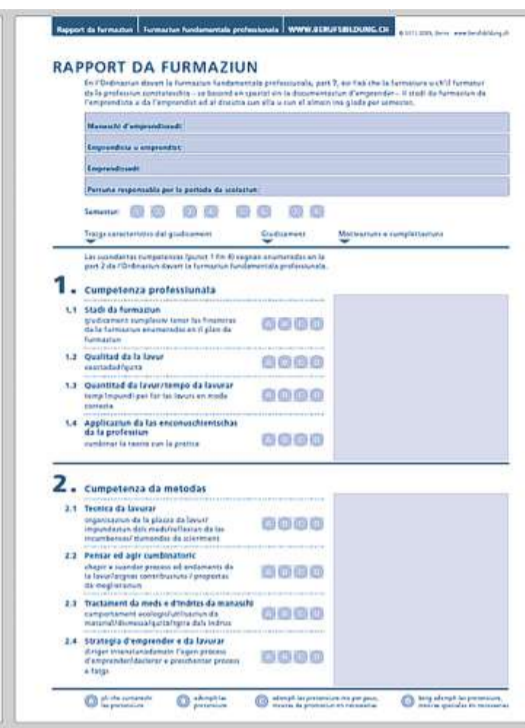
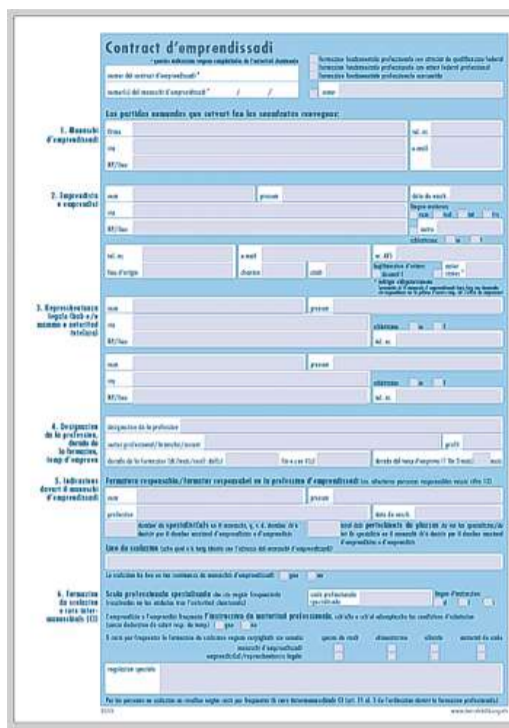
Scolaras e scolars ch'han terminà il stgalm secundar I e ch'han cumpleni il 15avel onn da vegliadetgna pon candidar per ina plazza d'emprendissadi en in manaschi d'emprendissadi u – eventualmain suenter avair absolvi in examen d'admissiun – entrar en ina purschida da scolaziun a temp cumplain. Il manaschi d'emprendissadi decida davart la procedura da seleziun. Per regla èn decisivas las prestaziuns ch'èn vegnidas cuntanschidas al stgalm secundar I, ils documents d'annunzia sco er in discurs da preschentaziun per surdar la plazza da scolaziun. Differents manaschis d'emprendissadi dumondan las candidatas ed ils candidats supplementarmain da far in test da qualificaziun.

La furmatura u il furmatur da la professiun en il manaschi d'emprendissadi discuta il success d'emprender cun las emprendistas e cun ils emprendists e constatescha lur stadi da furmaziun en in rapport. Mintga semester vegn fatg in tal rapport da furmaziun. Quest rapport cuntegna cunvegns da finamiras tranter las emprendistas ed ils emprendists e las furmaturas ed ils furmatur da la professiun che vegnan examinadas periodicamain. Giuditgadas vegnan las competenzas professiunals, metodicas, socialas e persunalas sco er las prestaziuns cuntanschidas en la scola professiunala spezialisada ed en ils curs che sa drizzan a differents manaschis. Las emprendistas ed ils emprendists nodan en la documentaziun d'emprender sistematically main tut las lavurs essenzialas, las abilitads e las capacitads acquistadas sco er las experientschas fatgas. La documentaziun d'emprender da las emprendistas e dals emprendists dat a las furmaturas ed als furmatur da la professiun scleriment davart l'andament da la furmaziun, davart ils interess da la professiun e davart l'engaschament persunal da las emprendistas e dals emprendists.

Svilup da las scolas professiunals en il Grischun

Cuiria enconuscheva dapi il 1835 la scola da dumengia da la Societad industrial (Churer Gewerbeverein), nua che giuven mastersgnants survegnivan in'istrucziun en dissegn, leger, scriver e far quintes. Il 1849 ha surpiglià la Societad da maisters questa scola ch'è vegnida manada dapi il 1868 sut il num Scola professiunala e ch'è passada il 1886 a la citad. Dapi il 1884 prestan la Confederaziun ed il Chantun contribuziuns a las scolas professiunals, la frequentaziun da quellas era dentant facultativa en il Grischun fin il 1921.

En ils onns 1840 ha la scola chantunala evangelica introduci ina classa da chemia pratica, ed il 1850 ha ella institui la partiziun reala per l'emprima giada sco partiziun autonoma. Questa instrucziun tecnica duava remplazzar las scolas professiuna-

Versiun rumantscha dal Contract d'emprendissadi e dal Rapport da furmaziun.

las derasadas en auters chantuns. Dapi il 1861 offriva Samedan mintgamai dal november fin l'avrigl curs da la saira artisanal, ed il 1980 han ins installà a Samedan ina scola per tut l'Engiadina. A Tusaun è vegnida fundada ina scola professiunala en ils onns 1860, a Tavau il 1896, a Poschiavo il 1929. Quella a Sta. Maria en V.M. è la pli pitschna da la Svizra e cooperescha era cun il Vnuost. Dapi il 1991 han lieu en quella scola era curs da bloc per taiser a chasa. A Glion ha gi lieu l'emprim curs artisanal il 1899 (october-avrigl). Il 1957 è la scola professiunala a Glion vegnida serrada per mancanza da plazza e da scolasts. En substituziun ha la Scola professiunala Cadi, averta il 1932 a Cumpadials, cuntinuà cun l'instrucziun fin il 1971. Alura è ella puspè vegnida transferida sco Scola professiunala Surselva a Glion. L'instrucziun specifica succeda (anc adina) a Cuiria.

Il reglament dal 1905 per ils examens d'emprendissadi finals (anc facultativs) è restà en vigur fin a l'introducziun da la lescha chantunala davart ils emprendissadis (1921). Dapi alura exista in'obligatori da scolaziun cun in examen final. Fin il 1938 vegnivan ils emprendissadis tgirads da la federaziun professiunala respectiva. Il 1934 è vegni creà l'Uffizi chantunal per emprendists (oz Uffizi per la furmaziun professiunala); dapi il 1954 stattan a disposiziun cussegladers da professiun (l'emprim mo a Mustér, Aschera e Zernez), e dapi il 1973 cooperescha in inspectur professiunel sco coordinatur e cusseglader sin il champ da l'instrucziun. Il 1983 è entrada en vigur la lescha actuala davart la furmaziun professiunala.

Scolas professiunals spezialisadas dal Grischun

- Berufsfachschule Landschaft Davos
- Center da furmaziun per la sanadad ed ils fatgs socials
- Gastgewerbliche Fachschule Graubünden
- Gewerbliche Berufsfachschule Chur
- Gewerbeschule Samedan
- Scola professiunala Surselva
- Scola mercantila Surselva
- Scuola da commerz Engiadina'ota
- Scuola industrial Val Müstair
- Scuola professionale Poschiavo
- Wirtschaftsschule KV Chur

Scolas professiunals spezialisadas en il Grischun èn: il Plantahof a Landquart (scolas da purs e puras) las anteriusas scolas da puras a Glion ed Aschera e da purs a Lavin, la Scola da selvicultura a Maiavilla e la Scola da dunnas dal Grischun a Cuiria (oz integrada en la Scola auta da pedagogia dal Grischun).

La maturitad professiunala

Sunter la finiziun da la furmaziun fundamentala professiunala vegn surdà l'attestat federal da qualificaziun e suenter l'examen reussì da maturitad professiunala l'attestat federal da la maturitad professiunala. La matura professiunala cumplettescha la furmaziun fundamentala professiunala cun dapli furmaziun generala e pussibilescha l'access tar in studi da bachelor ad ina Scola auta spezialisada correspondent. Cun in examen supplementar (passarella) ni cun ina maturitad gimnasiala po vegnir cumenzà in studi ad ina Scola auta universitara.

La maturitad professiunala po vegnir

cuntanschida durant l'emprendissadi, suenter l'emprendissadi ni era cun la furmaziun ad ina Scola media mercantila.

La maturitad professiunala durant l'emprendissadi è ideala per quels che vulan dad ina vart ir a scola e da l'autra vart tuttina cumenzar cun la vita professiunala per uschia gudagnar agens daners. Ils emprendists visitan durant la furmaziun fundamentala professiunala che cuzza 3 fin 4 onns supplementarmain l'instrucziun dals roms da la maturitad professiunala. L'absenza dal manaschi munta en questa cumbinaziun dus dis ad emna.

Sunter l'emprendissadi po la furmaziun da la maturitad professiunala vegnir absolvida a temp cumplain (2 semesters) ni complementarmain sper la professiun (3 fin 4 semesters).

A la Scola mercantila po vegnir absolvida la furmaziun sco commerciant/a cun la maturitad professiunala. Questa furmaziun cun maturitad professiunala cuzza per regla 4 onns. Ils praticums en ils manaschis han lieu u durant il temp da scola u a la fin da la furmaziun en furma dad in praticum lung. Cundiziiun per pudair entrar en la scola è da reussir la procedura chantunala d'admissiun.

Tar tuttas trais variantas da la maturitad professiunala preparan sper ils roms fundamentals sco matematica, linguas, istorgia ed economia era roms d'accent sin in studi ad ina Scola auta spezialisada. Las suandantas sis direzziuns cun lur roms d'accent specific vegnan purschidas: direcziun creativa (art applitg, cultura ed art; infurmaziun e comunicaziun); direcziun sanadad e social (scienzas naturalas; scienzas socialas), direcziun industrial (infurmaziun e comunicaziun; contabilitad), direcziun mercantila (fatgs da finanzas e contabilitad), direcziun da las scienzas naturalas (chemia e fisica; biologia ed ecologia), direcziun tecnica (fisica; chemia).

Contract d'emprendissadi e rapport da furmaziun

Per pudair far in contract d'emprendissadi ston ils manaschis d'emprendissadi posseder ina permissiun chantunala da furmaziun. Il contract d'emprendissadi unitar naziunal vala per tut las furmaziuns fundamentalas. Il rapport da furmaziun è in formular neutral areguard la professiun che serva sco mussavia per il discurs da qualificaziun ch'ha lieu mintga

6 mais tranter la furmatura u il furmatur da la professiun e la persuna en scolaziun. Per simplifitgar la moda d'emplenir il contract d'emprendissadi ed il rapport da furmaziun stattan a disposiziun divers meds d'agid electronics en tut las quatter linguas nazionalas. La versiun rumantscha è accessibla sut: <http://www.lv-berufsbildung.ch/dyn/3964.aspx>.

Al spartaviis per la vita professiunala.

La preschentaziun: Dossier «Furmaziun fundamentala professiunala»

Dapli infurmaziuns: chatta.ch/?hiid=2138 www.chattà.ch

La varietad da las creatiras

La classificaziun da las plantas e dals animals

■ **Las plantas, ils animals e l'uman furman en lur summa la varietad da tut ils essers vivents u creatiras. Da preschent giascha il dumber da las creatiras enconuscentas sin l'entir planet tar radund 1,8 milliuns (circa 400 000 spezias da plantas e passa 1,4 milliuns spezias d'animals). La gronda part da las creatiras en però pitschnas e na dattan betg en egl; e bleras dad ellas en anc dal tut-tafatg nunenconuscentas.** La biodiversitad n'è betg repartida egualmain e tscherstas gruppas en pli diversifitgadas che autras. Var dus terzs da tut las spezias terrestras sa chattan en ils gauds tropics. (Per cumparegliar: tar nus datti var 10 000 spezias da plantas e var 40 000 spezias d'animals.) La mesadad da tut las spezias descrittass fin oz en insects, inclus var 300 000 differents bas.

La bacterias en medemamain fitg diversifitgadas: scienziads norvegijs han chattà tranter 4000 e 5000 spezias da bacteria en in sulet gram terratsch.

La plipart dals mammals, utschels, reptils, amfibis e da las plantas da flur è descrittà. Ina gronda part dals organissemms, surtut dals organissemms microscopic (monocellulars e bacterias), ma era dals verms, bulieus, chariels e dals insects è anc nunenconuscenta e represchenta la «fora naira da la taxonomia». Ins ha sviluppa differents models per stimar il dumber total da las spezias sin il planet. Ils resultats varieschan tranter 3 e 100 milliuns. Il «Global Biodiversity Assessment» da las Naziums unidas stima il dumber da las spezias descrittass a 1,75 milliuns, ed il dumber da las spezias che vivan da preschent sin terra a 13,6 milliuns. Mintg'onn scuvran ils scienziads var 13 000 spezias novas. Da las radund 400 000 spezias da plantas ch'èn vegnidass descrittass en mo 5000 perscruttass medicinalmain. Tranter las spezias anc betg exploradas sa zuppan fors remedis per malsognas oz anc incurabliss.

Urden en la varietad

Sch'ins vul far urden en questa gronda varietad, classifitgesch'ins las spezias en gruppas da parentella. Co pon ins però decider quant parentadas che las creatiras en? Ils biologs cumpareglian las creatiras ina cun l'otra. Sch'ins observa bain quellas, pon ins distinguer ils tratgs cuminaivels e las differenzas. Per far quai examinesch'ins surtut la statura d'ina creatira. Examinond quella ves'ins tge organs ch'il corp ha e nua che quels sa chattan en la planta u l'animal. Ils pli impurtants elements per la cumparegliaziun chatt'ins dentant mo a l'intern da la creatira. La cumparsa esteriura, sco per exempel la color e la grondezza, è per

il solit irrelevant. Per definir il grad da parentella reunesch'ins tut ils tratgs cuminaivels e tut las differenzas. Pli sumegliantass che duas creatiras en e pli parentadas ch'ellas en.

Ina spezia consista d'individis che sa distinguan mo pauc, che san sa reproducir e producir descendents fritgavels. Tut las sorts da merlotschas appartegnan per exempel a la spezia merlotscha e tut las flurs dent-liun a la spezia dent-liun. L'urticla morta taclada e l'urticla morta d'aur en bain differentas spezias, ma ellas han blers tratgs cuminaivels ed appartegnan perquai al medem gener. Il startugl da prà cumin al medem gener. Il startugl da prà cumin e la bigiola ruschnanta appartegnan a dus geners different. Tut ils trais geners numnads han tscherstas tratgs cuminaivels ed appartegnan perquai a la medema famiglia. Famiglias parentadas furman in urden, plirs urdens furman ina classa e pliras classas furman in tschep.

Mintga spezia d'animal e da planta ha in num scientific dubel. L'emprima part dal num inditgescha il gener e la segunda part la spezia. L'urticla morta taclada sa numna per exempel *Lamium maculatum* e l'urticla morta d'aur *Lamium galeobdolon*. Ils nums derivan per ordinari dal latin e dal grec. Els valan sin l'entir mund. Uschia na datti betg confusiuns.

Ma la scienza fa magari er novas encunuschiensas che pretendan d'adattar ina taxonomia u l'otra. Tals svilups – che na vegnan betg resguardads qua per motivi da simplifitaziun – en per exempel: da differenziar tranter creatiras cun e senza nu-

La classificaziun dal capricorn

- Reginavel: Animals
 ↑
 Tschep: Vertebrads
 ↑
 Classa: Mammals
 ↑
 Urden: Mammals cun unglas pèr
 ↑
 Famiglia: Bovids
 ↑
 Gener: Chauras
 ↑
 Spezia: Capricorn

schejl da la cella (las bacterias); da stgaffir in agen reginavel dals monocellulars (ils protists); da sparter ils bulieus da las plantas. En pli discurrin ils scienziads oz savens da trais domenass (geneticass) ch'èn surordinadas als singuls reginavels: las bacterias, las archaeas (che tutgavan pli baud tar las bacterias) e la terza domena che cumpiglia tut las creatiras cun nuschejl da la cella (ils

La mesadad da tut las spezias descrittass fin oz en insects.

FOTO D. RÖTTGEN / PIXELIO

eucariots). E gia vegn discussiunada ina nova subdivisiun dals eucariots en sis uschenunadas «supergroups».

Classificaziun da las plantas

Las plantas en la funtauna da la vita. Senza quellas na pudessan blers auters organissemms betg viver. Els dependan da las plantas ch'èn lur nutriment. La gronda part da las plantas producesscha l'agen nutriment cun agid dal sulegl. I dat duas categorias fundamantalas da plantas: las plantas cun flurs e quellas senza flurs. Las plantas «primitivas» sco las algas, ils lichens, ils mistgels, la fletga e las spurellas appartegnan a las plantas senza flurs.

Las algas: Las algas na flureschan betg. Diatoms (algas cun ina suletta cella) han ina crusta transparenta da silicat, ina substanza sumeglianta al vaider. Autras algas furman lungas chadainas da cellas e creschan uschia entirs tarpets cun lur fil.

Ils lichens: Ils lichens sa cumponan da dus organissemms different: in'alga ed in bulieu. Las cellas da l'alga vivan tranter ils filins dal bulieu. Cun l'agid dal sulegl producesschan ellas il nutriment per il bulieu. Quel na sa betg nutrir sesez e muriss senza l'alga. Lichens creschan fitg plaun e vegnan fitg vegls.

Il mistgel: Il mistgel plat, il mistgel feliu ed autras spezias dals mistgels vivan en territoris umids. Els na fan betg flurs e sa reproducesschan tras sporas.

Fletga e spurellas: Fletga e spurellas en plantas primitivas senza flurs che sa reproducesschan tras sporas e betg tras semms. Omaduas plantas existan gia dapi 300 milliuns onns. I dat anc ozendi fitg bleras sorts da fletga, però mo pli 30 spezias da spurellas. Gauds da spurellas e pattas-luf furman ina giada la gronda part da la vegetaziun. Questas plantas gigantas pudevan avair in'autezza da 45 m. En il decurs da 300 milliuns onns en lur restanzas sa transformadas en charvun.

Las plantas cun flurs sa dividan en duas sutgruppas: las *plantas cun sem avert* (ils gimnosperms), per exempel las coniferas (plantas da guglias), e las *plantas cun sem cuvert* (ils angiosperms), las plantas cun flurs per propi. I dat circa in quart milliun spezias da plantas cun flurs. Ellas creschan praticamain dapertut, tant a l'ur dals glatschers sco en ils desert.

Classificaziun dals animals

Ils animals senza spina dorsala (invertibrads): Ils animals senza spina dorsala en ils pli vegls animals dal mund. Oz vivan pli ch'in milliun spezias. Els en bler pli numerus ch'ils animals cun spina dorsala. Invertibrads, sco ch'ins numna era ils animals senza spina dorsala, datti en las pli differentas furmas e grondezzas: organissemms monocellulars, curals, insects, conchiglias, glimajas, filiens, giomers, millipes, verms e blers auters. Caracteristica dals invertibrads: els n'han betg ina spina dorsala.

Ils peschs: Ils peschs en sa sviluppadass

avant 500 milliuns onns. Oz vivan circa 25 000 spezias. Quai è dapli che tut ils mammals, utschels, reptils ed amfibis ensemen. I vegnan differenziadas las sutclassas dals peschs cun restas (ossa dira) e dals peschs cun rotla (ossa loma). A la segunda – ch'è bler pli pitschna – appartegnan per exempel ils squagls. Caracteristicass dals peschs: els vivan en l'aua e respiran oxigen tras brantschas (darar er cun agid d'in lom); els nodan cun nudaglias; il corp è cuvert cun squamas.

Ils amfibis: Ils amfibis en sa sviluppadass dals peschs avant 350 milliuns onns. Oz vivan circa 3000 spezias: raunas, rustgs e salamanders. Caracteristicass dals amfibis: els vivan sin la terra e sa multiplitgeschan en l'aua; els percorran trais stadis: ov, larva (sittola) ed animal cresch; ils animals creschids respiran tras loms; la temperatura da lur corp n'è betg constanta; la pel è loma e senza squamas.

Ils reptils: Els reptils en sa sviluppadass dals amfibis avant 300 milliuns onns. Oz vivan circa 6100 spezias: luschards, serps, tartarugas e crocodils. Era ils dinosaurs eran reptils. Caracteristicass dals reptils: els vivan per regla sin la terra; els respiran tras loms; la temperatura da lur corp n'è betg constanta; lur pel sitga è savens cuverta cun plattas d'ossa.

Ils utschels: Els utschels en sa sviluppadass dals reptils avant 140 milliuns onns. Oz vivan circa 9000 spezias sco per exempel pinguins, kiwis e cicognas. Prest tut ils utschels pon sgular. Els han alas empè da las chommas davant. Lur ossa è fitg leva, lur corp è cuvert cun plimas. Caracteristicass dals utschels: els han plimas; els respiran tras loms; la temperatura da lur corp è constan-

ta; els fan ovs cun crosta ch'els cuan cun la temperatura da lur corp.

Ils mammals: Ils mammals en sa sviluppadass dals reptils il temp dals dinosaurs, avant 200 milliuns onns. Oz vivan circa 4500 spezias sco il kenguru, l'elefant, il ratun, il giat, la balena e l'uman. Caracteristicass dals mammals: la mamma tezza ils pitschens; il corp è cuvert cun pelegna; els han ina temperatura constanta e reguleschan quella cun suar; els han in grond tscharvè; els respiran tras loms.

Biodiversitad

La biodiversitad cumpiglia plirs nivels d'organisaziun dals organissemms. En general definesch'ins la biodiversitad sco la diversitad da las spezias d'animals e da plantas che vivan en ina region specifica. Ma quai na tanscha betg per tegnair quint da la complexitad e da la variabladad dals organissemms. La biodiversitad signifitgescha sin il nivel molecular la diversitad genetica entaifer ina spezia, ina populaziun u in individi: ils gens determineschjan il caracter unic da mintga individi a l'intern da mintga spezia. La diversitad genetica è impurtanta per permetter a las spezias da s'adattar a las midadas da las cundiziuns da l'ambient. E sin il nivel pli aut discurr'ins da la diversitad dals ecosistemms. Questa cumpiglia tut las cuminasanzas, en las qualas vivan las spezias, e las interacziuns ecologicass d'ina vart tranter las spezias, e da l'otra vart tranter las spezias e lur spazi vital.

Pertge tut quest nivels d'organisaziun per discurrer da la medema chaussa? Sch'ins vul quantifitgar la biodiversitad e surtut mantegnair ella, ston ins resguardar tut quest parameters. La diversitad da las spezias na tanscha betg per tegnair quint da la biodiversitad. D'ina vart en tscherstas spezias geneticamain pli diversifitgadas che autras e pon perquai s'adattar meglier a las midadas da l'ambient. Da l'otra vart na dependa la ritgezza d'ina cuminanza u d'in ecosistem betg sulettamain dal dumber da las spezias existents, mabain da las caracteristicass da questas spezias e da lur interacziuns che dattan ina differenta dinamica a mintga ecosistem. La vita sin terra pon ins descriver sco ina «rait». Per s'imaginar questa rait d'interacziuns tanschi per exempel da pensar a las chadainas da nutriment, nua che mintga element contribuescha al bun funcziunament ed a l'equiliber d'in spazi da viver. Mintga animal u planta gioga ina rolla, nutrescha ils organissemms che sa chattan sur el/ella en la chadaina e regulescha las populaziuns da quels ch'el u ella maglia.

La preschentaziun:

Dossier «La diversitad biologica».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1971
 www.chattà.ch

La varietad da las spezias en flora e fauna (simplifitgà):

- Tscheps da plantas**
 – Algas blauas, bacterias (3600 spezias)
 – Algas (33 000 spezias)
 – Bulieus (90 000 spezias)
 – Lichens (20 000 spezias)
 – Mistgels (26 000 spezias)
 – Fletga (15 000 spezias)
 – Plantas da sem (236 000 spezias)

- Tscheps d'animals**
 – Monocellulars (27 000 spezias)
 – Spungias (5000 spezias)
 – Celenterats (9000 spezias)
 – Verms plats (12 650 spezias)
 – Verms radunds (12 480 spezias)
 – Anellids (17 000 spezias)
 – Atropods (1 000 000 spezias)
 – Molluscs (130 000 spezias)
 – Dermaspinas (6000 spezias)
 – Vertebrads (46 500 spezias)

La biodiversitad cumpiglia plirs nivels d'organissemms dals organisaziuns.

T. KAUFER / PIXELIO

Chaplutta da grazias ad Altötting (Baviera).

Exvoto dal Tessin, 19avel tschientaner.

L'exvoto – «art dals povers» che dat invista en las relaziuns da viver d'antruras

■ Dal puntg da vista etimologic munta exvoto «quai che suonda ad in giavisch u ad ina supplica formulada ed exaudida». En il senn il pli vast cumpiglia il term er in sacrifici d'expiazion, in musament ch'ina empermischun fatga a Dieu u a ses sontgs è vegnida onurada (pelegrinadi) u in segn da reverenza per in lieu consecrà. La definiziun pli concisa e frequenta è dentant quella da l'exvoto sco mussament da reconuschientscha visavi

ina pussanza protectiva invocada cun success a chaschun d'in cas precis: guariziun, fortuna, accident u privel evità il davos mument. La preschentaiziun dad oz sa metta sin ils fastiz da quests maletgs votivs.

Origins

L'exvoto exista dapi l'antica. En il tempel d'Esculap, ad Epidaurus, han ins chattà nudumbraivels members u organs da teracotta en ina represchentaiziun simbolica, deponids sco segns da reconuschientscha per ina guariziun. In grond dumber d'objets votivs sumegliants, per part en bronz, èn vegnids exhumads a la funtauna da la Seine. Els eran deditgads a la divinidad galloromana Sequana ed a ses cumpar, il Dieu Tentalus. En la tradiziun celtica èn vegls tscheps, grips isolads, cruschadas u funtaunas medemmain lieus d'unfrenda e da devoziun.

Ma cun il temp daventan questas unfrendas ereticas, ed ins sa festina da las scumandar sut chasti d'excommunicaziun. Il ruver dals «druids», sut il qual Jeanne d'Arc aveva sautà cun ils uffants da ses vitg a chaschun da la festa da son Gion, vegn ad esser in punct d'accusaziun durant ses process da strieg. A partir dal 10avel tschientaner emprovan differents texts canonicas da distinguer questas isanzas pajaunas da las unfrendas ch'ins po far a moda legitima a la dunschella Maria u als sontgs dal chalendar. I n'è betg simpel d'eruir quant enavant che questas preschentaiziuns èn vegnidas respectadas. L'unica chaussa ch'ins po constatar è che la pratica da l'exvoto n'ha, durant plirs tschientaners, strusch fatg progress e ch'ella n'ha laschà enavos quasi nagins fastizs.

Ins sto spetgar fin a la fin dal 15avel tschientaner per pudair assister ad ina timida e curta recomparsa da l'exvoto. Quests exvotos temprivs, picturads sin crap u sin lain, èn, tenor ils spezialists, ina derivanza populara dals «Mirakelbücher» u «Mirakelbilder» (collecziuns u vegls sgulants che represchentan miraculs) ch'èn anc, en lur emprima fasa, ma era pli tard,

ina produziun citadina, chara e burgaisa. I sa tracta d'ovras u d'occasionals illustrats che regordan ils cartents a miraculs che cumparan en ils dus testaments – il passagi tras la Mar Cotschna, il spinatsch ardent, la levada da Lazarus – u attestads da la legenda dals sontgs, ma era d'inginas appariziuns celestias pli recentas ed approvadas da la baselgia. A questas illustraziuns uffizialas e sublimas – represchentaiziuns dal tuttafatg naturalisticas che vegnan savens empustadas en ateliers da renum – suondan lura plaun a plaun ils exvotos per propi: maletgs votivs caracterisads d'ina expressiun main elavurada, pli anecdotica e segnada d'ina eleganza particulara e privata.

Il temp da fluriziun

Era sche la pratica da l'exvoto n'è, a la fin dal 15avel ed a l'entschatta dal 16avel tschientaner, anc betg daventada populara, è ella tuttina avunda preschenta per vegnir condemnada successivamain da John Wiclif (1320–1384), Johannes Hus (1370–1415), Martin Luther (1483–1546) e Johann Calvin (1509–1564). In avvertiment e culp dals protestants.

Ins sto spetgar la cuntrareforma cun la vigurusa renaschientscha dals pelegrinadis per pudair assister ad ina vaira fluriziun da l'exvoto. Questas duas manifestaziuns da la pietusadad populara èn colliadas ina cun l'autra a moda dal tuttafatg simbiotica e lur intents ed interess èn savens identics. «Votum» munta era empermischun sco il pled «Gelübde» (substantiv da «geloben») ch'ins chatta savens sin ils exvotos da lingua tudestga e ch'inditescha ch'ins ha empermess da far in pelegrinadi e ch'ins ha tegni pled. Ins «s'empermetta» ad in sontg u ad in lieu, sco quai ch'ins fascheva antruras las cruschadas per liberar Gerusalem.

Vers la fin dal 17avel tschientaner han quasi tut ils lieus da pelegrinadi frequentads lur picturs al liber che dissegnan en in batterdegl e per paucs raps in son Cristoffel u ina Nossadonna, in mussament ch'ils pelegrins han onurà lur empermischuns. Perfin ils passants, ils simpels mirveglius, ils sceptics va laschan surmanar da questa divertiva marotta: Montaigne, da passagi per Roma, emposta in exvoto. Pli tard era Goethe per ina chaplutta renana ch'al ha fascinà tras ses scharm e sia modestadad. Igl è inutil da dir che quests maletgs da pelegrinadi, veritabels stereotips, èn per bler ils main interessants per l'art popular.

Suenter esser vegni scumandà e senza dubi per gronda part destrui u duvrà sco laina dad arder durant la Revoluziun franzosa ed en l'entira Europa napoleonica, refflurescha l'exvoto puspè durant la restauraziun e mussa ses caracter popular, persua-

nal ed anecdotic; el daventa la gasetta dal pover. In pur mitschà dal chametg, d'in cossac da Suvorov u d'in chaval spaventà ha oramai avunda daners per «indemnisar» la protecziun divina cun in pitschen maletg anc uschè maladester. Ma ils maletgs n'èn betg mo maladesters, els èn era precis e suondan intginas leschas ch'el gener ha, tut tenor il dumber creschent da la clientella e la favur ch'el giada, inventà per sasez u chattà senza savair ni vulair en furmas pli veglias.

Caracteristicas

La pratica dals emprims exvotos en Svizra deriva probablmain da l'Italia. Ils pli vegls èn vegnids conservads a Morbio Inferiore (en il sid dal Tessin) e dateschan da l'entschatta dal 16avel tschientaner. En il 17avel tschientaner cumpara l'exvoto era en il Lötschental, en la Svizra Centrala ed en il Grischun, ed a la fin dal 18avel ed en il 19avel tschientaner sa dera el en l'entira Svizra catolica. I dat perditgas avunda per che l'istoricher d'art popular possa scuvrir intginas leschas nuncritas davart sia disposiziun. Quests tratgs cuminaivels valan tant per l'Austria sco per la Svizra e la Germania dal Sid.

Igl è interessant d'observar co ch'ina furma d'expressiun collectiva sa libereschada in model erudit, en noss cas dal «Mirakelbuch». Che quel saja il bab da l'exvoto popular na vegn betg dubità. E tuttina n'è l'exvoto, per quai che riguarda la tecnica e surtut il stadi mental e las finamiras, insumma betg s'inspirà da ses predecessur. Ils cudeschs u las gravuras «miraculusas», ch'èn savens vegnids producids en grond dumber, èn schablonas anonimas ed instructivas – in ulteriur exempel per questa dultscha pietusadad da la quala la cuntrareforma è uschè ritga.

Dal «de profundis» al destin personal

L'exvoto percenter raquinta e regorda in'aventura unica e personala che collia il cartent cun ses creatur. El sviluppa a moda apparentamain spontana ses agen linguatg e suas atgnas normas ch'ins po definir sco suonda: separaziun cler e netta en ils maletgs – tras differents artifizis (nivels, aureolas e.u.v.) – dal mund inferior che roga e spera e dal mund superior che gida ed intervegn; per regl èn adina preschents dus u il pli savens trais elements: la persuna che ura stat en schanuglias giudim a sanestra dal maletg, la pussanza protectiva – ina dunschella u in sontg – sisum da vart dretga u en il center, e tranter quests dus pols è situà l'object dal vut: in uffant malsau, la mendusadad, in accident u in privel dal qual il donatur u in dals ses han pudì mitschar per grazia divina.

Questas reglas han sa chapescha era lur excepziuns, ma il pli savens dumonda

questa relaziun dal «de profundis clamavi» ina represchentaiziun verticala, almain uschè ditg che la relaziun duraivla terra – tschiel dominescha anc il miracul evoca che cuzza gea mo in mument. Ins vesa che quest «eveniment» daventa, en il decurs dal temp, pli e pli impurtant, uschia che la divinitad e la persuna ch'implorescha vegnan stgatschads a l'ur dal maletg.

La finala vegn schizunt l'orientaziun dal maletg dictada da quel: La mar dal naufragi, il char cun ils chavals spaventads u il tren che va suror ils binaris dumondan e survegnan ina represchentaiziun orizzontala, entant che las autras parts dal drama vegnan reducidas a miniaturas u svaneschan perfin dal tut.

Nus essan en il 19avel tschientaner, il mund rural è infurmà meglier ch'antruras e viva ina vita pli bainstanta. Il sentiment d'in destin personal cumenza a daventar pli concret e pli ferm. Ils purs ed artisans guarids tras in miracul n'èn betg pli ils puranchels anonims, patetics e desperads d'avant duatschient onns. Els san leger lur ura da satg ed han emprèndi da scriber, uschia ch'els suttascrivan cun lur num entir.

Scuverta e reconuschientscha

Sco maletg «occasional» n'era l'exvoto, in product simpel e bunmartgà naschi da l'eveniment, betg destinà ad ina lunga vita. Ils mirs d'ina chaplutta èn limitads: per far piazza als novs maletgs han ins allontanà e savens brischià ils pli modests e pli vegls. Igl è ina gronda fortuna che l'interess per questa furma populara e suas differents etapas, fig bain descrittas, è sa manifestada baud avunda per salvar millis da questas perditgas.

La preschientscha dals exvotos e la maniera d'als empustar immediat èn vegnidas signalisadas a partir dal 19avel tschientaner en ils guides da pelegrinadi. Ma nagin n'als avess alura giuditgà degns d'esser inventarisads, conservads e studegiads. Ina giada dapli hai duvrà amatur sclerids per svegliar las mirveglias d'etnologs e museologs. L'emprima collecziun impurtanta per la Germania e l'Austria è d'engraziar a Maria-Andrée Eysen. Questa collecziun è vegnida publicada il 1904 e deponida en il Museum da Berlin. Ma ils incendis da la Segunda Guerra mundiala l'han destrui. La segunda collecziun considerabla è vegnida rimnada da l'istoricher d'art Lenz Chriss-Rettenbeck e conservada en il Museum nazional bavarais a Minca.

L'art uffizial (etnologs, folclorists ed istorichers da las religiuns) cumenza a s'interessar l'emprim per l'exvoto tridimensiunal al qual vegnan attribuidas las forzas magicas d'in amulet che duain sfurzar la bainvulientscha divina. Ina tala funcziun

fa vegnir endament las culturas primitivas. Ins s'accorscha prest che questas cruschas, quests eglis, questas ureglias, quests cors e quests members da tschaira, da metal u da lain èn fitg sumegliants dal Mexico al Giapun. Ma ins po era constatar che la muntada simbolica n'è strusch ina surpraisa e ch'ì sa tracta savens da products da gronda seria.

L'exvoto picturà – per da bler pli instructiv –, ch'è vegni considerà l'emprim sco in sutproduct negligibel ed infantil da l'art religios, fa pli tard in bun servetsch als artists dal Blauer Reiter. A partir da la fin dals onns 1940 vegn el studegià intensivamain e las differents exposiziuns han pli e pli resun. Ozendi n'è l'exvoto per da bler betg pli in pover parent da l'art popular, ma in corpus ch'ils istorichers dal costum u ils analitichers dals sentiments religios examineschan sut la marella.

L'exvoto sco document social

Sper las virtids da frestgezza e da fervur ch'ins po cun buna raschun spetgar da l'exvoto, è quel surtut in document social unic ch'ans tradescha las cundiziuns dal pievel cumin d'antruras. Il «medi» al letg dal pazient – per prender quest motiv frequent – mantegna ina tscherta distanza dal prer, la pussanza dal qual è blier pli credibla en l'imaginaziun populara. Quai ans regorda ch'ì tractament – surlasch, cauterisaziuns, vomitivs – è stà durant la grond'epoca da l'exvoto almain uschè privlus sco la malsogna. En vista a tals fatgs pudev'ins gist uschè bain s'affidar a Dieu.

Quai che resorta surtut da questas vuschs da supplica e d'engraziavladad è la direzza da las cundiziuns da viver che la bainstanta dad oz n'ans permetta strusch d'imaginar. A la sava dal 19avel tschientaner è la Svizra vegnida involvida en las guerras europeicas ed è stada tutgada da fominas. Bliers èn stads sfurzads da quel temp da partir e da ristgar lur vita sut bandieras estras e sin tut las mars dal mund. En bleras chapluttas da muntogna dattan exvotos da fregattas in privel cun passagers che uran enturn l'arber grond perditga da questas aventuras.

L'exvoto po pia valair sco art dals povers, dals meds modests, ma en mintga cas betg sco art power. Il cuntrari: el ans pussibiliteschia in'invista fig directa e concreta en ils quitads e desideris dal pievel cumin da temps passads.

La preschentaiziun:

Dossier «Exvoto»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3098
www.chatta.ch

Schaffusa – il chantun dal Munot e da la Cascada dal Rain

■ Il chantun Schaffusa è situà il pli al nord da la Svizra, tranter ils chantuns Turitg e Turgovia ed il pajais federativ tudestg Baden-Württemberg. El è enconuschent en spezial per sias duas attracziuns da muntada naziunala, il Munot e la Cascada dal Rain. Il chantun ha circa 76 000 abitants ed abitants e sa chatta sco unic al nord dal Rain. Il territori chantunal è dividi en trais parts che n'èn berg colliadas ina cun l'autra: en la part al sidvest (Rüdlingen/Buchberg, circumdada dal tuttafatg dal chantun Turitg), en la part principala cun la chapitala Schaffusa ed en la part orientala (che tanscha cun Stein am Rhein fin a la riva dal Lai da Constanza).

Schaffusa è in tipic chantun da cunfin cun var 152 km cunfin cuminaivel cun la Germania e cun var 34 km cunfin cuminaivel cun ils chantuns vischins Turitg e Turgovia. Il Randen sco elevaziun laterala dal Giura dat al chantun Schaffusa ses caracter da collinas. Las autezzas dal Randen èn per gronda part cuvertas da gaud, uschia ch'il chantun Schaffusa furma sper il chantun Giura il chantun svizzer cun la

pli gronda cumpart da gaud. A l'ost dal Randen sa chatta il Reiat che furma medemamain ina regiun collinosa. En la part meridionala dal chantun – al vest da la citad da Schaffusa – sa chatta il Klettgau, ina vallada ch'è vegnida furmada avant radund 50 000 onns dal Rain preistoric. Qua vegn tgirada surtut la viticultura e la cultivaziun d'ad

ers. Schaffusa cun radund 35 000 abitants e Neuhausen cun bundant 10 000 abitants èn ils dus abitados dal Chantun che cuntanschan statisticamain la grondezza da citad. En pli cumpara Stein am Rhein (3300 abitants) dapi il 1267 sco citad medievala. Uschiglio è il chantun Schaffusa plitost da caracter rural cun be paucas vischancas sur duamilli abitants (Thayngen, Beringen, Hallau e Neunkirch).

La citad da Schaffusa ha pudì mantegnair fin oz ses caracter dal bischuo medieval al Rain. Sper il Munot èn da menziunar sco attracziuns la claustra ed il museum «Allerheiligen», diversas hallas per l'art contemporan, las zonas da peduns cun lur giassas pittorescas sco er las chasas da mastergnanza e da burgais.

In sguard en l'istorgia

Ils pli vegls fastizs umans sin il territori dal chantun da Schaffusa èn vegnids chattads en il Kesslerloch en la vischinanza da Thayngen ed han ina vegliadetgna da radund 10 000 onns. Circa 3900 fin 3500 a.C. èn lura vegnidas erigidas al sid da Thayngen palissadas. Dapi l'onn 2011 appartegnan quellas, ensem cun 110 ulterius lieux da chats da palissadas en sis stadis alpines, al Patrimoni cultural mundial da l'Unesco. Dal temp roman manava ina via militar tras il territori dal chantun dad oz. Da l'antierur abitadi roman Iuliomagus (en vischinanza da

Il Munot – l'ensaina da la citad da Schaffusa.

FOTO ZERFE/PIXELIO

Schleithem) è vegni chavà ora e rendì accessibel il bogn public.

La citad da Schaffusa è vegnida erigida enturn l'onn 1000 ed ha profità da sia posiziun en vischinanza da la Cascada dal Rain. Prest è la citad daventada in'impurtanta piazza da transtgargiada. Il 1411 è entrada en vigur la costituziun da la mastergnanza che dueva marcar l'istorgia da la citad dals proxims 400 onns. Er l'extensiun dal chantun è colliada stretgamain cun il domini territorial da la citad d'antruras. Dal temp dals Stauffers ha la citad cuntanschì il status d'ina citad imperiala ed ha pudì s'acquistar pass per pass ils dretgs ed ils possess territorials ch'han furmà la basa da la citad-stadi. L'onn 1501 è Schaffusa daventà commember da la Confederaziun. Il 1529 è vegnida introducida la reformaziun; cun surpigliar il possess da las anteriuras claustras è il domini da la citad anc creschì supplementarmain.

En la segunda mesadad dal 19avel tschientaner è il chantun Schaffusa lura vegni industrialisà fermamain, oravant tut en il center enturn la citad da Schaffusa. La mecanisaziun da l'agricultura en il 20avel tschientaner e la mobilitad creschenta da la populaziun han chaschunà ultra da quai grondas midadas da las structur socialas oriundas (cun caracter da vitg). L'accent economic tradiziunal fin ca. il 1970 han furmà l'industria d'uras e l'industria greva cun la Schweizerische Industrie-Gesellschaft (SIG) e la Georg Fischer (GF). Oz fa il chantun Schaffusa part dal spazi economic da Turitg (Greater Zurich Area) ed è collià stretgamain cun quel.

Il Munot

Il Munot è senza dubi il simbol caracteristic da la citad da Schaffusa. Nagin'autra citad da la Confederaziun n'è sa prestada durant il 16avel tschientaner in'ovra monumental a cumparegliabla. Questa fortezza elevada, construida sut la direziun da Heinrich Schwarz tenor ils principis d'Albrecht Dürer, è ina da las perditgas las pli impressiunantas da l'architectura militar en Svizra. La raschun per la furma

dal tuttafatg circulara dal Munot è il progress che l'artiglieria aveva fatg da quel temp.

Il bajetg fatg cun blocs da chaltschina dal Giura ha al nivel dals foss ina basa hexagonal. El è situà al nord dals rempars da la citad e varga ora da quels per trais quarts. Enturn l'entir complex passava in foss; quel cunteneva trais turettas da channuns («caponnières») ch'eran colliadas cun in passadi sutteran per proteger la fortezza en il cumbat damanaivel. Il plaun principal cumpiglia l'uschenumnada «casamatta», ina gronda halla cun arviet a crusch che vegn purtada da nov enormas colonnas radundas e dals mirs dal vegl edifiz medieval. L'arviet ha ina grossezza da tschintg meters e lascha entrar il cler en quatter lieux. Per ir d'in plaun a l'auter han ins agiuntà da la vart vers la citad ina tur radunda cun ina rampa en spirala, uschia ch'ils chavals pudevan trair ils chanuns fin sin la terrazza superiura. Sin il plaun il pli aut da la tur, sur la terrazza, era l'alloschi da la guardia. La terrazza sezza è bunamain radunda ed ha da la vart dal champ in mir da 4 m autezza per proteger ils artiglierists.

Las dimensiuns da la fortezza, sia struttura interna bain organisada (il plaun al nivel dal foss e las caponnières per il cumbat damanaivel, la casamatta e la terrazza per il cumbat defensiv sin distanza) e l'aut nivel da l'infrastructura tecnica (illuminaziun e ventilaziun, corridors da colliaziun sutterrans, la rampa en spirala empè d'ina stgala) dattan in'idea da las grondas midadas ch'igl ha dà vers la fin dal 16avel tschientaner en ils sistems da defensiun; ils vegls mirs da tschinta medievals na pudevan qua betg pli concurrer.

L'uffizi da la guardia dal Munot era efectivamain occupà anc fin l'onn 1926 sco staziun d'annunzia. La guardia dal Munot ch'abita anc adina en la tur da la fortezza, tutga oz mintga saira a las nov a maun il zainet dal Munot. Il zainet renumà da l'onn 1589 è l'object d'ina legenda davart ina chanzun enconuschenta en tut la Svizra («Lied vom Munotglöckchen»).

La Cascada dal Rain

La Cascada dal Rain sa chatta radund 4

kilometers al sidvest da la citad da Schaffusa. I sa tracta da la cascada la pli gronda da tut l'Europa cun in'atezza da 23 meters ed ina ladezza da 150 meters. En media percorran mintga secunda 373 meters cubic aua la cascada. Cun sia cuntrada e cun ils edifiz istorics porscha ella in spectacul particular che furma in'attracziun turistica da muntada naziunala. A la riva dretga da la cascada sa chatta la vischnanca da Neuhausen (SH), a la riva sanestra la vischnanca da Laufen-Uhwiesen (ZH). En proxima vischinanza da la cascada sa chattan ils chastels da Laufen e da Wörth. Da mintga vart dal Rain datti plattafurmas panoramicas che porschan ina vista spectaculara. Nà da Neuhausen pon ins er s'avischar a la cascada cun bartgas d'excursiun e visitar il grip che sa chatta entamez la cascada.

La Cascada dal Rain furma dentant er ina culissa unica per gieus da glisch nocturns. Il cumenzament da l'illuminaziun da la Cascada dal Rain ha in stretg connex cun il turissem. Gia en il 19avel tschientaner èn ils hoteliers sa stentads da porscher a lur giasts in spectacul extraordinari cun inscenaziuns da fieus bengals. A partir dal 20avel tschientaner han instituziuns semipublicas surpiglià l'organisaziun da las illuminaziuns. Dapi l'onn 1966 vegn inscèn in grond feu artificial che fascinescha mintgamai la fin fanadur var 10'000 aspectaturas ed aspectatur. Dapi il 2011 exista plinavant in'illuminaziun che vegn mussada durant tut l'onn

Dapi l'onn 2005 mantegna la vischnanca da Wilchingen-Osterfingen en l'Unterklettgau ina senda d'orticultura che duai promover il senn per questa cultura tradiziunala. Fin oz èn sa laschads entusiasmar da quest'idea varga 30 chasadas che possedan in iert e che sustegnan cun lur col-lavuraziun activamain quest project. Ierts existents vegnan mantegnids e tgirads u il stadi oriund vegn schizunt refatg. Els ierts da niz, da flurs e da chasa augmentan l'attractivita dal vitg e gidan essenzialmain ad augmentar la valor turistica. Els ierts che vegnan concepids cun blera diligenza, fadia e creativita enritgeschan il maletg da la via e dattan al vitg in scharm spezial. Quest'activita sa basa sin ina lunga tradiziun da la cultura dad ierts purila sco ch'ella sa manifestescha dapertut en Svizra. La struttura da basa dals ierts purils en Svizra n'è strusch sa midada en il decurs dals tschientaners. Els sa chattan gist sper la chasa d'abitar u sper ils edifiz d'economia ed uneschan sin ina surfatscha relativamain pitschna plantas da niz e plantas decorativas. Uschia creschan sper legums, ervinas e pumaraida er flurs, chaglias e chaglioms. Sco ad Osterfingen vegni en blers lieux dà in'attenziun tut particulara a l'estetica dals ierts.

Stein am Rhein

La pitschna citad medievala da Stein am Rhein è enconuschenta per sias fatschadas da chasa coloradas. Il maletg dal lieu vegn dominà dals numerus edifiz medievals

Las fatschadas caracteristicas a Stein am Rhein.

FOTO PD

tenor in tschert urari e che metta en scena degnamain quest imposant fenomen natural.

«Schaffusa, territori dal pinot noir»

Il chantun Schaffusa ha ina tradiziun da viticultura da blers tschientaners ed appartegna als chantuns da vin ils pli impurtants da la Svizra tudestga. En ventg vischancas produceschan viticulturs oz vin sin ina surfatscha da circa 500 hectaras. La racolta d'ivas cuntanscha en media ina valor da 15 milliuns francs. Il Chantun è sa posiziunà da nov sco regiun da vin dapi l'onn 2002 cun ils viticulturs, cun ils producents da vin sco er cun la federaziun mercantila «Schaffhauser Wein». Els han creà il label «Schaffusa, territori dal pinot noir».

Colliadas cun la viticultura èn numerus festas dal vin. La festa la pli enconuschenta èn las «Dumengias d'atun da Hallau». Ses origins èn da chattar en las fieras d'atun u festas da viticultura che han lieu dapi l'onn 1935. Quellas èn vegnidas enritgidas per l'emprima giada l'onn 1946 cun in cortegi da festa. Dapi l'onn 1966 han ils cortegis lieu onn per onn. Cun chars tematics decorads pumpusamain, cun furmaziuns da costumes e da musica èn els senza dubi il punct culminant da la festa atunila e fascineschan millis da visitaders.

Ierts purils ad Osterfingen

Sper la viticultura è il chantun Schaffusa er segnà d'in quità spezial per l'orticultura, la cultura tradiziunala dad ierts purils.

La presentaziun:
Dossier «Chantun Schaffusa»

Dapi infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1393
www.chattà.ch

La Cascada dal Rain.

FOTO M. WALTI/PIXELIO

«Sapperlot»

Ponderaziuns davart ils daners per pitschen e grond

■ «Sapperlot» è in'istorgia davart ils daners e las valurs colliadas cun quest tema. Ils simpels impuls co tractar il tema daners en il mintgadi fan dal cudesch ina lectura interessanta e quai betg mo per ils pitschens. La publicaziun realisada da «Plusminus» e «Pro Juventute» è cumparada il 2010 er en versiun rumantscha (rg ed idioms). Co e nua emperdan uffants da surpigliar la responsabladad per daners e lur agens affars finanzials? Uffants na chapeschan savens betg danunder che derivan ils daners e ch'els n'èn betg a disposiziun illimitadamain. Ils uffants stattan en mira da la reclama anc avant ch'els san in-summa leger ed els creschan si en ina societad che viva tenor il motto «cumpra oz, paja damaun».

Gist perquai vegni adina pli impurtant d'emperdar gia baud co parter en ils daners, prevair custs e crear reservas. Mussar

co ir enturn conscientamain cun l'agen budget n'è dentant betg ina simpla incumbensa d'educaziun. Il cudesch «Sapperlot» duai esser qua in agid.

Sper il raquint illustrà, che sa drizza als uffants, cumpiglia il cudesch in supplement per creschids. En quel vegn ins a savair dapli davart ils temas budget e daivets. Plinavant chatt'ins là tips concernent ils daners da giaglioffa e davart la tematica daners ed educaziun en general.

«Bainvegni en il supermartgà!»

Jana dastga ir cun ses geniturs en il supermartgà. Là pon ins far cumpras da la damaun baud fin la saira tard. Il pli gudent è Jana tar ils termagls. Qua po ella s'imaginar tge ch'ella avess tut gugent.

Il pli davos stat ina legra figura. Tuttenina vegn quella pli e pli gronda e cumenza a discurre: «Chau Jana! Mes num è Sapperlot. Jau hai in bel regal per tai.» Sapperlot prenda nanavant ina carta da plastic. «Cun questa carta pos ti cumprar tut quai che plascha a tai.» Jana curra tras la butia e metta tut quai ch'ella po tiers en il charret da cumpras. Tge gaudi!

Tuttenina perda Sapperlot ses eglers. Jana als chatta e metta sezza si els. Ed uss vesa tut ora auter. Tut ils termagls han lur atgna istorgia. Els derivan da pajais per part fitg lontans, nua ch'els n'èn vegnids producids e pachetads sut cundiziuns ch'èn savens difficilas.

Jana va tras la butia. A la cassa stat la glicud en colonna e paja las cumpras. Jana na sa senta betg pli bain: «Pajar cun questa carta? En sazez hai jau gea mo ils daners da giaglioffa da mes geniturs.» Sapperlot suonda ella pass per pass: «Dai! Tgi che prenda las chaussas sto era pajar ellas.»

Jana ponderescha in mument ed ha in'idea. «Jau na stoss betg avair tut! Jau na stoss era betg cumprar insatge», di Jana cun tun franc e fa gignas. Sapperlot vegn adina pli pitschen e sa mida puspè en ina figura da plastic. En quel mument vesa Jana ses geniturs. «Nua es era stada tut il temp?» Jana piglia enturn a ses geniturs. La mattetta na sa betg pli sch'ella ha mo siemià tut quai. Sch'els eglers na fissan betg...

Grazia als eglers da chartun ch'èn agiuntads a mintga cudesch, pon er ils uffants ch'han accumpagnà Jana tras l'istorgia guardar en avegnir cun egl critic sin il mund dals daners e dal consum.

Cusseglis per geniturs

Emperdar tras experientscha

Uffants exerciteschan cun giugar il cumportament social e las reglas che valan en nosa societad. Els observan il bab che telefona, la madritscha che cumpra chalzers u il camarier en il restaurant ed emperdan uschia, co ch'els creschids s'organiseschan. Far cumpras cun ils geniturs è l'emprima experientscha en connex cun daners e perquai fitg pregnanta per Voss uffant. Cun Vossa planisaziun da far cumpras e Voss

cumportament en butia influenzais Voss uffant. Sche Vos planisais e cumprais en a moda conscienta e faschais Voss ponderaziuns er ina giada dad aut, daventa Voss uffant medemamain conscient da quest cumportament.

Valurs e normas

Metter prioritads, tscherner il dretg mument per decider davart la cumpra, dir na, fixar cunfins ed als respectar, quai n'èn perblers sfidas durant far cumpras ensem cun uffants. Reglas cleras e bain chapiblas areguard giavischs spontans en butia dattan a Voss uffant segirezza. Co giais Vos enturn cun la situaziun da pudair cumprar quasi tut quai che Vos giavischais? Co As cumportais Vos, sch'els daners n'èn ina giada stgars? La confrontaziun avarta e conscienta cun questas dumondas fa la situaziun pli clera. Cumparegliai Vossa famiglia era cun autras. E discurre cun Voss uffant davart il giavischar, pudair spetgar e renunziar, davart povradad e ritgezza.

Pajar cun la carta

Uffants na chapeschan savens betg danunder che derivan ils daners. Declerai a Voss uffant che Vos barattais Voss temp da lavur per daners e ch'els daners che Vos gudagnais n'èn sin ina banca. Al declerai era, co che funcziunan ils bancomats e las cartas da credit.

Cartas da credit da bancas u cartas da clients da grondas butias permettan da far immediat cumpras senza avair daner contant. Savens dovri er ina carta da credit per pudair far empustaziuns en l'internet. La cumpra pon ins pajar giu a credit. La fin dal mais survegn ins in quint u che la summa vegn indebitada a l'agen conto da banca u posta. Igl è simpel da pajar cun munaida da plastic. Perquai èsi magari difficil d'avair la

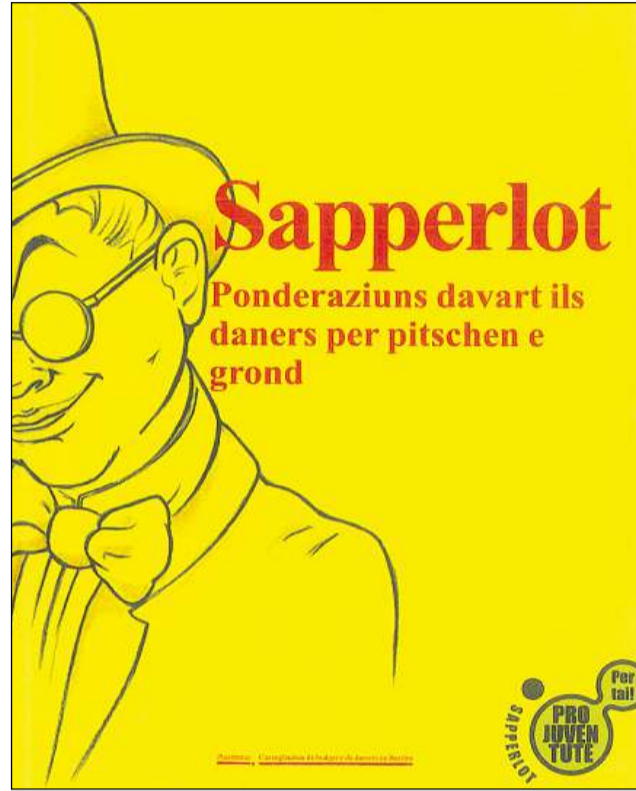
differentes messadis da reclama ed al palesai Voss avis. Tge pensais Vos da messadis da reclama? Co sa manifestescha per Vos la valur d'in product u d'in servetsch? Tge è la differenzia tranter il product ed il messadi da reclama? Co giais Vos persunalmain enturn cun giavischs e siemis che Vos na pudais per il mument betg realisar?

Discurre da daners

Uffants duain emperdar che betg mintga giavisch po ir immediat en vigur. Prendai avunda peda ed argumentai exactamain, pertge che Vos na vulais betg cumprar gist mo uschia il helicopter cotschen viv u il vestgi da piratas. Discurre avertamain cun Voss uffant, sch'els daners per viver n'èn stgars e pertge che autras chaussas n'èn pli necessarias ch'il termagl. Giavischs pli gronds pretendan in temp da planisaziun. Bleras bellas chaussas pon ins era prender ad emprest en ludotecas, bibliotecas e sin basa privata.

Las traplas da daivets

La ristga da daventar pover è per familias cun uffants duas giadas uschè gronda sco per la populaziun totala. Bleras familias giuvnas han daivets. Sche Vos avais difficiltads da pajar ils quints currentes, As annunziat tar in post da cussegliaziun da budget en Vossa vischinanza. Ils daivets pertutgan l'entira vita sociala, l'atmosfera en la famiglia ed il bainstar da Voss uffant. Per betg crudar en la trapla da daivets gidan las suandantas reglas da cumportament: na dai betg ora daners che Vos n'avais betg sin il conto. Planisai ordavant expensas pli grondas e mettai mintga mais d'ina vart ina summa per talas occasiuns. N'embli dai betg che Vos stuais pajar auts tschains per cartas da credit, contracts da leasing e credits pitschens. Pajai las taglias da l'onn fiscal current mintga mais aconto per pudair pro-

Cuverta dal cudesch.

da parter en daners, da spargnar e da sa prestar insatge. In'entschatta ideala per far quai n'èn ils emprims daners da giaglioffa cun l'entrada en scola. Quels vegnan a l'entschatta pajads ora mintg'emna (emprim onn da scola: 1 franc per emna; segund onn da scola: 2 francs per emna etc.) e pon a partir da la tschintgavla classa vegnir sbursads mensilmain. Fixai cleras cunvegns ed As interessai per ils plans d'expensas da Voss uffant. Determinai a moda communabla per tge ch'els daners n'èn destinads. Pajai ils daners da giaglioffa regularmain e senza ulteriura intimaziun. Fidai a Voss uffant e na pretendai betg pled e fatg davart mintgina da sias expensas. Per savair emperdar ston

da la situaziun da viver actuala. Per intgins è l'auto absolutamain necessari, per auters las vacanzas da famiglia. Ins sto parter en las finanzas uschia che las entradas e las expensas s'equilibreschan. Grazia al budget avais Vos la controlla da las expensas regularas e da las reservas per chaussas imprevisas e Vos pudais planisar las taglias. Examina en cas da midadas sco ina maridaglia, la naschientscha d'in uffant, dischoccupaziun u separaziun danovamain Vossas expensas e mettai sch'i fa basegn novas prioritads. E betg il davos vesais Vos grazia al budget tar in u l'auter punct pussaivladads da far respargns.

Era Voss uffant duai emperdar da metter prioritads. Per ses grands giavischs pudais Vos far ensem cun el in plan da finanziaziun. Tschentai per exempel avant che cumprar in animal da chasa u in nov gameboy comunablamain las suandantas dumondas: Quant custi? Quant auts n'èn ils custs mensils consecutivs? Tegenais n'èn las expensas irregularas? Cura vegnin nus a cumprar il giavischà (per l'anniversari)? Tgi paja (la mesadad ils geniturs, in quart l'aug, in quart or da la cassa da spargn)? Faschai in plan cun Voss uffant, co che Vos vulais cuntanscher questa finamira.

Fortuna senza daners

Uffants dovran amur ed in ambient segr per svilupper ina sauna confidenza en sazez. Regalar amur signifitga deditgar si'attenziun ad insatge. Renconuschai ils giavischs da Voss uffant e giustifitgai ils cunfins che Vos fixais. Per tge motiv faschais Vos quai? Pertge na pudais Vos betg sustegnair ina cumpra? Chatta Vos ina meglra alternativ? Laschai piazza per spazis d'agir. Na targlina betg da tschertgar agid, sche Vos As sentis surdumandà. Ina segund'opiniun po confermar Vossa tenuta en connex cun dumondas d'educaziun.

Curaschi d'esser independent

Voss uffant vegn a surpigliar ils proxims onns adina dapli responsabladad per ses agir ed el vegn ad engrondir ses spazis d'agir finanziel. Mussai ad el che Vos essas losch da quest svilup e che Vos al fidais. Artitgels da marca, telefonins ed il kickboard ultimativ daventan pli impurtants e mettan en discussiun dumondas. Voss accumpagnament, Voss sustegn e Vossa avertadad sin quella via n'èn basas impurtantas per che Voss uffant emprendia d'ir enturn bain, senza tema ed a moda conscienta cun daners.

La preschentaziun:

Plusminus e Pro Juventute. «Sapperlot». Ponderaziuns davart ils daners per pitschen e grond. Basilea 2010.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&hiid=1904
www.chattà.ch

Po Jana propi cumprar cun la carta da plastic tut quai ch'ella vul?

Ils eglers da Sapperlot gidan a vesair il mund dal consum e dals daners cun auters egl.

survista da las expensas. Per betg crudar en la trapla da daivets èsi pli prudent da betg utilisar pliras cartas ina sper l'autra, mabain da pajar en daner contant ubain cun ina carta da debit. Cartas da debit n'èn p.ex. postcards, cartas da Maestro u dad EC che funcziunan mo, sch'il conto dispona d'in saldo activ e che na permettan nagin credit u mo in credit fitg limitat. Impurtant è era da studegiar exactamain ils moviments dal conto ed il saldo sin l'extract dal conto mensil: va il saldo ensi u engiu?

Dumonda ed offerta

Offertas spezialas ed acziuns ans intimechan da far cumpras spontanais. Cun la cumpra – uschia sugereschan ils slogans – vegn augmentada la popularitad, il plaschair e la qualiad da viver. Uffants sa laschan entusiasmar spert. Perquai ston els emperdar co ir enturn cun la reclama. Cun metter en dumonda criticamain la reclama gidais Vos Voss uffant a svilupper in'atgna opiniun. Analisai ensem cun Voss uffant

fitar dal tschains da bunificaziun liber da taglia. Na spustai nagins quintes sin il proxim mais. Desisti da pajas anticipadas e d'emprests privats.

Far cumpras a moda conscienta

Giai cun Voss uffant tras il supermartgà e guardai, danunder che derivan ils products che Vos consumais. Sch'els uffants san danunder ch'els products dal mintgadi derivan e co ch'els vegnan producids, fan els in impurtant pass per emperdar da stimar noss bains. Tgi ch'enconuscha la derivanza e la produczuon da las chaussas cumpradas sa plitost appreziar la prestaziun che stat davos quellas. Il diever prudent dals daners pon ins era vesair dal punct da vista ecologic: Duai la destinaziun da vacanzas adina esser cuntanschibla mo cun l'avium? Èsi necessari da mangiar frajas l'enviern? E ston ins adina avair il pli nov telefonin?

Agens daners

Igl è bun d'emperdar gia da pitschen ensi

ins numnadamain era pudair far sbagls. Mussai a Voss uffant, co ch'el po far ina glista da las entradas, da las expensas e dals saldos.

Sa far valair

Conflicts durant far cumpras datti savens, sch'ins n'ha nagina chapientscha per ils differents basegns. En talas situaziuns èsi impurtant da tadar e d'esser attent, da tschertgar cumpromiss ed era da dar ina giada suenter en il mument decisiv. Cun sa rebelar exercitescha Voss uffant impurtantas abilitads socialas. En quel process dastgi er ina giada dar discussiuns pli intensiv. Sajas avert per il discours e dumandai suenter: tge è fitg impurtant per Voss uffant? Laschai far Voss uffant ina glista da hits da tut quai ch'el giavischa, ch'el ha u ch'el fa fitg gugent. Forsa sa mussi che l'urset isà è bier pli impurtant per el ch'il nov animalet da stoffa.

Parter en a moda raschunavla

In budget è insatge individual che dependa

Bandieras da l'Uniun europeica avant la sedia da la Cumissiuun europeica.

SCHMUTTEL/PIXELIO

Sesida dal Parlament europeic a Brüssel.

RAKOELLNER/PIXELIO

Las instanzas politicas da l'Uniun europeica

■ Il sistem politic da l'Uniun europeica cumpiglia tant elements intergubernamentals (Cussegl europeic e Cussegl da l'Uniun europeica) sco er elements supranaziunals (tut las ulteriuras instituziuns). Ils organs principals sa laschan tuttavia metter en relaziun cun la legislativa e l'executiva dals singuls stadis naziunals. Per far la cumparegliaziun cun la Svizra: il Parlament europeic represchenta il pievel e correspunda al Cussegl naziunal da la Svizra; il Cussegl da l'Uniun europeica represchenta ils interess dals singuls stadis ed ha en quest senn ina funcziun sco en Svizra il Cussegl dals stans. Ensem furman il Parlament europeic ed il Cussegl da l'Uniun europeica la legis-

lativa. La Cumissiuun europeica percenter ha da represchentar l'Uniun europeica independentamain dals interess dals singuls stadis commembers. En questa funcziun sco er areguard las incumbensas executivas sa lascha quest gremi cumparegliar en Svizra cun il Cussegl federal.

Las singulas instanzas

Cussegl europeic
L'onn 1974 han las scheffas ed ils schefs da stadi dals stadis commembers decidì da sa reunir regularmain; da quai è resultà il Cussegl europeic. Quest cussegl fixescha las finamiras e las directivas politicas generalas da l'Uniun europeica sco per exempel il sistem monetar europeic, la finanziaziun da las incumbensas communablas, la politica agrara u er la recepziun da novs commembers. En l'ulteriura procedura da legislaziun da l'Uniun europeica n'è il Cussegl europeic percenter betg involvi.

Las decisiuns dal Cussegl europeic vegnan prendidas «en consens», pia unanimamain. Da las sedutas dal Cussegl europeic prenda er part la presidenta u il president da la Cumissiuun europeica, dentant be a moda consultativa. Il Cussegl europeic sa raduna almain quatter giadas l'onn, per regla a Brüssel.

Cussegl da l'Uniun europeica

Il Cussegl da l'Uniun europeica – er numnà Cussegl da las ministras e dals ministers u simplamain Cussegl – furmava oriundamain l'organ da decisiun central e l'organ legislativ da la Uniun europeica. En rom da las stentas da democratisar l'Uniun europeica è sa sviluppà en il decurs dals davos onns il Parlament europeic ad in segund organ legislativ cun dretgs quasi eguals a quels dal Cussegl.

Commembres e commembers dal Cussegl da l'Uniun europeica en las ministras ed ils ministers dals stadis commembers. Sia cumposiziun variescha tenor las tractandas, dentant vala il Cussegl dals ministers da l'exteriur sco la delegaziun la pli impurtanta. Il Cussegl po dentant er sa cumponer dals ministers d'agricultura, fi-

nanzas, transport, economia u socialesser dals stadis commembers.

Il Cussegl da l'Uniun europeica vegn presidià en roda da mintga stadi commember per ina durada da sis mais. Il Cussegl ha sia sedia a Brüssel, las sesidas han per part er lieu a Luxemburg.

En convègnientscha cun il Parlament europeic decida il Cussegl davart las propostas elavuradas da la Cumissiuun. Ils ministers delegads dals stadis commembers prenda lur decisiuns u a l'unanimitad u cun ina maioritad qualifitgada. La procedura da votaziun è concepida da maniera ch'ìls stadis grondas na pon betg maiorisar sistematically il stadi pitschens.

Parlament europeic

Las delegadas ed ils delegads da quest parlament professional vegnan elegids directamain da las burgaisas e dals burgais cun sumegliantas posiziuns politicas s'uneschan (p. ex. la fracziun socialista, la fracziun da la partida populara europeica u la fracziun liberaldemocratica). Las elecziuns sco talas vegnan dentant manadas tras al nivel naziunal. Il dumber da las deputadas e dals deputads sa drizza tenor la grondezza dal stadi. Stadis pli pitschens han dentant in dumber da sedias surproporzional per pudair correspunder a la situaziun politica al nivel naziunal.

En il Parlament europeic n'existan naginas secziuns naziunals, mabain sulettain fracziuns politicas, en las qualas las deputadas ed ils deputads dals divers stadis cun sumegliantas posiziuns politicas s'uneschan (p. ex. la fracziun socialista, la fracziun da la partida populara europeica u la fracziun liberaldemocratica). Las elecziuns sco talas vegnan dentant manadas tras al nivel naziunal. Il dumber da las deputadas e dals deputads sa drizza tenor la grondezza dal stadi. Stadis pli pitschens han dentant in dumber da sedias surproporzional per pudair correspunder a la situaziun politica al nivel naziunal.

Il Parlament europeic sa raduna mintga mais per quatter dis a Strassburg; ulteriuras

sesidas (da cumissiuun, per part er plenaras) han lieu a Brüssel. Questa moda da pendular tranter dus lieus da lavur vegn adina puspè crititgada, betg il davos er da las delegadas e dals delegads sez.

Cumissiuun europeica

La Cumissiuun europeica furma l'executiva da l'Uniun europeica. Ella ha sco suletta la cumpetenza da prender iniziativa per crear nov dretg cuminaivel ed ella surveglia ch'ìl dretg da l'Uniun europeica vegnia observà dals stadis commembers. La Cumissiuun consista bain d'in represchentar da mintga stadi commember; ma ella ha da represchentar ils interess da l'Uniun europeica, lavura pia en tutta independenza tant da lur regenzas sco er dal Cussegl. Sulettain il Parlament europeic po provocar ina demissiuun en bloc da la Cumissiuun.

La Cumissiuun europeica sa raduna ina giada per emna. En emprima lingia surveglia ella ch'ìls contracts da basa da l'Uniun europeica vegnian resguardads. Sch'ìn stadi na sa suttaimetta betg a questas ordinaziuns, sa drizza la Cumissiuun a la Curt da giustia e surveglia silsuenter l'applicaziun dals acts giuridics. In'otra funcziun impurtanta è la surveglianza da las clausulas da protecciun che permettan excepziuns transitoricas da las reglas dals contracts en cas che questas reglamentaziuns portan difficultads particularas per in dals stadis commembers.

Entaifer la Cumissiuun surpiglia mintga cumissari in ressort, cumparegliabel als ministers entaifer las regenzas dals stadis commembers. Il president da la Cumissiuun ha ina funcziun centrala entaifer las instituziuns da l'Uniun europeica, eguala a quella dal schef da la regenza sin nivel naziunal.

In'administraziun da ca. 23 000 funcziunaris, installada per gronda part a Brüssel e per ina pitschna part a Luxem-

burg, lavura per ordra da la Cumissiuun. Ella è sutdividida en passa 20 direcziuns generalas. Cumpareglià cun l'administraziun en ils singuls stadis naziunals n'è l'administraziun da l'Uniun europeica betg fitg gronda.

Curt da giustia da l'Uniun europeica

La Curt da giustia da l'Uniun europeica cun sedia a Luxemburg è l'instanza giuridica suprema da l'Uniun europeica. Ella ha l'incumbensa da proteger il dretg da l'Uniun europeica cur ch'ìls contracts cuminaivels vegnan applitgads ed interpretads.

Sch'ìn stadi commember surpasa quests contracts, per exempel cun violar las reglas da la circulaziun libra da bains industrials u agriculs, alura avra la Cumissiuun in'inquisiziun e fa da savair al stadi pertutgà las mesiras necessarias per regularisar la situaziun. Sch'ìn stadi na sa suttaimetta betg a questas ordinaziuns, sa drizza la Cumissiuun a la Curt da giustia. La sentenza da questa curt è lianta tant per il stadi commember sco per las instituziuns. Da l'otra vart po era in stadi commember appellar a la Curt cunter decisiuns da la Cumissiuun.

Dapi il 1989 exista supplementarmain in tribunal d'emprima istanza, il Tribunal europeic. Domadus Tribunals cumpiglian mintgamai almain in derschader da mintga stadi commember.

Banca centrala europeica

La Banca centrala europeica ha sia sedia a Frankfurt am Main. Ella furma l'instanza monetara comunabla dals stadis commembers da l'Uniun europeica. Ensem cun las bancas centralas dals singuls stadis furma ella il Sistem europeic da las bancas centralas. Dapi il Contract da Lissabon posseda la Banca centrala europeica formalmain il status d'in organ da l'Uniun europeica.

Curt da quint

La Curt da quint controllescha che las entradas ed expensas sajan correctas e correspundian a las leschas da l'Uniun europeica. Ella po era estender sias examinaziuns sin ils stadis commembers, uschè lunsch che quels han funcziuns cun effect per il quint da l'Uniun europeica (p. ex. l'incasso da duanas). La Curt da quint ha sia sedia a Luxemburg.

Procedura da legislaziun

La Cumissiuun europeica funcziunescha tenor il princip da collegialitad. Ella sto pia prender las decisiuns, confidadas ad ella tenor ils contracts, sco gremi e na po betg delegar la cumpetenza a l'in u l'alter da ses commembers.

Avant che fixar las directivas d'ina politica, saja quai en il sectur da l'agricultura, dal svilup regional, da la perscrutaziun u en mintg'alter sectur da sia cumpetenza, dumonda la Cumissiuun ils avis dals tschertgels interessads.

Il project decidì da la Cumissiuun vegn alura debattà en il Parlament europeic e silsuenter en il Cussegl da l'Uniun europeica. Quests dus gremis emprovan – sche necessari cun adattar en pliras lecturas la proposta da lescha – da chattar in cumpromiss che po vegnir acceptà da domadus chombras.

Finanzas

Per finanziair las expensas posseda l'Uniun europeica agens meds che sa cumponan da contribuziuns dals stadis commembers e – per ina pli pitschna part – da duanas d'import al confin exteriur da l'Uniun europeica. Ils daners che vegnan sbursads dals stadis derivan d'ina cumpart da la taglia sin la plivalur e da contribuziuns directas. Questas contribuziuns vegnan calculadas en proporziun al product naziunal brut dals singuls stadis.

Il 2009 disponiva l'Uniun europeica d'in budget da bun 130 milliardas euros. Radund 45% da quests meds finanziair en vegnids duvrads per il fonds da structura e da coesiun, 43% per la politica agrara comunabla, 6% per mesiras a l'exteriur (per exempel per projects d'agid a pajais en svilup) ed 1% per la segirtad ed il cumbar cunter la criminalitad. Il rest da radund 5% è vegnì duvrà per l'administraziun da l'Uniun europeica. Questa survista mussa che radund 90% dals meds finanziair van puspè enavos en ils stadis commembers. Quai succeda dentant tenor criteris ch'emprovan d'equalisar las differenzas economicas e structuralas da las singulas regiuns, uschia che singuls stadis retschaivan dapli che quai ch'els impundan e viceversa.

La nova sedia da la Banca centrala europeica a Frankfurt a.M.

H. WALTER/PIXELIO

La preschentaziun:
Dossier «Las instanzas politicas da l'Uniun europeica».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3142
www.chattà.ch

Tschess barbet – il pli grond utschè da las Alps

■ Cun ina ladezza da las alas avertas da quasi 3 meters è il tschess barbet il pli grond utschè indigen ed in dals pli grands utschels sgulants in summa. Cun sias alas enormas po el profiter dal minim vintin che munta. Or da l'aria tschertga el ossa che giascha enturn, quai è sia vivonda preferida. Il tschess barbet è vegnì extirpà en las Alps en il decurs dal 19avel tschientaner. Quest utschè ch'ins blastemava pli baud sco rapinader e «tschess d'agnels» viva en realitad da cadavers. Sias griflas n'èn betg adattadas per tschiffar preda.

Entaifer in project che cumpiglia l'entira regiun alpina vegnan dapi l'onni 1986 danovamain colonisads tschess barbets, il 1991 per l'emprima giada er en Svizra (en il Parc Naziunal). Cun quai duai la largia tranter la zona da derasaziun en las Pireneas e quella en il Balcan puspè vegnir serrada.

Parentella

Il tschess barbet (*Gypaetus barbatus*) n'è betg in tschess tipic. Sia siluetta e ses sgol elegant sumeglian pli tost l'evla. Sco tut ils tschess appartegna el a l'urden dals utschels da preda (Accipitridae). Oz vegnan differenziads duas sutspesias dal tschess barbet: il tschess barbet african (G. b. meridionalis) ed il tschess barbet eurasic (G. b. barbatus). La sutspesia africana è pli pitschna, sias chaustschas da plimas èn considerablamain pli curtas e las vistas èn da color clera unifurmas.

En l'Europa cuan anc trais ulteriuras spesias da tschess: il tschess dal chapitsch, il tschess cularin ed il tschess egipzian. Lur populaziuns, decimadas il davos tschientaner massivamain, èn oz stabilisadas e per part schizunt creschentas. En sia parita correspunda il tschess cularin al maletg tipic d'in tschess: in chau ed in culiez quasi nivs ed in cularin plimius. En sgol sa lascha distinguer la cua curta e las alas imposantas e plattas sco in'aissa. Ils tschess cularins cuan en colonias en parais-crap.

Il tschess dal chapitsch sumeglia il tschess cularin, è però pli stgier e da parita pli massiva. La pel visibla dal chau è blauvioletta. Ils tschess dal chapitsch èn main socials ch'ils tschess cularins. Els construeschan lur gnies per il solit sin plantas grondas, en regiuns senza plantas er sin nas da grip.

Ils tschess egipzians èn pauc pli grands ch'in cov. Las plimas alvas èn per il pli da color tschuffa grischa fin brina. En la vischinanza dattan en egl il chau mellen niv e las plimas lungas da la tatona che l'utschè drizza sidretg, sch'el è agità. Ils tschess egipzians èn utschels migrants che cuan en l'Europa dal Sid e presentan l'enviern en l'Africa.

Parita

Il tschess barbet è in grond utschè cun ina ladezza da las alas da fin a 2,9 meters.

Las alas avertas dal tschess barbet han ina ladezza imposanta da bunamain 3 meters.

KEYSTONE

Tar ils segns distinctivs tutgan ils rints cotschens enturn il egl ed il barbet che dat a l'utschè ses num.

JOGGELI/PIXELO

Cun quai tutga el tar ils pli grands utschels dal mund ch'èn abels da sgular. In segn caracteristic dal tschess barbet è ses sgol elegant. Durant be 3% dal temp ch'il tschess barbet passenta en l'aria sbatta el cun las alas.

Omaduas schlattainas han la medema parita, las femellas èn en media in pau pli grondas. En il sgol croda per il solit en egl la cua lunga en furma da cugn. Il tschess barbets creschids èn da color stgiera, exceptà il chau, il culiez, il venter e las chommas ch'èn cuverts da plimas clerhas fin brinas cotschentas. In summa para la color cotschenta dal tschess barbet creschì da furmar in segn spezial. En in ritual sa dattan els magari color en puz che cuntengnan oxid da fier.

Sur ils egl ha l'utschè in bindel nair che tanscha fin al pichel e cuntinuescha en la barba. La barba (la funcziun da quella n'è fin oz betg enconuschenta) sa cumpona da plimas sco zaidlas. Enturn il chau ha in rintg cotschen remartgabel, l'uschenumnà rintg scleral. Sch'in tschess barbet è fitg agità, sa mussa il cotschen viv da quest rintg particularmain bain.

Ils tschess giuvens han in pail da color fitg differenta. Cuntrari als utschels creschids èn els quasi tuts da color stgiera fin naira cun intginas parts pli clerhas sin la surfatscha da las alas ed in triangul cler sin la spatla. En la vegliadetgna dad in fin trais onns midan ils tschess barbets plaun a plaun lur plimas (paliranza). Il nov plimam sumeglia anc fitg l'emprim. Suent in'ulteriura paliranza sa furma il vestg da l'utschè creschì che tut ils tschess barbets portan suenter set onns.

Abitant dal mund alpin

Ils tschess barbets vivan per la gronda part en territoris grippus dal stgalim prealpin ed alpin cun parais-crap stippas, chavorgias profundas, gondas e pastgiras. La vegetaziun en lur spazis da viver è fitg variabla. Il spazi da viver preferì posseda relaziuns favuravlas da vent ascendent, porscha nutriment en abundanza, fuschinas d'ossa adattadas, aua frestga e lieus da far bogn en la glitta co-

tschna. Plinavant cuntogna el parais-crap selvadias cun zonas ruassavlas e nundisturbadas per cuar e trair si ils pitschens. Ils tschess barbets tschertgan lur preda en il sgol. Perquai ston els pudair surveisar surfatschas dal terren suffizientamain grondas.

Il tschess barbet pon ins observar en lieus bass davent da la riva da la mar fin ad in'atezza da 7800 m s.m. en las muntognas dal Himalaja. Populaziuns da tschess barbets existan sin ils trais continents Europa, Asia ed Africa. Da bleras zonas geograficas na datti però naginas indicaziuns exactas davart la derasaziun odierna ed il dumber da las populaziuns.

Il tschess barbet en la percepziun umana

Sco autras spesias da tschess èn era ils tschess barbets vegnids discreditads, tolerads u schizunt venerads, tut tenor la cultura, la regiun u l'epoca. En l'Europa è il tschess vegnì tolerà fin a l'entschatta dal 19avel tschientaner. A partir da là è l'effectiv sa reduci a moda dramatica fin a l'extirpaziun en l'entir massiv da las Alps. En Germania valeva il tschess barbet gia il 1855 sco extirpà, en Svizra han ins registrà il 1885 il davos cuaditsch da tschess barbets. En l'Austria èn svanids ils davos descendents da l'utschè maiestus avant la midada dal tschientaner. En las Alps franzosas e talianas ha il tschess barbet cuà anc fin a l'entschatta dal 20avel tschientaner.

L'extirpaziun dal tschess barbet è d'attribuir a differents facturs. A la fin dal 19avel tschientaner èn las purschidas da nutriment per magliacadvets vegnidas mendras e mendras. La pasculaziun extensiva è vegnida abandonada pli e pli ed ils effectivs da selvaschina han cuntanschì in punct bass absolut. Il motiv principal per l'extirpaziun dals tschess barbets en las Alps è però stads il chatschaders e rimnaders da trofeas ch'han decimà ils utschels senza remischun. I na gieva numnadamain betg mo per eliminar in rapinader supponì. Pli stgars che l'utschè vegniva e pli che creschiva l'interess ed il pretsch per in tschess barbet. Suent che la populaziun en las Alps era svanida, è vegnì fatg chatscha sin ils tschess barbets da la Sardegna, da la Grezia, da l'Algeria e da la Spagna ch'han stuì laschar lur vita per satisfar al regl da collecziun da questa gielud.

Las muntognas – ritga purschida da nutriment

Il tschess barbet è spezialisà sin parts da cadavers ch'els auters utilisaders na pon per il solit betg magliar. Sia vivonda sa cumpona numnadamain per 70% fin 90% dad ossa. Il rest èn muscels, carlacs, tarscholas e pel! L'ossa cuntogna 12% albumin, 16% grass, 23% substanzas mineralas e 49% aua – ina cumposiziun d'auta qualitat.

Ossa pitschna tragutta il tschess barbet entira. Pli grands tocs bloccants

tschiffa el cun ils pes, als porta en l'aria e sgola sur ina platta-crap u ina gonda e lascha crudar l'oss davent d'ina autezza da 50 m fin 80 m. Cun questa strategia occupa il tschess barbet ina nischa ecologica incontestada. Parts da vivonda indigestiblas sco unglas, griflas, chavels e plimas fan pli tard en il magun in gnoc ch'il tschess barbet strangla siador cun in pau stenta.

Sia vivonda tschertga il tschess barbet surtut sin pastgiras senza plantas sur il cunfin dal guaud. Nua ch'el na vegn betg persequità, cumpara el er en vitgs e citads e tschertga da magliar. En regiuns cun blera selvaschina na manca il pavel betg al tschess barbet. Nua che pasculeschan la stad grondas muntaneras d'animals da chasa, sa nutrescha el er da cadavers da nursas e da chauras.

Ils tschess barbets tranter els

La biologia dal tschess barbet creschì suonda ad in decurs da l'onni structurà che cumenza cun gnivar, construir u renovar il gnieu, alura metter l'ov, cuar, tgirar il pitschen ed a la fin accumpagnar e pavlar l'utschè giuven capavel da sgular. En egl dat il temp ordvart lung dal ciclus da gnivaziun che po durar passa in onni. Il tschess barbet è sexualmain madir cun sis fin ovg onns. A medem temp è er ses plimam sa sviluppà pli u main dal tuttafatg al vestg da creschì. Sco quai che nus enconuschain da situaziuns en il zoo, èn ils tschess barbets ordvart pretensius en la tscherna da lur partenari.

Er il lieu dal gnieu sto cunfar ad autas pretensius. Ils tschess barbets preferechan autas parais-crap, cuntanschiblas sulettamain or da l'aria. Ils gnies giaschan en grottas, mesas-taunas, nischas da grip u sin ladas strivlas da grip cuverts che protegian cunter las auras ed ils rapinaders. Vers l'atun construeschan ils tschess barbets in nov gnieu, surpiglian in gnieu d'evlas u da corvs che na vegn betg duvrà da quel temp da l'onni u reparaeschan in gnieu en il qual els han sezs abità pli baud.

Da l'ov a la tgira dal cuaditsch

L'ovar dependa da las cundiziuns geograficas e climaticas ed ha lieu da differents temps. Il cuar cumenza cun l'emprim ov. L'ov en il gnieu leventa er en il mastgel il regl da cuar. Ils ovs dal tschess barbet èn vaira grands e paisan tranter 200 e 250 g. Quant temp che la femella cua e quant temp il mastgel variescha d'in pèr a l'auter, ma er tar il medem pèr dad in onni a l'auter. Suent in temp da cuar d'en media 54 dis sorta l'emprim pitschen da la crosta, 5 dis pli tard il segund. En la maschina da cuar han ins pudì observar repetidamain co ch'ils utschels barbets sortan da la crosta.

En la natira tiran ils tschess barbets quasi adina si unicamain in pitschen, era sch'igl ha dus. Per il solit po il vegl e pli grond sa far valair e stauscha davent u mazza ses fragliun (cainissem). Considerond ch'in pèr da tschess barbets

n'ha strusch la pussaivladad da trair si dus pitschens a medem temp, è il segund ov ina reserva. En las staziuns da tratga tiran ins a niz questa funcziun da reserva ed allontanescha il segund ov dal gnieu per al cuar or en la maschina da cuar.

Il temp da pulschain, durant il qual l'utschè resta en il gnieu, dura radund 110 fin 120 dis. Gia suenter in onni cumpiglia il territori da sgol dals giuvens tschess blers millis kilometers quadrats.

Il tschess barbet sgola puspè en las Alps

Gia baud suenter l'extirpaziun dal tschess barbet en il territori alpin avevan perscrutaders da la natira fatg patratgs davart sia reintroducziun. Il success dals cuaditschs en il Zoo da las Alps ad Innsbruck dapi ils onns 1973/1974 è stà in impurtant impuls per il project da reintroducziun actual. Las directivas da quel èn vegnidas fixadas il 1978 en ina dieta internaziunala.

L'emprim è vegnì installà in program da tratga ch'includa radund 35 zoos e parcs d'animals. La tratga productiva furnescha mintg'onni utschels per reintrodur in la natira. Silsuenter han ins elegì ils abitadis adattads per la reintroducziun. Ins è sa decidì per il Rauristal (A) e la Savoia (F). Pli tard è suandada l'Engiadina e la regiun d'Argentera/Mercantour (I/F). En questas quatter regiuns èn vegnids elegids pli tard ulteriurs abitadis. En Svizra è la reintroducziun en l'Engiadina vegnida terminada il 2007; a partir dal 2010 è suandada la Val Calfeisen sco ulteriur lieu da reintroducziun.

Mintgamai baud la stad vegnan mess en libertad utschels giuvens da var 90 dis che na san anc betg sgular. Fin ch'els èn abels da sgular, èn els var trais emnas en il gnieu e sviluppan in ferm liom cun lur conturn. Ils tschess barbets giuvens chatan prest sezs lur pavel e na mussan nagins disturbis da cumportament.

La finamira dal project era clera gia da l'entschatta: ina populaziun da tschess barbets en las Alps abla da sa mantegnair sezza. Il 1997, per l'emprima giada suenter bunamain 100 onns, ha in pèr da tschess barbets tratg si in pitschen en las Alps. Ils onns sequents èn sa mess ensemen ulteriurs pèrs ch'han gia tratg si fin l'onni 2013 109 utschels pitschens. La populaziun en libertad è dentant anc adina relativamain pitschna e consequentamain periclitada. Fin ch'i na dat anc betg avunda pèrs cuaders per segirar l'existenza da la populaziun, vegnan reintrodurids vinavant utschels giuvens dals cuaditschs en las staziuns.

La presentaziun:

Dossier «Tschess barbet».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=740
www.chattà.ch

Dapi l'onni 1986 vegnan recolonisads tschess barbets en differentas parts da las Alps.

KEYSTONE

«Gratis, ma betg per nagut»

Promover la stima per la lavur voluntara da dunnas en il Grischun

■ Il studi «Gratis, ma betg per nagut» ch'è vegni preschentà il 2008 dal Post da stab per dumondas d'egualitad dal Grischun mussa per l'emprima giada la dimensiun da la lavur da las Grischunas en uffizi d'onur. La finamira è quella da sensibilisar la publicitad per quest engaschament e da render attent a si'importanza per la societad. Gist en noss chantun rural cun numerusas vischnancas pitschnas èn las uniuns da dunnas ina rait sociala indispensabla che promova la cuminanza e la solidaritad. Questas uniuns ed organisaziuns da dunnas èn en pli in punct da partenza impurtant per dunnas che vulan s'engaschar en

la publicitad e che sa qualifitgeschan e s'acquistan las enconuschientschas necessarias en questa activitad.

Las organisaziuns da dunnas genereschan chapital social e vastas cumpetenzas. Da quai profitain nus tuttas e nus tuts.

Tge capitass, sche...

... l'unium da dunnas na concediss gnanc in franc pli a favur da la piazza da giu dal vitg? Tge capitass, sche las persunas attempadas dal vitg na survegnissan naginas visitas pli da las commembras da l'unium da dunnas? Tge capitass, sche l'unium da dunnas n'organisass betg pli l'ustaria ed il service per las tschientinas da participantas e da participants sco er da giasts a la festa da chant? Tge capitass, sch'ils uffants da scolina na survegnissan betg pli in satget da Son Niclà ils 6 da december? E tge capitass, sch'i crudass ora il di da schuppa, al qual sa raduna la mesa vischnanca? Tge capitass, sche las bleras millis dunnas che s'engaschan di per di en las uniuns da dunnas localas u en las suprastanzas da las organisaziuns da dunnas, mettessan simplamain ils mauns en crusch?

Concretamain: La piazza da giu gies en decadanza, la glieud veglia fiss pli e pli abandonada, l'unium da chant stuess tschertgar sponsuras e sponsurs per ils custs da l'ustaria e dal service, ils uffants da scolina fissan forsa trists e las abitantas ed ils abitants d'ina vischnanca perdessan ina pussaivladad da tgirar ils contacts.

En nossas vischnancas grondas e pitschnas spariss la vita sociala. Ils numerus projects grondes e pitschens per dunnas, per uffants, per persunas impedidas, per persunas basegnusas e per persunas attempadas en il Grischun, en Svizra ed a l'exteriur stuessan vegnir redimensiunads, sche las donaziuns da las uniuns da dunnas mancassan. Ed il stadi stuess crear in grond dumder da novas instituziuns, da novs posts da cussegliaziun e.u.v. per pudair far e pajiar tut quai che las dunnas prestan di per di en uffizi d'onur. Il senn per la cuminanza en nossa societad s'indebliss pli e pli. E da quai patissan nus tuts.

Punct da partenza

Senza lavur voluntara u senza lavur en uffizi d'onur n'è nossa societad civila betg imaginabla. La convenza en las vischnancas e la colliaziun tranter las generaziuns, l'entira structura sociala e la solidaritad vegnan promovidas tras l'agid gratis e tras la lavur betg remunerada da numerusas persunas.

Sco voluntarias s'engaschan las dunnas gia dapi adina fitg ferm sin il champ social,

ecclesiastic e cultural. Avant circa 150 onns han ellas cumenzà a fundar uniuns ed organisaziuns da dunnas. Ellas han fatg lavur da pionier e bleras da lur iniziativas èn la finala daventadas incumbensas dal maun public ed èn vegnidas instituzionalisadas. Pensain als fatgs da sanadad (ospitals, spitez), a la lavur sociala u ad instituziuns per la furmaziun (scola da dunnas) u a la tgira d'uffants cuplementara a la famiglia.

La lavur voluntara da dunnas datti anc adina. Millis da dunnas mettan a disposiziun lur temp, lur energia e lur creativitat e gidan ad innovar ed a sviluppar nossa societad.

Il studi «Gratis, ma betg per nagut»

L'engaschament en uffizi d'onur è – per tradiziun – fitg derasà en il Grischun, cunzunt tar las dunnas. Passa 16 000 Grischunas èn commembras activas d'ina uniun da dunnas. Tge fan questas dunnas exactamain en las uniuns da dunnas? Quantas uras investeschon ellas en lur lavur en uffizi d'onur? Co rimnan ellas daners per ina buna chaussa? Quants daners da donaziun survegnan ellas? E tgi profita da quai? Per eruir quai è vegni inizià l'onn 2006 il studi «Gratis, ma betg per nagut» da la «maisa radunda» da las organisaziuns grischunas da dunnas e realisà ils onns 2007 fin 2008 dal Post da stab per dumondas d'egualitad. 23 organisaziuns grischunas da dunnas èn sa participadas ad ina retschertga da questas datas durant in onn da gestiun.

Tge è vairamain lavur voluntara?

I dat differentas furmas da lavur voluntara u da lavur en uffizi d'onur. La lavur voluntara po vegnir dividida en duas differentas gruppas: en l'uschenumnada lavur voluntara instituzionalisada ed en l'uschenumnada lavur voluntara informala.

La lavur voluntara instituzionalisada cumpiglia la lavur en uffizi d'onur e la lavur voluntara entaifer organisaziuns. La commembranza e la collavuraziun en in'uniun, en ina partida politica u en in club tutgan tar la lavur voluntara instituzionalisada gist tuttina sco la lavur gratuita en la funcziun da commembra dal cussegl da fundaziun, da parsura u da presidenta d'ina uniun. En Svizra è minga quarta persona engaschada en almain ina da questas activitads voluntaras.

Lavur voluntara informala cumpiglia la lavur voluntara betg organisada. Ella consista d'activitads che vegnan furnidas gratuitamain, regularmain ed er spontanamain sco l'agid da buna vischnanza, la tgira d'uffants, viadis cun l'auto, la tgira e l'agid en l'ambient personal. En Svizra prestan cunzunt dunnas e persunas attempadas lavur voluntara informala. En Svizra è la part da la lavur voluntara informala prestada circa uschè gronda sco quella da la lavur voluntara instituzionalisada.

Lavur voluntara en Svizra

En Svizra vegni prestà fitg blera lavur voluntara. 38,1 pertschient da la populaziun lavura en uffizi d'onur. Qua datti grondas differenzas tranter las dunnas ed ils umens, cunzunt areguard l'engaschament en la lavur voluntara instituzionalisada ed informala.

En omadus secturs ha la lavur voluntara da las dunnas circa la medema dimensiun, entant ch'ils umens prestan quasi duas giadas uschè blera lavur voluntara instituzionalisada sco lavur voluntara informala.

Ils umens prestan la pli blera lavur vo-

Lavur voluntara ha bleras fatschas.

R. STURM / PIXELIO

luntara in rom d'uniuns da sport, da partidas politics, da cumissius publicas e da cuminanzas d'interess. Las dunnas percunter èn engaschadas principalmain en organisaziuns socialas e caritativas, ecclesiasticas e culturalas.

Dapi l'onn 2004 pon ins constatar che la participaziun da la populaziun a la lavur voluntara sa sminuescha.

Lavur voluntara en il Grischun

En il Grischun è l'engaschament en uffizi d'onur fitg grond en la cumparegliaziun naziunala. Tut en tut è il Grischun ensemen cun il chantun Lucerna a la testa da tut ils chantuns. Pertutgant la lavur voluntara instituzionalisada occupa noss chantun la tschintgavla piazza da tut ils chantuns da la Svizra, pertutgant la lavur voluntara informala schizunt la terza piazza.

Il metastudi davart «la participaziun politica da dunnas a la politica communal en il Grischun» ha er retschertgà la dimensiun da la lavur voluntara instituzionalisada e mussa che la participaziun è bler pli gronda, numnadamain 49,4 pertschient.

Las dunnas ch'èn vegnidas interrogadas en quest studi èn s'engaschadas il pli fitg en uniuns da sport, en il sectur social e caritativ ed en il sectur ecclesiastic e cultural, e quai a 40 pertschient.

En il studi «Gratis, ma betg per nagut» n'èn las uniuns da sport betg vegnidas retschertgadas. La dimensiun da la lavur voluntara da las Grischunas n'è betg enconuschenta. Per ils umens dal Grischun na datti naginas cifras correspudentas; lur engaschament voluntar en las uniuns da sport dastgass bain esser d'ina dimensiun sumeglianta ubain schizunt pli gronda ch'èn il rest da la Svizra.

Structuras da las organisaziuns da dunnas

Las organisaziuns grischunas da dunnas han fitg differentas furmas d'organisaziun e fitg differentas structuras. I dat uniuns cun in presidi, suprastanzas e secziuns en l'entir chantun, dentant er raits, cuminanzas d'interess, associazziuns u fundaziuns. Intginas uniuns lavuran senza presidi, autras han in secretariat, in comité d'acziun u furman tenor basegn in comité d'organisaziun. La lavur vegn surpigliada en tschertas uniuns er da cumissius u da gruppas specialisadas.

En las organisaziuns grischunas da dunnas datti in grond potenzial da dunnas cun experientscha da direcziun. Las incumbensas da suprastanza e las lavurs da coordinaziun en las organisaziuns da dunnas èn per bleras dunnas champs d'experientscha ideals e gidan a furmar lur qualificaziuns centralas. Quest potenzial po er vegnir utilisà pli e pli per in'activitad da gudogn.

Resumaziun dals resultats

Las datas ch'èn vegnidas retschertgadas en quest studi cumprovan che almain minga quarta Grischuna creschida è commembra d'ina organisaziun da dunnas. Las commembras activas da las organisaziuns da dunnas s'engaschan en media 31 uras per onn en questas organisaziuns. Da las indicaziuns che sa basan sin ina declaranza persunala da las organisaziuns da dunnas resultan – en ina calculaziun approximativa – 108'070 uras da lavur voluntara, cun ina valor monetara da bunamain 5,6 milliuns francs per onn. Ultra da quai rimnan las organisaziuns da dunnas circa in mez milliun francs e laschan pervegnir quels ad auters projects ed ad autras organisaziuns, principalmain en il Grischun ed a favur da projects da dunnas e da familias.

La cumparegliaziun cun autras analisas mussa che las datas ch'èn vegnidas retschertgadas en noss studi preschentan segiramain ina limita bassa. Fitg probabel èsi, che tant la participaziun da las Grischunas sco er la dimensiun da las uras prestadas e dals daners rimnads èn pli grondas.

Ultra da las dunnas en las 23 organisaziuns da dunnas datti segiramain anc millis da dunnas che s'engaschan en clubs da service maschadads, en las baselgias, en la tgira d'uffants, en la lavur cun persunas attempadas, en las organisaziuns da persunas impedidas ed en autras ovras d'agid. Il metastudi ch'è gia vegni menziunà cumprova ina participaziun da quasi 50 pertschient da las dunnas (inclusiv uniuns da sport).

Impurtanza sociopolitica

Per dunnas ha in engaschament voluntar en in'organisaziun da dunnas ina valor spziala. Dal punct da vista istoric è questa lavur stada per las dunnas ditg l'unica pussaivladad reconuschida da la societad che las ha permess da bandunar la sfera privata ch'era destinada per ellas. Questa tradiziun è er stada il motiv, pertge che la gronda part da las organisaziuns da dunnas han in'orientaziun sociala e caritativa ed in'otra cultura che per exempel las federaziuns da dunnas che s'engaschan per l'egualitad da las schlattainas. Questa constataziun vala er per la gronda part da las organisaziuns grischunas da dunnas ch'èn sa participadas a quest studi.

Entant ch'ils umens cumbineschan in'activitad en uffizi d'onur plitost cun ina carriera (politica) e profitan cleramain da

la rait che stat en connex cun questa activitad, mettan las dunnas plitost en il center da questa activitad il servetsch a las commembras ed als commembers pli debels da la societad.

Per omaduas schlattainas vala dentant che la lavur voluntara è ina contribuziun activa a la cuminanza ed a nossa societad. La conscienza per quest fatg sto cunzunt anc vegnir rinforzada tar las dunnas. Per quai dovri dentant er dapli stima per lur engaschament voluntar. Questa lavur prestan ellas sper lur grond engaschament en il sectur informal ed en la lavur da chasa e da famiglia (medemamain gratuitas).

In pledoyer per dapli stima

La stima po vegnir exprimida en differenta moda e maniera. Il chantun Vad ha per exempel integrà in artitgel en sia nova constituziun chantunala che reconuscha espressivamain la lavur voluntara e ch'empermetta da la promover.

Sin plaun naziunal ha il Cussegl federal refusà fin ussa, analogamain a las bunificaziuns d'educaziun, d'introdur bunificaziuns per la lavur voluntara relevantas per las rentas. Ma persunas che prestan lavur voluntara pon applitgar il «dossier voluntariat svizzer» che vegn reconuschì d'intginas interpresas e che po motivar in meglier salari al cumenzament d'ina activitad da gudogn.

En il Grischun n'è l'idea anc betg fitg derasada ch'interpresas promovian activamain l'engaschament da lur collavuraturas e da lur collavuratur en uffizi d'onur, quai pudess però influenzer positivamain la reputaziun d'ina interpresa ed amplifitgar las cumpetenzas da las collavuraturas e dals collavuratur.

Sin plaun chantunal u local fissi gia bun, sche la politica integrass in pau pli fitg che fin ussa las organisaziuns e las federaziuns da dunnas en ses process per furmar l'opiniun. Las organisaziuns grondas vegnan bain envidadas en cas d'ina consulta ziun davart leschas e davart autras dumondas, ma las uniuns da dunnas ston en minga cas vegnir integradas meglier en planisaziuns ed en process politics sin plaun communal.

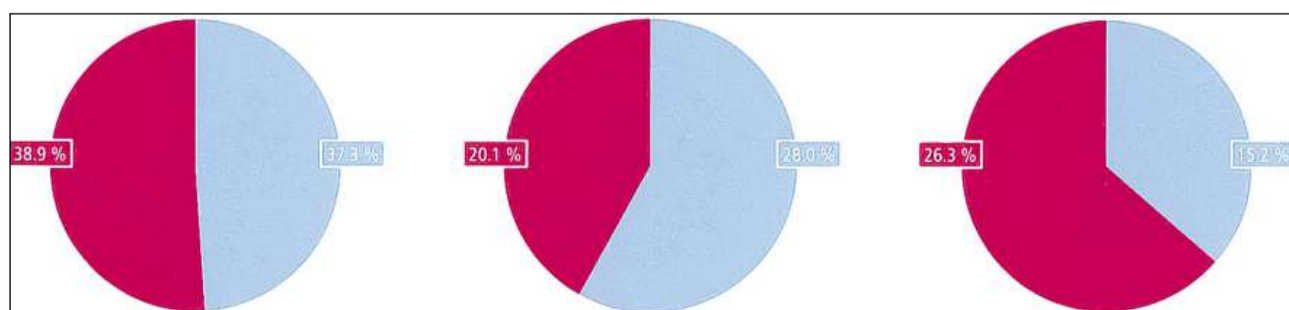
Uschia pudess sa far valair concretamain la stima per la lavur prestada. La societad profita gea fitg ferm da l'engaschament voluntar da las dunnas.

La preschentaziun:

Post da stab per dumondas d'egualitad dal Grischun. Gratis, ma betg per nagut. Studi davart l'activitad dad organisaziuns da dunnas dal Grischun en uffizi d'onur. Cuiura 2008.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1232
www.chatta.ch

Las dunnas (cotschen) prestan en Svizra bundant la mesadad da la lavur voluntara (survista a sanestra). Entant ch'ils umens (blau) s'engaschan surtut en instituziuns (entamez), surpiglian las dunnas savens lavur voluntara informala che vegn percepada pli pauc (a dretga).

La Chasa grischa a Cuira – da la chasa signurila a la sedia da la Regenza

■ L'onn 1752 ha l'uffizier Andreas von Salis terminà a la Reichsgasse a Cuira il Neues Gebäu, in palaz citadin cun in curtin baroc, enconuscent oz sut il num Chasa grischa. Ensem con l'Altes Gebäu da ses cusrin Peter von Salis (oz sedia da la Dretgira chantunala) ha el mess il cuntrapunet urban a la retscha dals edificis rurals dals von Salis dal 18avel tschientaner. Cun sia ritga cumparsa a l'intern, ma simpla vers l'exteriur, è il Neues Gebäu in exempel tipic per ils edificis da la classa superiura grischuna da quel temp.

Dapi il 1803 è l'antieriura chasa signurila la sedia da la Regenza grischuna e serve – malgrà ses passà – fitg bain sco center da l'administraziun chantunala republicana. A chascun da la restauraziun exteriura da l'edifizi l'onn

2009 ha la Tgira da monuments realisà in guid d'architectura en tut las trais linguas chantunales.

La construcziun sco chasa signurila dals Salis

La famiglia dal construider da la Chasa grischa, Andreas von Salis (1714–1771), derivava oriundamain da Soglio. Ma già ses tat, ses aug e ses bab eran s'acquists dals dretg da burgais da Cuira ed avevan per part fatg carriera politica en ils uffizis da la citad e da la Lia da la Chadé.

Andreas von Salis è naschì il 1714, è stà uffizier, ha occupà uffizis politics ed administrà ina considerabla ierta da famiglia. L'onn 1745 ha el maridà Judith von Buol (1723–1805); il 1748 è naschì lur figl Rudolf.

Tgi che vuleva gudagnar piazza per in edifiz nov entaifer ils mirs da la citad da Cuira durant il 18avel tschientaner, stueva sa cuntentar cun in quartier a l'ur da la citad veglia e demolir ultra da quai chasas e stallas existentas. In exempel è la construcziun documentada detagliadamain dal Altes Gebäu (1727–1729) a l'actuala Via da la Posta tras Peter von Salis. Il medem vala er per il bain immobigliar che Andreas von Salis ha acquistà en la proxima vischinanza da la Baselia reformada S. Regula e da l'Untertor.

Il matg 1751 ha Andreas von Salis incumbensà il maister constructur Johannes Grubenmann da Teufen en l'Appenzell cun la construcziun pretensiusa da la nova chasa signurila. La famiglia da maisters constructurs e d'impressaris generals Grubenmann è tranter auter daventada enconuscenta grazia a la reconstrucziun da la citad da Lindau donnegiada tras in incendi il 1728 e da la citad da Bischofszell medemamain arsa giu il 1743.

Da la Republica da las Trais Lias al chantun Grischun

Cura che la Chasa grischa è vegnida construida, furmava la citad da Cuira il center geografic ed economic da la Republica da las Trais Lias. Ella na pudeva dentant betg far valair il status d'ina chapitala uffiziala. Ils lieus principals da la Lia Grischa e da la Lia da las Diesch Dretgiras, Glion e Tavau, avevan il medem status sco Cuira, il lieu principal da la Lia da la Chadé, e las dietas avevan lieu alternantamain en quests trais lieus. En la Republica da las Trais Lias na devi ni in schef da stadi ni ina regenza permanenta ni in administraziun centrala.

L'onn 1797 ha la perdita da las terras subdidas Vuclina, Clavenna e Buorn mess il stadi liber en ina greva crisa; l'invasiun da truppas austriacas dal 1798 a Cuira ha signifitgà facticamain la fin da sia veglia independenza.

Il 1803 ha Napoleun reglè las relaziuns en Svizra cun la constituiziun da mediaziun federalistica. L'antieriura Republica da las

Trais Lias è daventada il chantun Grischun.

Ils chaus da las Trais Lias furmavan mintgamai per in onn il Cussegl pitschen (regenza). Il Cussegl grond (parlament) sa cumpuniva da 63 represchentants dals cumins. Ina cumissiun dals stans da nov persunas, numnadas dal parlament, sa participava tranter auter a la deliberaziun da fatschentas impurtantas da la Regenza e preparava la glista da tractandas dal Cussegl grond che sa radunava mo ina giada l'onn.

Al cumenzament stueva Cuira alternar vinavant cun Glion e cun Tavau sco lieus da reuniun dal parlament; pir il 1820 è la citad vegnida fixada sco lieu da sesida permanent. La constituiziun dal 1854 ha alura transformà l'uniun federativa en in chantun cun in'organisaziun statala unitara. Las Lias, las dretgiras autas ed ils cumins han fatg piazza a 14 districts, 39 circuls e 227 vischnancas.

Da la famiglia aristocratica a la regenza republicana

La Regenza dal giuven chantun Grischun ha residià il 1803 mo paucs mais en la chasa dals Trais Retgs a la Reichsgasse. Già il settember dal medem onn ha ella prendì a tschains per sasezza e per l'administraziun ils locals d'abitar mobigliads al segund plaun dal Neues Gebäu. Er l'archiv chantunala ha chattà là sottetg.

Suenter la mort da Judith Salis-Buol han ils ervavels vendì il 1807 la chasa signurila cun las mobiglias e cun il curtin per 19 000 flurins al Chantun. Anc fin viaden ils onns 1870 pudevan ils commembers dal Cussegl pitschen che n'eran betg da Cuira abitar durant lur perioda d'uffizi d'in onn al segund plaun da la Chasa grischa.

En la sala dal medem plaun è sa radunada per decennis la legislativa, il Cussegl grond, sin in spazi fitg limità e sut la vopna dals Salis applitgada al palantschieu sura. Al cumenzament eran collocads l'entira administraziun ed il Cussegl grond en l'edifizi da la Regenza.

En il decurs dals onns è alura la sala daventada memia pitschna per las sesidas dal parlament ed er memia pauc confortabla per ils deputads. L'onn 1878 ha il Cussegl grond, che dumbrava entant 71 commembers, fatg midada en il nov edifiz statal e bancar a la Grabenstrasse.

La constituiziun dal 1892 ha introducì il sistem departamental ed ha augmentà il dumber da cussegliers guvernativs da trais a tschintg. Il basegn da spazi è creschì considerablmain. Ultra da bios per las partiuns administrativas ch'èn naschidas en il decurs dal temp, basegnavi localitads per tschintg schefs e per tschintg secretaris da departament. La dischlocaziun da singuls uffizis è daventada inevitabla cun l'ir dal temp.

L'onn 1905 è il vegl Karlihof vischin vegnì transformà per l'archiv. L'onn 1920 han il Departament da finanzas e militar, il 1928 il Departament da construcziun e da selvicultura, il 1939 il Departament d'educaziun e da sanadad ed il 1999 il Departament da giustia e polizia bandunà la Chasa grischa. Restads èn il Departament d'economia publica e fatsgs socials sco er la Chanzlia chantunala.

L'architectura

Il Neues Gebäu è in palaz urban isolà cun curtin, costrui a l'ur da la via amez la citad veglia da Cuira ed è – sper l'Altes Gebäu (oz sedia da la Dretgira chantunala) e la Chasa Buol (oz Museum retic) – la suletta chasa d'abitar privata d'ina dimensiun uschè gronda.

Il cubus aut ha trais plauns entiers ed in plaun intermediar sco er in tetg imposant e stip a quatter alas. Las fatschadas èn structuradas mo tras l'urden simmetric da las fanestras. A la decoraziun da las fatschadas servan lisenas a chantun encunadas da capitels, ritgs portals, lautgas e roms da fanestras cun artgs segmentads. Ils ele-

La Chasa grischa – sedia da la Regenza grischuna.

ments èn vegnids elavurads en il crap da Scalära, ina plattamorta da chaltschina locala tipica per la citad che, tagliada da frestg, cumpara en in tun grisch stgir. Uschia ha il palaz cun sias fatschadas cleras e cun ses ornamentals stgirs in aspect plitost modest e serrà.

L'edifizi è orientà da sia vart longitudinala cun set axes da fanestras vers sid, vers il curtin. Cun il portal principal e cun la lautga è el dentant orientà tras la vart d'entrada pli stretga a tschintg axes da fanestras vers la via. Questa orientaziun ambivalenta da l'edifizi vegn compensada da la massa architectonica extraordinaria.

Gir tras la chasa

La chasa è organisada en ses plaun horizontal tenor il princip d'in vast corridor central cun locals ordinads dad omaduas varts dal suler ed accessibels centralmain. Ils locals principals èn situads – cun excepziun da la sala da festa – da la vart dal sid vers il curtin, ils locals secundars da la vart davos.

Il corridor central, muni cun arvieuts, sa repeta sin ils trais plauns principals. Dal temp dals Salis suandava il concept da la chasa d'abitar signurila a l'intern en moda rigurusa il princip da l'utilisaziun; mintga plaun vegniva determinà tras sia funcziun. Sur ils locals d'economia al plaunterren sa chattavan a l'emprim plaun ils locals d'abitar e da dormir. Ils locals represchentativs ritgamain dotads – cunzunt la sala da festa – sa chattavan al segund plaun, entant ch'il plaun sisum era prevìs per la servitù. Il surchombas serviva da magasin, en spezial per la lina dad arder.

Plaunterren

Al plaunterren dal Neues Gebäu sa chattavan ultra da la presumptiva sala dal curtin cunzunt ils locals d'economia, tranter quels la lavandaria, che disponan tuts da palantschieus sura ad arvieuts en furma da foppas cun lunettas. En il corridor exista anc la salaschada originala a crappugls, realisada en format pitschen ed elavurada cun musters geometrici che cuntinueschan en il suler transversal.

En il chantun al sidost sa chatta l'antieriura sala dal curtin cun in arvieut ornà cun stuccaturas. Il local n'ha dentant mai permess l'access direct al curtin, conform a la

tipologia architectonica dal chastè baroc. La tavladora picturada è vegnida integrata pli tard (probablmain suenter il 1867); el-la preschenta sin surfatschas verd grischantas picturas cun motifs dal Grischun en in tun cotschen (lac da rubia) sin in funs d'argient. Illustrats èn monuments architectonics dal Chantun sco la claustra da Mustér, il chastè da Razén e ruinas da chastels, per exempel il chastè da Riom cun ses tetg destrui.

Emprim plaun

A l'emprim plaun eran en la chasa d'abitar dals Salis las stanzas privatas, pia las stivas e las chombras. Quellas sa numnan «Weisse Stube» – tenor il figl da Judith, Rudolf, la stanza da sia mamma –, «Mittlere Stube» e «Kammer». La denominaziun contemporanea enconuscheva plinavant la «Eckstube» sco er il «Hintere Stüblein». Las paraids ed ils palantschieus sura da questas stanzas èn prest tuts munids d'in lain betg malegià. La tavladora èn fermamain profiladas e cuntengan duas retschas da cassetas vi da las paraids sco er cassetas artgadas, ordinadas en moda simmetrica vi dals palantschieus sura. Supraportas malegiads directamain sin il lain ed enramadas cun profils surdorads decoreschan ils locals. Quest plaun cumpigliava er la cuschina e la chaminada.

Segund plaun

Il segund plaun è muni, cuntrari a l'emprim, cun palantschieus sura da stuc. En il chantun al nordvest sa chatta la gronda sala da la chasa, la sala da festa che furma oz la sala da la Regenza. Ella tanscha fin al plaun intermediar, s'extenda damai sur dus plauns e cuntanscha uschia in'utezza nunspectgada. En la ladezza cumpiglia ella trais axes da fanestras e la lautga vers la via.

Il stuc dal palantschieu sura mussa en moda discreta allegorias da las stagiuns. Fitg clers èn er ils renviaments a la carriera militara dal patrun-chasa: Quatter trofeas cuntengnan armas ed instruments da musica (chanuns, schluppet, sabel, trumbetta, schumber e.u.v.).

Il lain marmorisà en ils tuns blaverdents da la sala da festa sa repeta sin tut las portas, sin tut ils roms da quellas sco er sin

las curnischns da quest plaun. Uschia sa manifestescha il caracter represchentativ e public da quests locals en tutta evidenza. Er l'equipament da singulas stanzas – tipic per il temp – suonda in cler concept da colurs: Sin il segund plaun entran ins, suandond l'enfilada dals locals, en ina chombra cotschna, verda, melna e blava.

Terz plaun e surchombas

L'impurtanza secundara dal terz plaun sa mussa già en il plan vertical da l'edifizi tras il nivel pli bass dals locals e tras las fanestras pli pitschnas. Il plaun intermediar utilisà antruras per la servitù, il mezzanin, ha locals pli bass ed equipads en moda pli modesta. L'equipament s'orientescha cun sia tavladora da parad simpla ed in palantschieu sura plat cun stuccaturas al segund plaun respectivamain cun tavladoras da parad e da palantschieu sura fermamain profiladas a l'emprim plaun.

Già da l'exteriur tradescha in aut tetg a quatter alas il surchombas voluminos da dus plauns. L'imposanta tetgaglia construida cun pitgas inclinadas è in exempel remartgabel per ina buna lavur da lainari contemporana.

Il curtin

Il curtin sa chatta da la vart dal sid da la chasa. Per engrondir la parcella ha Rudolf von Salis acquistà l'onn 1778 edificis cunfinants ch'el ha laschà demolir. Il curtin purscheva piazza ad in iert da fritgs ed ad in iert da decoraziun. Sin il plan da citad dal 1823 è l'iert da flurs disegnat sco curtin dals plaschairs, arranschà en ina furma geometrica cun in'axa centrala.

Cun la vendita da la chasa l'onn 1807 è er il curtin passà al Chantun. Durant plirs onns ha la Societad grischuna per la perscrutaziun da la natira tgirà qua in iert botanic per la cultivaziun da la flora alpina indigena che serviva er a l'instrucziun da la Scuola chantunala.

En il decurs dal 20avel tschientaner è el alura vegnì concepì successivamain en il senn dal curtin dal temp baroc. Il curtin actual cun il fau purpur da ca. 150 onns e cun las sculpturas modernas distribuidas sin il pastget è il resultat da la transformaziun dal 1992.

La Piazza da la Regenza

Ils 7 da december 1829 è arsa giu la lingiada da chasas serrada visavi l'edifizi da la Regenza. Tranter la Reichsgasse e la Vazerol-gasse ha il fiu destrui ogt chasas e diesch stallas. In mez onn pli tard ha il Chantun cumprà per 8000 flurins quasi tut la part intschendrada rumida da la citad; el ha fatg quai evidentamain en enclegientscha cun ils proprietaris pertutgads e cun la ferma intenziun d'eliminar la lingiada da chasas destruida per crear in spazi liber represchentativ davant il portal principal da la Chasa grischa.

Il monument da Vazerol, stgaffi l'onn 1874 dal sculptur Augusto Bianchi, ha chattà qua il 1881 sia piazza definitiva. L'obelisc da trais varts cun las vopnas da las Trais Lias enramadas da cartuschas, creà dal marmel alv da Spleia, dueva regurdar lur uniun – istoricamain betg cumprovada – dal 1471 a Vazerol. Er las inscripziuns sin il sochel da granit verd da l'Alvra èn dedigadas a quest eveniment sco er a la fundaziun da la Lia Grischa a Trun il 1424 e da la Lia da las Diesch Dretgiras a Tavau il 1436.

La preschentaaziun:

Tgira da monuments dal Grischun. Il Neues Gebäu a Cuira. L'edifizi da la Regenza dal chantun Grischun, numnà «Chasa grischa». (Monuments grischuns, nr. 1). Cuira 2010.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2783
www.chatta.ch

La Svizra durant l'epoca romana

■ **L'istorgia da la Svizra sco part da l'Imperi roman sa splega tranter l'emprim tschientaner a.C. ed il 5avel tschientaner s.C. Il territori da la Svizra odierna è vegn integrà successivament en l'Imperi roman tranter l'emprim tschientaner a.C. e l'emprim decenni s.C.** Al cumenzament dal segund tschientaner ha l'erecziun dal *limes* autgerman-retic (en ils pajais federativs odierns Rheinland-Pfalz, Hessen, Baden-Württemberg e Baviera) spustà ils cunfins da l'Imperi davent da la Svizra dad oz. Ma già il 259/260 han invasius germanas (Alemans) ed ina situaziun precara a l'intern da l'Imperi sforzà ils Romans da renunziar als territoris a dretga dal

Rain ed al nord dal Danubi e da sa retrair al nov *limes* Danubi-Illyer-Rain. Suentar l'invasiun dals Gots en il territori occidental dals Romans l'onn 401 en la finala tut las truppas romanas vegnidas retratgas dal nord da las Alps per proteger l'Italia.

Roma fa urden en il territori

Conferm a lur moda d'expansiun e d'administraziun abituala, pari ch'ils Romans hajan sforzà si als Helvets (sesents en la Svizra Bassa dad oz) ed als Rauracs (regiun da Basilea) suttaless il 58 a. C. ina spezia da protectorat ch'als servava in'autonomia furmala. Il sid dal Tessin ed il territori dals Allobrogs (regiun da Genevra) eran da lez temp già sut lur controlla e dal 16 al 15 a. C. han els conquistà er las valladas al sid da las Alps e la Rezia. Il territori da la Svizra vegn damai integrà pass per pass en in mund politic e cultural centrà en il spazi

Gallia e la Germania. Il champ legiunari da *Vindonissa* (Windisch), erigì il 17 s. C., è in punct cardinal dal dispositiv militar; ina funcziun ch'el ha pers il 101 e regudagnà il 259.

In auter element decisiv creà dals Romans è la societad urbana. Ils lieus tschernids paran da correspunder tant a l'existenza d'ina aglomeraziun celtica sco a la nova situaziun strategica ed economica. Las colonias fundadas a Nyon (*Colonia Iulia Equestris*, 45–44 a. C.) ed ad Augst (*Colonia Raurica*, 43 a. C.), lura *Colonia Augusta Raurica* en a l'entschatta destinadas surtut a prender als Helvets ed als Rauracs il gust da nomadisar, ma ellas represchentan a medem temp er in instrument pussant per la romanisaziun. Vers il 45 s. C., cur che la ruta imperiala dal Grond Son Bernard è finida, vegn il Vallais distatgà da la Rezia e daventa la nova provinza da las Alps Graias e Peninas; las quatter schlatas ch'abitavan là vegnan unidas ed *Octodurus* (Martigny) daventa il *Forum Claudii Vallensium*. L'onn 73, quatter onns suenter la suppressiun d'ina revolta dals Helvets, daventa lur chapitala *Aventicum* (Avenches) ina colonia (*Colonia Pia Flavia Constans Emerita Foederata Helvetiorum*). Pli tard erig'ins là in grond complex da bajetgs publics ed ina miraglia imposanta.

Enturn questas citads èn sa furmadas ina ventgina da vits (*vici*), surtut en ils lieus nua ch'ins stueva chargiar e stargiar marganzias, sco a *Lousonna-Vidy* ed a las cruschadas da las grondas rutas, sco ad *Urba* (Orbe). Il terren enturn la *Colonia Iulia Equestris* han ins distribui als veterans da la chavallaria da singulas legiuns, tut il rest da la champagna è vegnì partì en parcelas, mingina cun entamez la dimora dal proprietari, la *villa*. Tschients da questas villas han ins puspè chattà, surtut cun agid da la

L'amfiteater ad Avenches. L'Aventicum roman furmava la pli gronda citad sin il territori da la Svizra odierna.

FOTO: PD

distanzas, staziuns da paus (*mansiones*) e sustas da chavals (*mutationes*). Pliras vias registradas en l'itinerarium Antonini mannan tras la Svizra odierna, tranter auter duas vias da *Brigantium* (Bregenz) via Cuir e Com a Milaun.

Ils lavuratori locals èn bain s'accurschids da la concurrenza d'utro', han però mantegnì lur posiziun, surtut en la fabricaziun d'objects per il mintgadi. Las exchavaziuns ad Avenches mussan che la propor-

identificaziun cun ils agens) ha favurisà questa colliaziun sin il champ religius. Il medem succeda er sin il champ formal: naturalissem e represchentan da la figura umana sa cumbineschan cun il plaschair celtic da furmas geometricas (ch'er ils Germans vegnan lura anc a reactivar).

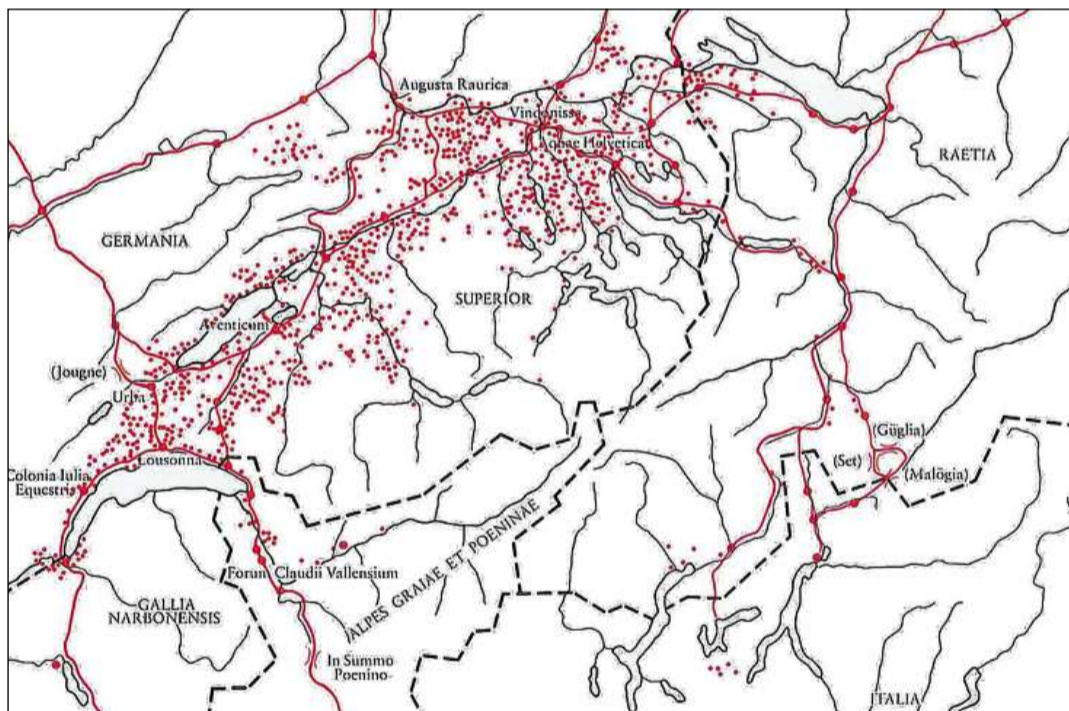
Fin e cuntinuitad da la cultura romana

Il 260 s. C. abandonan ils Romans il cunfin da la Germania e da la Rezia superiura ed il 401 quel dal Rain. Oz èn ins pront d'admetter che questa retratga n'è betg stada in tagli uschè abrupt sco quai ch'ins aveva carti e che l'epoca romana ha fatg plazza mo plaun a plaun, quasi senza ch'ins percorschia, a quai ch'ins numna ussa il temp medieval. La pussanza imperiala è sa smiunida progressivament, ses represchentan directs en partids, ils contacts èn daventads pli e pli rars: las populaziuns romanisadas èn restadas enavos sulettas, confruntadas oramai cun nova glieud ch'arrivava e ch'ins stueva acceptar. Sco per la preistorgia pon ins sa dumandar er qua, sche l'epoca romana ha stgaffi in fundament impurtant per in ulteriur svilup cultural, u sch'ella n'è stada nagut auter ch'ina spezia da parantesa briglianta. Tscherts istoriografes èn da l'avis che la politica romana d'urbanisar il territori saja a la fin stada in fiasco: las destrucziuns dal 259/260 tras ils Alemans, la difatga d'Avenches, il svilup dals *vici* fundads en il lieu d'anteriurs vits celtics e vers la fin dal Gavel tschientaner il transferiment da plirs sezs episcopals en in u l'auter da quests vegls vits paran d'esser la cumprova. Ma forsa èsi er be «natural» ch'ins ha en il temp medieval puspè dà la preferenza als lieus facilis da defender, ch'ins aveva duvrà avant il temp dals Romans, als quals quests ultims avevan dentant pudì renunziar, cunquai ch'els controllavan il territori en tut sia larghezza. Independentamain da quests transferiments èn ils uestges – installads a partir dal terz quart dal quart tschientaner (la cristianisaziun è stada l'ovra da l'epoca e dal mund roman) – en lur funcziun ils remplazzants dals administrators sparids e malgrà ina decadenza urbana ch'ulteriuras exchavaziuns pon anc relativar, restan las citads episcopales centers politics, economics e culturals cun ina muntada decisiva. Dador las citads èn las villas ils lieus che restschavan ils Galloromans (ch'ins numna da qua davent Romans) en tschertga d'in refugì, ils capos germanas ch'installeschan là lur residenza, gea perfin las emprimas baselgias parochialas. Dal temp che arrivavan ils novs «barbars» avevan las populaziuns localas già assimilà il latin, da maniera ch'els elements linguistics celtics en las linguas romanas èn marginals.

Pelvaier, durant il temp medieval na discorra nagin en Europa d'ina «crudada da

l'Imperi» e tut las tentativas da regroupar il territori vegnan consideradas sco la simpla renovaziun d'ina entità anc adina actuala. Sin il plaun da la cultura visuala è la contribuziun germana plitost in'aggiunta ch'ina substituziun. La cultura antica en sia furma galloromana cuntinuescha a furnir ils models essenzials, fin che l'art roman propona lura ina sintesa originala ed ina nova coerenza.

Igl è da sa smirvegliar quant darar ch'ins tira endament en Svizra il passà preroman per definir u postular in'identità culturala, cuntrarri a la Frantscha che celebrescha ses Gals u a las nazziuns da l'America Latina ch'èn sa distanziadas dal domini spagnol sa regurdond da las civilizaziuns precolumbianas. Martigny (il 1983), il Grischun (il 1985) e Turitg (il 1986) han festevà lur «2000 onns d'istorgia» sa referind a la conquista romana sco data da naschientscha. L'appel al latin e las referenzas a la «Helvetia» (in term che cumpara pir en la renaschientscha) ch'ins chatta però regularmain en connex cun la furmazion dal stadi federal modern e sias interpresas culturalas sa basan probablmain sin il fatg ch'il temp dals Romans è stà l'emprima perioda istorica, en la quala il territori da la Svizra è vegnì implitgà, e quai avant la partiziun linguistica che furma ina da las atgnadas, ma er ina da las sfidas da la Svizra odierna.

Vias, abitadis e champs militars dal temp dals Romans.

CHARTA: ARS HELVETICA

mediterranean che cumpiglia l'entira Europa Occidentala e tanscha da l'Engalterra fin a l'Africa dal Nord ed a la Tirchia. A l'entschatta ha el ina rolla da rempar cunter il squitsch dals Germans, ina posiziun da cunfin, sco quella ch'el vegn puspè ad avair il 259 s.C. suenter l'invasiun alemana, cur ch'il *limes* fortifitgà turna puspè enavos fin tar il Rain. Ma tranteren, durant l'expansiun da l'Imperi roman vers il nord ed il temp da pasch dals emprims dus tschientaners s.C., è el cumplainamain collià cun il svilup dal mund roman. Ins na dastga dentant betg discurren da quest territori sco dad in'unità, las provinzas stgaffidas al dividan sistematicamain en differentas regiuns.

Roma ha introduci per l'emprima giada en l'Europa Occidentala in urden territorial, concepì raziunalmain, imponì cun la forza ed organisà en grondas dimensiuns. Quel sa fa valair fin en ils plans da las citads ed en la parcellaziun dal terren agricul. Questa planisaziun vegn dictada en emprima lingia d'ina logica militar, ma ella serva er a l'economia ed a las isanzas localas. Cun il Grond Son Bernard, il Jougne en il Giura ed ils pass retics exista ussa ina rait stradala incumparabla che garantescha las colliaziuns tranter l'Italia ed il nord da la

fotografia or da l'aria. La gronda part è situada sin territori helvetic, en la Svizra Bassa, savens en vischinanza da las aglomeraziuns.

Cultura galloromana, ierta antica

Ils Romans introduceschan er ina lingua, ina moda da viver e da pensar, isanzas e basegns, tecnicas ed objects. I para che las populaziuns integradas en l'Imperi roman hajan adoptà gugent questas innovaziuns culturalas grazia a las qualitats praticas ed al prestige social collià cun ellas, senza ch'els Romans avessan stuì las imponer cun la forza. I na sto betg esser i d'ig, fin che l'aristocrazia locala, incorporada en la structura da la pussanza, era sezza er aderenta da la romanisaziun.

Quest fenomen da culturisaziun ensemen cun las megras vias da transport ha per consequenza ch'ins chatta ussa en il territori bler dapli bains vegnints nà da l'Italia e da la Gallia, mintgant perfin or da l'Egipta u or da l'Orient. Da questa spessa rait da vias dat per exempel perditga l'«Itinerarium provinciarum Antonini Augusti», in'ovra dal quart tschientaner tempriv cun Milaun sco center impurtant. I sa tracta d'in register da las vias da transit dal temp roman imperial cun indicaziuns da

ziun da cheramica «importada» sco er il luxus dals bajetgs s'augmentan, cur ch'ins s'avischina al forum ed al center da la citad antica. Per lavurs da prestige sco ils mosaics da la villa da Boscèaz sper Orbe ston ins perfin avair clamà specialists nà da regiuns romanisadas pli baud, en quest cas nà dal sid da la Gallia. Il sidvest da la Svizra, ch'è pli datiers da quels centers, è dal reminent er la regiun nua che la culturisaziun para dad esser stada la pli cumpletta.

Il volumen considerabel da l'architettura (er quai in novum per il territori) producida directamain u indirectamain tras ils Romans, n'avev ins mai pudì realisar senza mastergnants indigens ch'avevan emprendì las novas tecnicas da construcziun. En tut las spartas e sin tut ils stgalims sa sviluppa damai in'activitad locala. Ils lavuratori da las villas produceschan ils objects da mintgadi per lur abitants e per quels dal cunturn, entant ch'èn las citads s'installeschan lavuratori pli specialisads cun ina clientella pli vasta; là han ins chattà plirs objects (surtut da bronz) cun in aut nivel. Observond l'art e la cultura ves'ins co che las tradiziuns celticas e romanas èn sa maschadadas e co che l'*interpretativa romana* (vul dir l'isanza dals Romans d'integrar en l'atgna religiuon diuus esters tras

Palantschieu da mosaic ad Augusta Raurica – ina da las bieras perditgas da la cultura romana en Svizra.

FOTO: PD

La presentaziun:

Dossier «La Svizra durant il temp roman»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2077
www.chatta.ch

Tribunal federal – la dretgira suprema da la Svizra

■ Il Tribunal federal è l'instanza giudiziala la pli auta da la Confederaziun per dumondas dal dretg civil, dal dretg penal, dal dretg amministrativ e dal dretg costituzional. El represchenta d'aspett l'Assamblea federala (la legislativa) ed il Cussegl federal (l'executiva) la pussanza giudiziala (la giudicativa). Il Tribunal federal è independent e sustatist sulettamain a la lescha. En la sedia principala dal Tribunal federal a Losanna lavuran las duas sezziuns da dretg public, las duas sezziuns da dretg civil e la sezziun da dretg penal. Las duas sezziuns da dretg social sa chattan a Lucerna. Sunter la reforma da la giustia l'onn 2000 è vegnids furnads supplementarmain il Tribunal penal federal cun la sedia a Bellinzona; il Tribunal amministrativ federal cun la sedia a Son Gagl ed il Tribunal federal da patentas ch'ha medemamain sia sedia a Son Gagl. La giurisdicziun superiura vegn fatga dal Tribunal federal a Losanna ed a Lucerna. Ils tribunals a Bellinzona e a Son Gagl servan sco tribunals federals d'emprima istanza.

Il Tribunal federal sco ultima istanza
Il Tribunal federal decida en ultima istanza davart dispitas giuridicas tranter singuls burgais, tranter burgais e autoritads statalas sco er tranter la Confederaziun ed ils chantuns. En questa rolla è el en general competent per tut las domenas dal dretg: il dretg civil e penal, il dretg da scussion e da concurs sco er il dretg statal ed amministrativ inclusiv il dretg d'assicuraziun sociala. Il Tribunal federal è surtut er responsabel per la protecciun dals dretgs costituzionalis da las burgaisas e dals burgais.

Perquai n'arivan quasi naginas proceduras giudizialas en emprim'instanza a «Losanna» u a «Lucerna». Per las proceduras d'emprima istanza èn il pli savens competents las dretgiras districtualas, ch'han tut tenor chantun in auter num, ubain las autoritads chantunals per la giurisdicziun administrativa. Per tut las dumondas dal dretg civil e penal èn ils chantuns obligads da porscher ultra da l'emprima istanza er anc ina segunda istanza giudiziala superiura. En il dretg public servan las dretgiras administrativas e las dretgiras d'assicuranzas socialas dals chantuns sco preinstanzas dal Tribunal federal. Er a nivel federal datti cun paucas excepziuns autras preinstanzas giudizialas avant il Tribunal federal.

L'interpretaziun dal dretg stat en il center

L'activitad dal Tribunal federal n'è betg la medema sco l'activitad da las dretgiras chantunals e dals tribunals federals d'emprima istanza. Els derschaders federalis n'erueschan betg da nov ils fatgs; quels pon mo vegnir curregids dal Tribunal federal, sche la preinstanza ha fatg sbagli gravants erund ils fatgs u sch'els èn vegnids eruids a basa da proceduras illegalas. En general

sa limiteschan ils derschaders ad analisar las dumondas giuridicas. Il Tribunal federal procura ch'il dretg federal vegnia appligà unitarmain e che las reglias statudas dal dretg federal vegnian resguardadas en la legislaziun, en l'execuziun dal dretg ed en l'interpretaziun dal dretg. Cun sia giurisdicziun contribuescha il Tribunal federal al svilup dal dretg ed a sia adattaziun a novas circumstanzas.

Quatter gener da recurs mainan al Tribunal federal

Las persunas che fan plant han a disposiziun essenzialmain quatter gener da recurs per appellar al Tribunal federal: ils trais recurs unitaris (recurs en fatgs civils, recurs en fatgs socials, recurs en fatgs dal dretg public) ed il recurs costituzional subsidiar. Cun ils trais recurs unitaris pon ins far plant cunter in'execuziun fallada dal dretg e cunter ina violaziun da dretgs costituzionalis. Quai facilitescha la procedura giudiziala per las persunas che fan plant. Sch'i na dat nagina giustificaziun per in recurs unitar, pon ins far plant cunter sentenzias chantunals cun in recurs costituzional subsidiar. Cun quest gener da recurs pon ins far plant unicamain cunter ina violaziun da dretgs costituzionalis.

Elecziun ed organizaziun

L'Assamblea federala elegia las derschaders ed ils derschaders dal Tribunal federal tenor criteris linguistics, regionali e politics; la durada d'uffizi munta a sis onns. Tranter ils derschaders ordinaris elegia l'Assamblea il president dal Tribunal federal ed in vicepresidente. L'elecziun vala per dus onns, ina reelecziun è pussaivla in'unica giada.

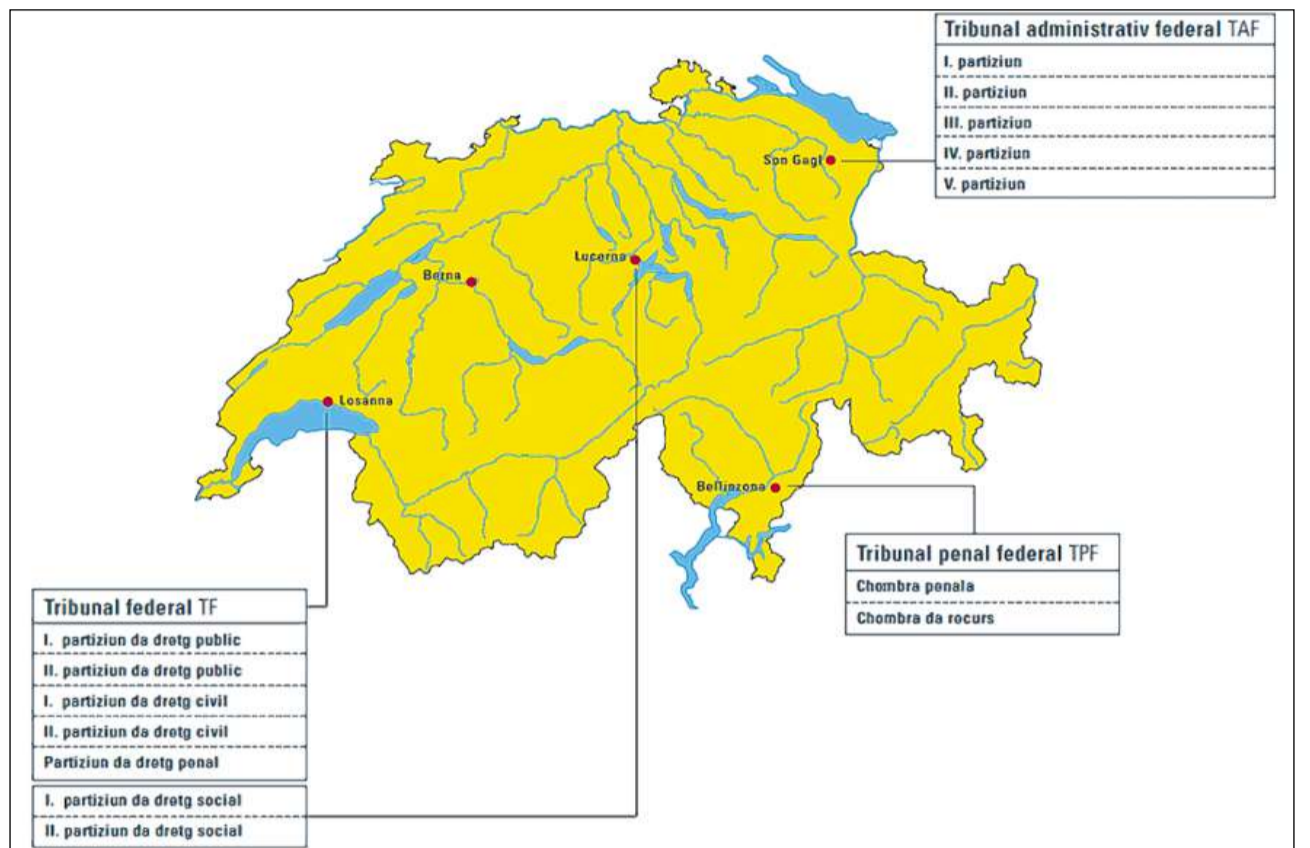
Il president maina la dretgira collectiva ed el represchenta il Tribunal vers anora. Ses suppleant è il vicepresidente u, sche quel n'è betg disponibel, il derschader cun ils pli blers onns da servetsch. Sche dus derschaders han il medem dumber d'onns da servetsch, decida la vegliadetgna.

Ils derschaders federalis e derschaders accessoric vegnan sustegnids dad actuars da dretgira che collavureschan vi da las sentenzias sco consultants.

Ina sentenza da trais, per part da tschintg derschaders

Las partiziuns dal Tribunal federal formuleschan lur sentenzias normalmain cun trais derschaders. Sch'i sa tracta d'ina dumonda giuridica da basa ubain sch'in derschader pretenda quai, collavureschan tschintg derschaders per formular ina sentenza.

En la gronda maiortad dals cas vegn la sentenza chattada en ina procedura circulara. La premissa è che tut ils derschaders partecipads sajan d'accord cun il sboz da la sentenza. Ina deliberaziun publica da la sentenza datti, sch'ils derschaders partecipads n'èn betg da la medema opiniun, sch'il president da la partiziun decretescha quai u sch'in derschader pretenda quai. En quel cas delibereschan e voteschan ils derschaders publicamain davart la sentenza, quai ch'è probablmain unic en l'entir mund. Mintga derschader e mintga derschader exprima si'opiniun davart il cas en

Dapi la reforma dal 2000 èn vegnidas creadas sper il Tribunal federal a Losanna e Lucerna er preinstanzas a Bellinzona e Son Gagl (incl. Tribunal federal da patentas a partir dal 2012).

preschientscha da las parts pertutgadas, da las medias e dal public e commentescha las opiniuns da ses collegas e da sias collegas. Sch'ils derschaders na vegnan betg da sa cunvegner durant la seduta, prendan els ina decisiun da maiortad.

Las novas preinstanzas dal Tribunal federal

Sunter l'uschenumnada «reforma da la giustia» ch'il pievel svizzer ha acceptà l'onn 2000 cun gronda maiortad, èn vegnidas creadas novas preinstanzas dal Tribunal federal per dumondas dal dretg penal e dal dretg amministrativ: il Tribunal penal federal (2004), il Tribunal amministrativ federal (2007) ed il Tribunal federal da patentas (2012). Las decisiuns da questis tribunals federals d'emprima istanza pon per part vegnir contestadas davart il Tribunal federal. Tut ils trais tribunals d'emprima istanza sustastatan a la surveglianza administrativa dal Tribunal federal.

Il Tribunal penal federal sa cumpona d'ina chombra penala e d'ina chombra da recurs. La chombra penala giuditescha en emprima istanza ils fatgs penals che tutgan tar la giurisdicziun federala. La chombra da recurs decida davart recurs cunter disposiziuns ed acts processuals da la Procura publica federala, da la Polizia criminala federala sco er en fatgs che pertutgan il dretg penal amministrativ. Ultra da quai giuditescha ella conflicts da competenza tranter las autoritads da persecuziun penala dals differentes chantuns u tranter las autoritads da persecuziun penala chantunals e federalas.

L'incumbensa principala dal Tribunal amministrativ federal è da decider en cas da dispitas dal dretg public en il sectur da competenza da l'administraziun federala. Quai cumpiglia er ils recurs cunter decisiuns d'instanzas federalas u – excepziunal-

main – chantunals e plants tractads en emprima istanza che sa basan sin il dretg amministrativ federal.

Il Tribunal federal da patentas giuditescha las dispitas dal dretg civil areguard patentas sco tribunal d'emprima istanza, empè dals tribunals chantunals ch'eran fin ussa competents en quest sectur. El è l'unic tribunal competent per dumondas da la violaziun e da l'effectiv dal dretg. Er ulteriurs plants civils ch'han in connex cun patentas pon vegnir purtadas al Tribunal federal da patentas, per exempel plants areguard contracts da licenza per patentas u rectificaziuns d'ina patenta.

In cas concret: dal delict fin a la condemnaziun legalmain valaivla

Il fanadur 2002 è vegni arrestà l'ambassadur svizzer da Luxemburg, perquai ch'el vegniva suspectà d'avair retschet, sut cundiziuns dubiusas, totalmain 2,4 milliuns francs d'ina banda da traffitgants da drogas e d'avair transferi ina part dals daners sur agens contos da banca. La Procura publica federala e la Polizia criminala federala han sinaquai intradà ina procedura d'inquisiziun giudiziala. Cunquei ch'è sa rinforzà il suspect che l'accusà haja commess il delict, ha la Procura publica federala transmess las actas a l'Uffizi federal d'inquisiziun per l'uschenumnada inquisiziun preliminar. Suenter avair fatg la lavur da scleriment necessaria, ha l'Uffizi returnà las actas ensemble cun il rapport final a la Procura publica federala.

Sin fundament dals indizis suffizients cunter l'accusà, ha la Procura publica federala purtà plant al Tribunal penal federal. Suenter avair retschet l'acta d'accusaziun ha il president da la Chombra penala fixà per l'accusà ed il donnegià in termin d'inoltrar mussaments da cumprova. Alura ha el decidi tge mussaments ch'el veglia acceptar, ha fixà il lieu ed il temp da la tractativa principala ed ha emess ina citaziun. Ils 9 da martg 2005 ha cumenzà la tractativa principala en la sedia dal Tribunal penal federal a Bellinzona. En consideraziun da la paina pussaivla sa cumponiva il Tribunal da trais derschaders e d'in actuar cun vusch consultativa. Sin fundament da las actas e dal resultat da la tractativa principala ha il Tribunal accusà l'antier ambassadur ils 6 da zercladur 2005 da la lavada qualifitgada da daners suspectus, da la sfalsificaziun da documents, da l'appropriaziun nunlubida e dal donnegiamment dals crediturs. Il Tribunal al ha percurter acquittà da l'accusaziun d'avair sustegnì u participà ad in'organizaziun criminala.

Cunter questa decisiun ha l'accusà purtà plant al Tribunal federal. Quel ha confermà cumplainmain la sentenza cun excepziun da la sfalsificaziun da documents en trais cas. Ils 4 d'avrigl 2006 ha il Tribu-

nal penal federal decidi en ina nova sentenza sur dals puncts renviads. Perquai ch'in ulteriur recurs da l'accusà è restà senza success, è entrata en vigur la sentenza dal Tribunal penal federal.

Il context europeic

La Convenziun europeica dals dretgs umans è en vigur dapi l'onn 1953. Ella protegia a nivel europeic ils dretgs umans da basa. La Svizra è commembra dal Cussegl da l'Europa dapi l'onn 1963 e sto perquai garantir ils dretgs umans tenor questa convenziun. Suenter ina sentenza dal Tribunal federal po ina partida implitgada en in process laschar giuditgar sut tschertas cundiziuns dal Tribunal europeic dals dretgs umans a Strasbourg, sche questa sentenza violescha forsà la Convenziun europeica dals dretgs umans.

Secturs da dretg

Entaifer il dretg vegn differenzià tranter il dretg privat (numnà per regla dretg civil) ed il dretg public.

Il dretg civil reglescha las relaziuns tranter singuls subjects dal dretg (persunas naturalas e persunas giuridicas) ch'èn giuridicamain da medema posiziun. En il dretg civil èn fixadas las reglias fundamentalas davart persunas, chaussas e las relaziuns tranter creditor e debitor (obligaziuns). Tar il dretg privat en il vast senn dal pled tutga er il dretg commercial, il dretg da lavur, il dretg da locaziun e.a.

Il dretg public reglescha las relaziuns tranter ils purtaders da la pussanza publica e singuls subjects dal dretg. Al dretg public appartegnan er tut las materialias da dretg che tractan l'organizaziun e la funcziun dal stadi. Ils secturs dal dretg public ils pli impurtants èn il dretg internaziunal, il dretg costituzional e statal, il dretg amministrativ, il dretg social ed il dretg da taglia. In ulteriur sectur dal dretg public, che cumpara dantant savens sco atgna partiziun sper il dretg civil ed il dretg public, furma il dretg penal.

La preschentsaziun:

Dossier «Tribunal federal»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2732
www.chatta.ch

Sedia dal Tribunal federal a Losanna.

Vallais – in viadi da la Mar Mediterrana fin al Pol dal Nord

■ Il Vallais è in chantun biling (franzos e tudestg) situà en il sidvest da la Svizra. Sion furma la chapitala chantunala ed è a medem temp citad episcopala. Il Vallais furma il terz grond chantun da la Svizra (suenter il Grischun e Berna) ed è situà quasi cumpletmain en las Alps. Il territori dal Chantun consista da la Val dal Rodan e da sias valladas lateralas. En il nord giaschan las Alps Bernaisas e Vadaisas, en il sid las Alps Vallesanas. Il pli aut punct dal Chantun – ed a medem temp da l'entira Svizra – furma il Piz da Dufour (4634 m s. m.); il punct il pli bass (372 m s. m.) giascha al Lai da Geneva. Pervia dals auts culms ch'al circumdeschan, è il Vallais marcà d'in clima da steppa miaivel fin sitg che lascha per part flurir ina veggetaziun mediterrana.

Dal Pass dal Furca fin a Brig

Il Goms, la part situada sisum il Vallais, cunfinescha cun ils chantuns Berna, Uri e Tessin. Cun quels è la regiun colliada tras ils Pass dal Grimsel, Furca e Nufenen. Al Gletscher dal Rodan, che giascha al Pass dal Furca, sa chatta la funtauna dal Rodan che percurra l'entir Chantun.

A Fiesch, Betten e Mörel mainan telefericas en il territori dal Gletscher da l'Aletsch. Igl è quai il pli grond ed il pli lung gletscher da las Alps. Dapi il 2001 fa la regiun Jungfrau-Aletsch part dal Patrimoni natural mundial da l'Unesco. Il Parc natural da la Val da Binn situà en il sid da Fiesch è ritg da minerals ch'ins po chattar cun batter crappa en la chava da Lengenbach u durant ina tura cun chavacristals.

Brig, il proxim abitadi pli grond, vegn dominà dal Palaz da Stockalper. Kaspar Jodock von Stockalper (1609–1691) era daventà ritg tras l'avertura dal Pass dal Simplon e tras il commerzi da ponn e da saida. Il «grond palaz» è vegni costruì dal 1658 al 1678 directamain sper la veglia chasa Stockalper che datescha dal 1553. Il grondius complex baroc tempriv vegn dominà da trais grondas turs cun tetgs da tschagula pittorescs.

La senda da sauma sur il Simplon che Stockalper ha laschà construir en il 17avel tschientaner exista anc per gronda part. Duas chaussas han rendi enconuscent il lieu da cunfin Gondo situà en il sid dal Pass dal Simplon: las minieras d'aur ch'èn vegnidas explotadas fin il 1897 e la bova dal 2000 ch'ha devastà parts dal vitg. Il dus tunnels da la viafier tras il Simplon è vegnids costruìs ils onns 1898–1905 e 1912–1921.

Da Visp fin a Leuk

Il district da Visp cumpiglia – sco valla-

das lateralas situadas en il sid – il Saastal ed il Matteredal cun las enconuscentas destinaziuns da turissem Saas Fee e Zermatt. En la regiun da cunfin tranter questas duas valladas e l'Italia giaschan las pli autas muntognas da la Svizra (Massiv dal Monte Rosa). A Zermatt atira en pli il Matterhorn blers turists da tut il mund.

Da vart dretga da Visp sa chatta il Baltschiedertal cun sias vias d'aua («Suonen»), ina particularitad vallesana che cumpara er en outras parts dal Chantun. Quests vials da lain averts èn indrizs temeraris costruìs cun grond inschign che mainan l'aua en leva pendenza vers las vischnancas.

Da Raron maina il Tunnel da basa dal Lötschberg (avert il 2007) vers Frutigen en la Part Sura Bernaisa. Il Lötschental, situà suenter Raron da la vart dretga dal Rodan, è enconuscent per ses carnaval arcaic cun sias notgs selvadias e vala en general sco lieu da retratga per la cultura alpina tradiziunala.

Sin la spunda dretga da Leuk arrivans en il lieu da cura da Leukerbad. Da là maina il Pass dal Gemmi, enconuscent per ses trutz temerari, vers la Part Sura Bernaisa.

Il Parc natural da Pfyn-Finges, situà en il sidvest da Leuk, furma quasi in hotspot da la biodiversitad al cunfin linguistic dal Vallais. Steppas e biotops, vitgs muntagnards e citadinas idillicas, vignas ed in dals guauds da tieus ils pli gronds da las Alps: en il Parc natural da Pfyn-Finges sa preschenta la natira cun ina gronda diversitad en in spazi limità e surprena cun cuntradas variadas ed ina flora e fauna remartgabla.

Sierre, Sion e Martigny

Cun ses clima sitg, quasi mediterranean, porscha la Planira dal Rodan premissas idealas per la pumicultura e la viticoltura. Suandond il flum aval sa chattan en questa planira las citads da Sierre e la chapitala da Sion. En il nord da Sierre giascha l'enconuscent territori da vacanzas da Crans-Montana; en il sid è situada la Val d'Anniviers. En ina val laterala en il sid da Sion sa chatta il Lac des Dix. Cun 285 m furma el il pli aut mir da fermada da l'Europa. In'ulteriura vallada muntagnarda en il sid da Sion è la Val d'Hérens. Evolène – il lieu principal – viva d'in turissem moderà e da l'agricultura.

Martigny (num roman Octodurus) posseda restanzas d'edifizis impurtants dal temp roman. L'amfiteater è in dals paucs cumprovads en Svizra. El vala sco lieu istoric e monument cultural d'impurtanza nazionala. Ses svilup sco center da traffic ha Martigny d'engraziar a sia posiziun al spartavias per il Col de la Forclaz che maina vers Chamonix (Frantscha) ed il Grond Son Bernard che maina en la Val d'Aosta (Italia). Sin il Grond

Il Palaz da Stockalper a Brig.

Son Bernard ha son Bernard d'Aosta fundà enturn la mesadad dal 11avel tschientaner in ospizi che vegn tgirà dapi il 12avel tschientaner da canonis augustin. En il sidost da Martigny sa chatta plinavant Verbier, in ulteriu lieu da turissem enconuscent.

Da Martigny fin al Lai da Geneva

Suenter Martigny, sin l'autezza dals Dents du Midi (a sanestra) e dal Dent de Morcles (a dretga) passans ins tras l'uschenunada porta dal Vallais. Il Rodan mida qua andetgmain direcziun e na curra betg pli vers sidvest, mabain vers nordvest fin ch'el sbucca en il Lai da Geneva.

En questa part inferiura da la Val dal Rodan tutga la spunda dretga gia tar il chantun Vad. Da la vart sanestra da la val giascha St-Maurice cun l'enconuscenta abazia che vala sco ina da las pli veglias da l'entir Occident. Il proxim lieu pli grond è Monthey; da là maina la via en direcziun da St-Gingolph che giascha al Lai da Geneva al cunfin cun la Frantscha.

Natira

Il Vallais reunischa sin ses territori ina ritgezza immensa da furmas climaticas, geograficas, e biologicas. Per exempel la flora: En il Vallais chattan ins passa 2000 plantas cun flur – e bunamain 100 da quellas na creschan nagliur auter en Svizra. Sch'ins traversa questa diversitad enorma che sa chatta sin differents stgallims e che sa dera sin bunamain 3000 meters d'autezza, è quai il medem sco in viadi davent da la riva da la Mar Mediterrana fin al circol polar.

Istorgia

L'onn 57 a.C. è il Vallais odiern – che vegniva numnà dals Romans Vallis Poenina – vegni integrà en l'Imperi roman. Grazia al Grond Son Bernard ha la part inferiura da la vallada giudi in temp da fluriziun. Suenter il declin da l'Imperi roman è il Vallais vegni integrà l'onn 888 en l'Imperi burgognais. L'onn 999 ha retg Rudolf III surdà il contadi cun tut ses dretgs e privilegis a l'investg da Sion. Il temp medieval è medemamain stà marcà dals alemans ch'eran emigrads nà da la Part Sura Bernaisa en la part centrala e superiura dal Vallais (a partir da ca. 800) e da l'emigraziun dals Gualsers or da la part superiura dal chantun dad oz (12avel fin 14avel tschientaner).

Politicamain è l'ulteriu svilup stà dominà dal squitsch da vart dal ducadi da Savoia en la part inferiura dal Vallais e dal cumbat per la libertad en las parts centralas e superiuras da la vallada. A partir da la segunda mesadad dal 15avel tschientaner era il Vallais sutdividi en set uschenunads «Zehnden» (franzos «dizain»). En spezial en la part superiura dal Vallais ha il patriziat fatg valair en il decurs dal 16avel tschientaner sias libertads envers l'investg. Il 1477 ha la Republica conquistà la part inferiura dal Vallais ed amministrà quella fin il 1798 sco terra subdita.

Suenter la conquista tras las truppas revoluzionaras franzosas ha Napoleon declerà il Vallais sco atgna republica (1802). Il 1810 è la regiun vegnida integrada sco Département du Simplon en la Frantscha. Suenter la retratga dals Franzos è il Vallais daventà il 1815 il 22avel chantun da la Svizra.

La vopna dal Vallais

Il Vallais sa cumpona da 13 districts (resp. 14 cun Raron Vest e Raron Ost). Quels èn sa sviluppads dals 13 «Zehnden» represchents sin la vopna chantunala tras 13 stailas. Las colurs e las stailas da la vopna chantunala sa basan sin la vopna che retg Rudolf III aveva attribui l'onn 999 a la diocesa da Sion. Il dumber da las stailas e lur repartiziun ha dentant adina puspè varià. Pir en il decurs dal 18avel tschientaner è lur dumber vegni collià cun la subdivisiun territoriala: ils 7 vegls «Zehnden» (fin il 1798) ed il 6 ulterius ch'èn sa furmads fin il 1815 or da las anteriuras terras subditas.

Cultura

Culturalmain è il Vallais enconuscent – sper il carnaval dal Lötschental menziunà survar – sco il pajais dals cumbat da las pugnieras. Ultra da sia robustad corporala sa proflescha la vatga dal raz Eriinger tras sia cumbattivitad. A chascun dals cumbat da vatgas sin las alps durant la stad determinescha la scossa sia vatga pugniara. Dapi ils onns 1920 vegnan er organisads cumbat da vatgas en la planira dal Vallais. Il fenomen dal

cumbat da vatgas è daventà l'essenza dal Vallais stget e tipic. «Le Vallais tout entier est dans la race d'Hérens», ha scrit l'autur Maurice Chappaz (1916–2009).

Lingua ed identitad

I dat er ina diversitad culturala en il Vallais. En emprima lingua naturalmain pervia da las duas linguas – il franzos ed il tudestg – che vivan ina sper l'autra e pervia dals numeros dialects. Il patua dal Vallais francofon è ina varietad linguistica che vegn quasi mo discurreda. Ella tutga tar la gronda famiglia dal francoprovenzal. Sias expressiuns èn per part uschè differentas, ch'ins ha mintgatant difficultads da sa chapir d'in lieu a l'auter.

Las differenzas entaifer il Vallais pon esser grondas, ma chaschunan che las Vallesanas ed ils Vallesans han ina colliaziun tant pli stretga cun lur Chantun. Per ellas e per els è il Vallais in vair pajais dals origins, cun il Rodan sco gnerv vital che furma lur identitad.

Industria e tecnologia

Dapi intgins decennis è la diversitad impressiuanta dal Vallais vegnida enritgida tras in'ulteriura fassetta. Ina nova cuntrada – tecnologica – è vegnida vitiers. En il center da questas stentas da concepir il Vallais per las sfidas economicas da damaun statan trais secturs: la biotecnologia, la tecnologia d'infurmezziun e da comunicaziun sco er il sector da servetschs, cunzunt il turissem e la produziun d'energia. En la Val dal Rodan è vegnida stgaffida numerus centers da cumpetenza e la planira da la val para oz in parc tecnologic gigantic.

Turissem

Tras sia cuntrada naturala en il center dal massiv imposant da las Alps e tras in clima miaivel (p.ex. a Crans-Montana dati passa 2000 uras sulegl per onn) è il Vallais ina da las destinaziuns turisticas preferidas da la Svizra (16 milliuns pernotaziuns ad onn). En ils lieux turistics da renum mundial sco Zermatt, Leukerbad, Crans-Montana, Verbier u Saas Fee, ma er en ils numeros vitgets originars en las vals lateralas: il turissem è preschent en praticamain tut il Vallais.

Grazia ad in schlargiament da sia purschida ha il Vallais acquistà oz novas perspectives per il svilup turistic. Latiers tutgan las numerus funtaunas termalas, la bellezza da las cuntradas, ina ritga tradiziun da spezialitads localas e las numerus pussaivladads per far excursiuns tematicas, culturalas u istoricas.

La presentaziun:

Dossier «Chantun Vallais»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1829
www.chattà.ch

Apricosers en la part inferiura da la Val dal Rodan.

Tieu en pe e tieu per terra – las duas sutspezias dal tieu da muntogna

■ Il tieu da muntogna è ina spezia da planta da guglia (conifera) derasada en las Alps. Ins po differenziar duas sutspezias: il tieu en pe (er numnà tieu da muntogna drizzà) ed il tieu per terra (er numnà zunder u zundrin). Il tieu da muntogna flurescha il zercladur. Ils sems vegnan derasads dal vent e schermiglian era sin terrenes sitgs e crappus. Dal schember, che crescha medemamain fin al cunfin dal guaud, sa differenziescha il tieu da muntogna tranter auter tras ses tschofs da duas gughias ch'èn plitost curtas e diras.

Sistemica

La gronda part da las plantas da gughias indigenas (aviez, laresch, pign) tutgan mintgamai tar differentas sutfamiglias e geners entaifer las coniferas. Quai signi-figa ch'ellas n'èn betg parentadas directamain.

Auter sa preschenta la situaziun tar las duas spezias da tieus indigenas (tieu da guaud e tieu da muntogna/tieu alpin, popular er tieu cotschen e tieu grischi): quellas fan part da la medema sutseziun entaifer il gener dals tieus ed èn pia proxims parents.

Medemamain tar il gener dals tieus – ma tar in'otra seziun – tutga il schember. Da las duas spezias da tieus indigenas sa differenziescha il schember tranter auter tras ina ecologia fitg differenta. Quella sa mussa per exempel en la convivenza tranter schembers e lareschs frequentas.

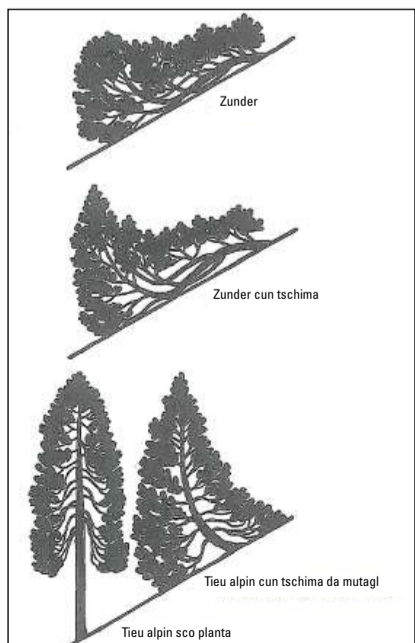
Medemamain tar il gener dals tieus – ma tar in'otra seziun – tutga il schember. Da las duas spezias da tieus indigenas sa differenziescha il schember tranter auter tras ina ecologia fitg differenta. Quella sa mussa per exempel en la convivenza tranter schembers e lareschs frequentas.

Derasaziun

Tieus da muntogna creschan en las Pireneas, en il Massiv Central, en il Giura, en las regiuns prealpinas, en las Alps ed en la regiun da cunfin tranter la Germania, la Pologna e la Tschechia (Erzgebirge, Sudetas). La planta crescha en in'atezza tranter 600 e varga 2200 m s.m.

En Svizra cumpara il tieu da muntogna stediain en il Giura ed en las Prealps. En las valladas alpinas è la planta derasada en moda dischequilibrada. Quai vala gist er per il Grisichun: En tschertas parts (Surselva, Valragn, Grisichun Central, Val dal Rain) cumpara la planta be sporadicamain.

En l'ost percenter (Tavau, Engiadina) è la planta fitg preschenta e la regiun dal Parc Naziunal furma schizunt la regiun da derasaziun dal tieu da muntogna la pli compacta da l'entira Svizra. A questa regiun en l'ost dal pajais sa refereschian ils chapitels en questa preschenta che tractan il tieu da muntogna sco planta primara ed il ciclus vital en ils guauds da tieus.

La fisionomia da las sutspezias en survista.

Tieu da muntogna en pe.

A. HERMSDORF/PIXELIO

Tieu per terra u zunder.

K.-H. LIEBISCH/PIXELIO

Sutspezias

Il tieu da muntogna cumpara tar nus en duas sutspezias: il tieu per terra u zunder (Pinus mugo subsp. mugo, Legföhre) ed il tieu en pe (Pinus mugo subsp. uncinata, aufrechte Bergföhre). Il zunder ed il tieu da muntogna en pe èn differentes en lur furma, lur puschas e lur spazis da viver.

En las Alps Centralas sa cruschen ils territoris da derasaziun dal tieu en pe (Alps Occidentals) e dal tieu per terra (Alps Orientalas, ma per part er en il vest ed en las Pireneas). Qua tras datti ina gronda varietad da furmas.

Tieus per terra sa drizzan tuttenina dretg e surpiglian la furma dals tieus da muntogna en pe. La variaziun tanscha dal zunder a l'ur dal guaud sur il zunder cun tschima al tieu da muntogna cun tschima da mutagl fin al tieu da muntogna sco planta.

Il tieu per terra crescha al cunfin dal guaud e sin spundas stippas. Il tieu da muntogna en pe furma per part vasts guauds da piunier. La caratteristica da la varianta en pe è la roma sturschida sco in crutsch: la roma che penda sa drizza oram puspè ensi e furma qua tras in artg. Qua tras pon ins er differenziar il tieu en pe dal schember.

Il tieu – ina spezia primara modesta

Temp da glatsch, avant 15 000 onns. Ils glatschers sa retiran plaun a plaun. Mofas, mistgels e pitschnas plantinas cumenzan ad occupar il desert liberà dal glatsch. Ellas preparan il terren per differentas spezias da chaglias pli grondas. Ils badugns ed ils tieus èn las emprimas spezias da plantas che fitgan pe en questas regiuns. La planta da guglia pretenda detg pauc dal terren e s'adatta fitg bain a tuttas cundiziuns climaticas. Ultra da quai sa derasada ella spert, cunquai che ses sems èn levs e sgolan fitg bain. En pauc temp è il tieu la planta predominanta en nossas regiuns.

En il decurs dals tschientaners bittan er autras plantas plaun a plaun ragisch en ils guauds da tieus: ils pigns, ils lareschs ed ils schembers. Pliars guauds da tieus sa transfurman en guauds da pigns u en gronds guauds da lareschs e da schembers.

Gaud da piunier suenter lavinas ed incendis

Er lavinas, incendis ed auters fenomens natirals ch'han a l'emprima egliada in character be destructiv furman a lunga vista novs spazis da viver.

En questa situaziun po il tieu da muntogna puspè trair a niz sia rolla da piunier: ses sems che vegnan purtads davent dal vent crodan per terra, ils schermes chatschan lur ragischs en il terren. La largia en il guaud lascha entrar la glisch sin il terratsch e pussibilescha als giuvens tieus da crescher. Protegids da las plantas per terra creschan ils schermigls spezialmain bain.

Er qua sa lascha observar il fenomen ch'igl è l'emprima planta modesta ch'oc-

cupa il terren desert che pussibilescha la finala al guaud da sa regenerar. Las ragischs dals giuvens tieus da muntogna preservan il terratsch da l'erosiun e pussibileschan ad autras plantas da crescher: danovamain vegnan vitiers pigns, lareschs e schembers, la largia en il guaud sa serra plaunsieu.

Planta primara suenter intervenziuns da l'uman

Ils guauds alpini tipics consistan da pigns, lareschs, schembers e tieus da muntogna. Cun las emprimas intervenziuns da l'uman avant circa 3000 onns è la roda dal temp dentant puspè vegnida manada enavos: en las regiuns pertutgadas è puspè sa derasà il tieu sco planta primara. Fin en il 19avel tschientaner vegnan tscherts areals explotada e tagliads pliras giadas cumpletamain da

Puscha madira.

PD

maniera ch'il tieu chatta adina puspè las medemas cundiziuns – sco a sias uras suenter il temp da glatsch.

Quai vala er per il territori dal Parc Naziunal Svizzer ch'è vegnì explotà fin en il 19avel tschientaner. Oz occupa il tieu anc radund 75 % da la surfatscha da guaud dal Parc Naziunal. Ils guauds en la regiun dal Pass dal Fuorn èn ils pli gronds guauds compacti da tieus da muntogna en las Alps. Plaun a plaun vegnan els probablmain puspè a sa sviluppar a guauds maschadads subalpini.

Ciclus vital en il guaud da tieus

Co sa sviluppa in guaud da tieus primar, en il qual creschan a l'entschatta be plantas da la medema vegliadegna? Tge influenza ha questa situaziun da concorrenza sin las singulas plantas e sin la struttura dal guaud? Questas dumondas èn vegnidas perscrutadas en il guaud da tieus en il Parc Naziunal Svizzer.

A la sava dal 20avel tschientaner han ins reemplantà a Stabelchod in guaud ch'era vegnì taglià cumpletamain per pascular. Ils 100 tieus èn vegnids cartads e lur creschientscha radiala (annada) è vegnida mesurada cun agid da nuschegl da sondagi ch'ins ha retrag da la basa dal

mutagl. A maun da retrocalcolaziuns han ins cumpareglià il cresch da mintga singula planta cun la grondezza da distanza da sias plantas vischinas.

Il guaud è sa sviluppa fitg spert. Ils tieus èn creschids bain en quest'emprima fasa (0,9 mm). Suenter 20 onns èn els però creschids adina damain. A medem temp è l'influenza da la concorrenza d'adventada pli e pli gronda. En questa segunda fasa èn pirids intgins dals tieus pli giuvens. Tras il cresch pli pitschen da las plantas e la speschezza diminuida dal guaud po vegnir cumpensada la stgarsezza da las resursas (glisch, aua, substanças nutritivas). Il guaud resta in effectiv serà, cumbain che 20% da tut las plantas pareschan.

Suenter ca. 60 onns è il cresch annual constant (0,3 mm) e la concorrenza tranter las singulas plantas vischinas dimi-

il bulieu da la circulaziun da las substanças nutritivas da la planta.

Cunquai che las temperaturas èn pli bassas en l'auto muntogna, sa decumpo- na il material vegetal pli plaun ch'èn la val e damai sa retardescha er la furniziun da substanças nutritivas en il terren. La planta alpina cumpensescha quest dischavantatg cun agid da ses sistem da ragischs extendi e la simbiosa cun ils bulieus.

Ils tieus da muntogna furman ina simbiosa cun 20 differentes bulieus. Grazia a questa varietad pon ils tieus fitgar pe en differentes terrenes fitg povers.

Schember e tieu da muntogna

Schembers e tieus da muntogna creschan tuts dus en regiuns alpinas e sumeglian in l'auter. Las suandantas observaziuns gidan a differenziar las duas plantas ina da l'otra:

Plantas giuvnas: Ils giuvens schembers han ina tschima radunda ed èn corpulents. Ils tieus da muntogna percenter han ina tschima a piz ed èn plitost satigls.

Plantas veglias: Il schember creschids ora han ina curuna lada ed ina furma compacta; la roma è lunga e drizzata ensi. Il tieu da muntogna sa distingua tras la curuna satiglia e sia furma averta; la roma è pendenta ed en furma da crutsch.

Gughias: Il schember ha mintgamai tschofs da tschintg gughias; quellas èn lungas e lomas. Tar il tieu da muntogna èn mintgamai colliadas duas gughias; quellas èn pli curtas e diras.

Puschas: Tar il schember èn las betschlas radundas; las nuschnas na crodan betg ora. Las puschas madiras dal tieu da muntogna s'avran percenter, ils sems crodan ora e vegnan transportads davent dal vent.

Ulteriuras spezias parentas

I dat anc in'ulteriura sutspezia dal tieu da muntogna (Pinus mugo subsp. rotundata). Questa varianta è situada en sia cumparsa tranter il zunder ed il tieu en pe. Ella crescha en autezzas tranter 800 e 1200 meters, e quai be en las Prealps ed en regiuns dal stgalim montan (per exempel Vogesas, Gaud Nair u Boemia). In'ulteriura spezia da tieu che crescha en nosa vischinanza (ma betg en Svizra) è il tieu nair. Quel è derasà en las parts meridionalas da l'Austria e cumpara en vastas parts da la regiun mediterranea. Medemamain ina planta da la Mar Mediterranea che tutga tar il gener dals tieus è la pinia cun sia furma caratteristica che regorda ad in cardifol. Ils nuschegls da pinias èn uschè gronds ch'els vegnan duvrads sco mangiativa.

Simbiosa – las ragischs ed ils bulieus coopereschian

Grazia a la simbiosa da las ragischs cun ils bulieus (micorrhiza) cuntanschan las plantas alpinas in meglier provediment da nitrogen. Tras ses tessi da fils absorbescha il bulieu surtut nitrogen e nutrescha cun quel la planta. Percenter profitescha

La preschentaaziun:

Dossier «Tieu da muntogna»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1957
www.chatta.ch

«Nus construim ina chasa da sulegl»

Cudesch illustrà che declera als uffants co che funcziuna ina chasa passiva

Ina chasa passiva è pachetada en fitg chaud. Uschia na va betg a perder tanta chalur durant la stagiun freida. Il sulegl che glischa tras las fanestras è il stgudament. Pertge e co che quai funcziuna decleran Lotta, la flur-sulegl, e Fridolin, il salip, che mainan ils uffants tras il cudesch. Las duas auturas Martina Feirer ed Alexandra Frankel han studegià architectura a l'Universitad tecnica da Vienna e lavuran sco planisadras activas dal clima. Il 2007 è cumparada la versiun originala da lur cudesch «Wir bauen uns ein Passivhaus». Ina versiun surlavurada per la Svizra è cumparada il 2008 en tudestg e rumantsch, il 2011 en suandadas ediziuns en talian e franzos. Grazia al grond success dal cudesch existan er ina versiun englaisa ed ina svedaisa.

Il cudesch descriva a moda captivanta e ludica il funcziunament d'ina chasa passiva. En ina lingua simpla, adattada per uffants vegn expligà co ch'ins bajegia chasas ch'èn ecologicas e

Ina chasa da sulegl? Tge à quai?

Ina chasa da sulegl è ina chasa pachetada en chaud per ch'ella na perdia betg memia blera chalur l'enviern. Il sulegl che glischa tras las fanestras è già quasi l'entir stgudament. L'ulteriura chalur creschan ils abitants sezs cun cuschnar, far bogn, cun ils apparats electricis e cun in apparat da ventilaziun cumpact.

Il fundament

L'emprim vegn il chavater. El stgava il fundament ed ils foss per il conduct d'aua e las lingias d'electricitad. Per la chasa passiva dovri anc in foss per la funtauna d'aria frestga. Questa funtauna consista d'in bischen da circa 35 m lunghezza che sa chatta sut terra.

Tras quest bischen vegn tschitschada aria externa en chasa. Il bischen duai esser almain dus meters sut terra. Là è la temperatura durant l'entir onn circa +8 °C. L'aria che va tras il bischen sa stguda l'enviern e sa sfradenta la stad. L'enviern gida l'aria chauda a stgudar la chasa, la stad è l'aria frestga empernaivla.

Pertge èsi pli chaud sut terra? Avant blers blers onns era la terra ina balla da feu. La surfatscha è entant sa sfradentada, a l'intern èsi dentant anc adina immens chaud. Pli profund ch'ins chava e pli chaud ch'i vegn.

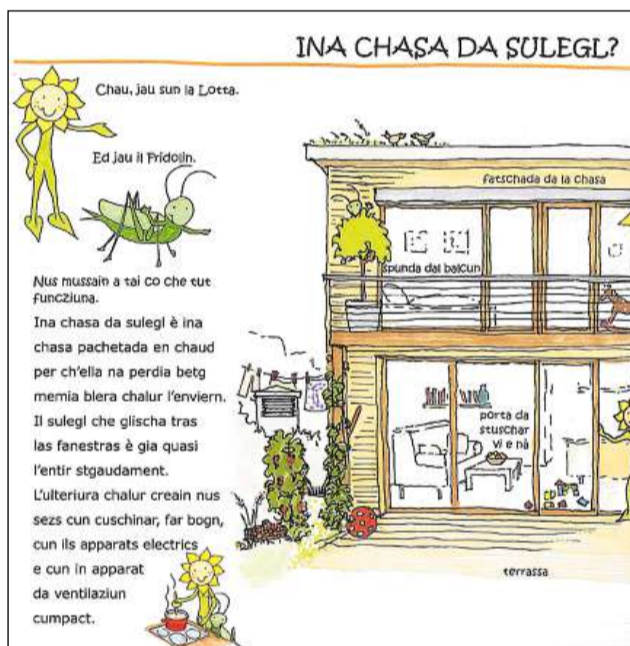
Cuverta dal cudesch.

Laschar entrar il sulegl, però betg il vent

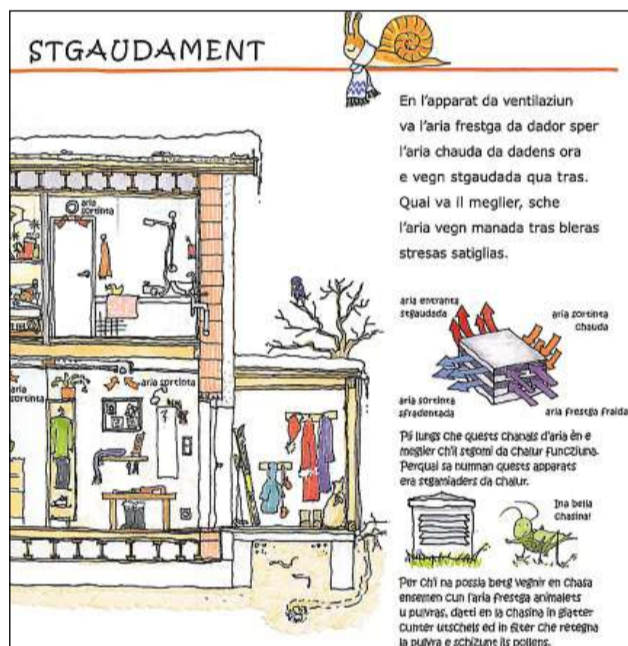
Il sulegl è il stgudament da la chasa passiva. Perquai èsi impurtant da laschar entrar en chasa uschè blers radis da sulegl sco pussaivel. En l'Europa stat il sulegl da mezdi al sid. Alura glischa el il pli ferm. Al nord èsi percenter adina sumbriva. Perquai duess la chasa avair bleras fanestras

stras. Perquai ston las fanestras avair in'isolaziun maximala cun trais vaiders ed in rom che serra ermeticamain.

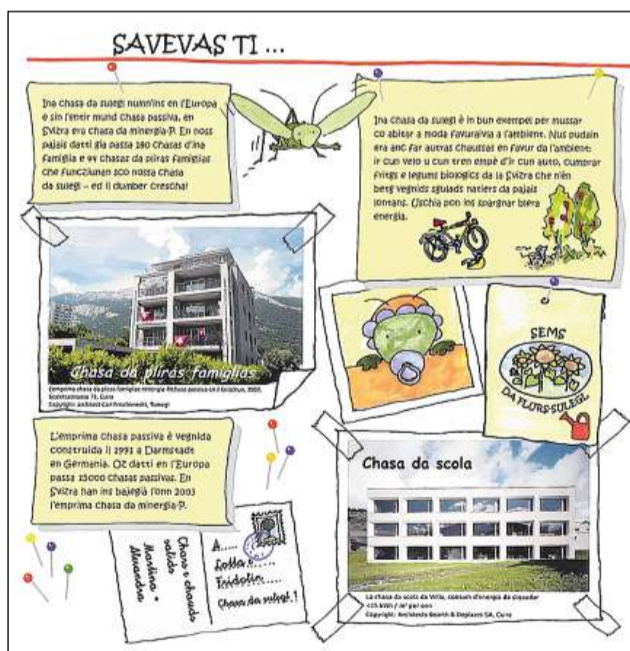
L'aria freida che suffla tras las chavas da la chasa sfradenta quella. Alura na gida la meglra isolaziun nagut pli. La chasa sto damai era esser construïda uschia ch'il vent ed il fraid na pon betg entrar en chasa. Quai fan ins cun stuppar las chavas en las paraids exteriuras e cun isolar las fanestras ed ils ischs cun bindels da taggar.

Descripziun detagliada da la construcziun...

...e dal funcziunament d'ina chasa passiva.

Cun bleras infurmaziuns supplementaras,...

che pussibilteschans ina buna bilantscha d'energia. Maletgs plegabels e legras illustraziuns gidan a chapir tematicas pli complexas davart la fisica da construcziun e la tecnica da chasa. A la fin dal cudesch servan experiments ed in giu ad appropfundar la savida acquistada en il cudesch.

Il cudesch sa drizza ad uffants dals emprims onns da scola, ma er per uffants da la vegliadetgna prescolara è el adattà per preleger e per laschar scuvrir. Plinavant intermediaria il cudesch er a mammas e babs ed ad ulteriurs creschids interessads infurmaziuns da basa davart chasas d'energia bassa.

Sin ina stresa da glera e sin ina folia vegn alura betunada la platta da fund.

Las paraids

Sco paraids pon servir elements prefabricats dal lainari u parts miradas dal maister constructur. Las paraids exteriuras ston en mitga cas esser pachetadas en chaud, damai isoladas bain. Quant grossa che questa isolaziun sto esser vegn calculà cun in program da computer. I dat differentas materialias che pon furmar l'isolaziun: fibras da cellulosa (palpiri), plattas da fibras da lain, glin/chonv, corc, launa-nursa, stiropor u launa da crap.

da la vart sid e mo paucas da la vart nord.

Las fanestras duain laschar entrar il sulegl en chasa; la chalur ch'è già en chasa na duai però betg mitschar tras las fane-

Ussa sun jau al current:

- Ina chasa passiva tira a niz l'irradiazion dal sulegl e duai esser orientada vers sid.
- Las paraids, il terg ed il palantschieu ston esser isolads bain.
- Las fanestras ston avair trais vaiders ed in rom che serra ermeticamain.

- La chasa sto esser isolada uschia ch'i na po entrar nagin'aria freida.
- I dat in apparat da ventilaziun cumpact cun ina pitschna pompa a chalur ed in stgamiader da chalur che stguda l'aria freida ch'entra da dador.

regenerabla (p.ex. cun agid da collecturs solars).

L'emprima chasa passiva è vegnida construïda il 1991 a Darmstadt en Germania. Oz datti en l'Europa plirs dieschmillis chasas passivas. En Svizra han ins bajegià l'onn 2003 l'emprima chasa da minergia-P.

Ina chasa che n'è betg construïda a moda ecologica dovra fin diesch giadas dapli energia per stgudar ch'ina chasa passiva. En in tal bajetg pajan ins er bler dapli per il stgudament e per l'aua chauda. Era chasas pli veglias pon vegnir transformadas en chasas passivas.

Spargnar energia – pertge?

Cun ina chasa da sulegl spargnan ins blera energia. Quai è impurtant, perquai che entras producir electricitad u stgudar da serra fan ch'ils radis dal sulegl stgudan memia fitg il mantè d'aria da la terra. Perquai vegni adina pli chaud sin noss planet. Per proteger la terra ed ils umans ston ins damai procurar che questas substanzas nuschaivlas sa diminueschian.

Danunder vegn atgnamain la forza electrica?

La forza electrica vegn creada en implants electricis. Implants da charvun u ovras atomaras produceschan sper la forza electrica era substanzas nuschaivlas.

I dat però era ovras idraulicas ed implants eroelectricis che na fan nagin donn a l'ambient. Era il sulegl vegn utilisà adina pli savens per producir forza electrica e chalur. Ils radis dal sulegl na custan nagut ed ins chatta els sin l'entir mund.

Tge è energia regenerabla?

Regenerablas èn energias che creschan suenter, sco per exempel laina per stgudar u plantas ch'ins po nizzegià per crear carburant, u energias che na pon mai ir a fin, sco il vent, ils radis dal sulegl, la chalur da l'intern da la terra u il fluss e reffluss da las mars.

L'iel, il charvun ed il gas n'èn betg substanzas regenerabels. Las provisiuns da questas materias èn restrenscheidas e vegnan ad ir a fin in di.

Evitar è la meglra moda da spargnar

Ina chasa da sulegl è in bun exempel per mussar co abitar a moda favoraivla a l'ambient. Ma ins po era anc far autras chasas a favor da l'ambient.

Il meglier è natiralmain da duvrar ina quantad d'energia uschè pitschna sco pussaivel per ch'ins na stoppia betg pli producir quella. Pia adina metter ord funcziun apparats che na vegnan betg duvrads ed utilisar mo apparats electricis che basegnan pouca energia.

Sch'ins va sin viadi, duess ins ir cun il bus u cun la viafier. Là han dapli persunas plaz ch'èn in auto. Uschiglio van ins a pe, quai è dal reminent era bun per la sanadad.

In auter exempel co ch'ins po proteger l'ambient è da cumprà fritgs e legums biologics da la Svizra che n'èn betg vegnids sgulads natiers da pajais lontans. Uschia pon ins spargnar blera energia.

La presentaziun:

Martina Feirer ed Alexandra Frankel. Nus construim ina chasa passiva. Ediziun svizra. Cuir 2008.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&chiid=889
www.chatta.ch

Svilup da l'artitgel da linguas en la Constituziun federala

■ Las Constituziuns federalas dal 1848 e 1874 sa restrenschan d'enumerar las trais linguas principalas tudestg, franzos e talian sco linguas naziunalas equivalentas da la Svizra. L'onn 1938 ha il pievel svizzer reconuschi la lingua rumantscha sco «lingua naziunala» sin nivel federal. En rom da la revisiun da l'artitgel da linguas il 1996 ha il rumantsch cuntanschi sin nivel federal il status d'ina lingua parzialmain uffiziala. Cun la revisiun totala da la Constituziun federala l'onn 1999 è en pli vegnì francà il princip da territorialità en la politica da linguas naziunala.

Situaziun en la Veglia Confederaziun

La plurilinguitad po vegnir considerata sco constanta fundamentala da la Svizra. Politicamain impurtanta è quella dentant daventada pir en il decurs dal 19avel tschientaner. La Veglia Confederaziun cun ses 13 chantuns (dapi l'onn 1513)

era dapi l'onn 1291 anc per gronda part germanofona. In'exceptiun era sulettain il chantun biling da Friburg. Las linguas romanas eran limitadas a tscherts stadis aliads ubain a tschertas regions subditas. Allianzas temprivas da singuls stadis da la Veglia Confederaziun cun la republica municipala da Geneva han rinforzà ina tscherta orientaziun da la Veglia Confederaziun vers il territori linguistic franzos.

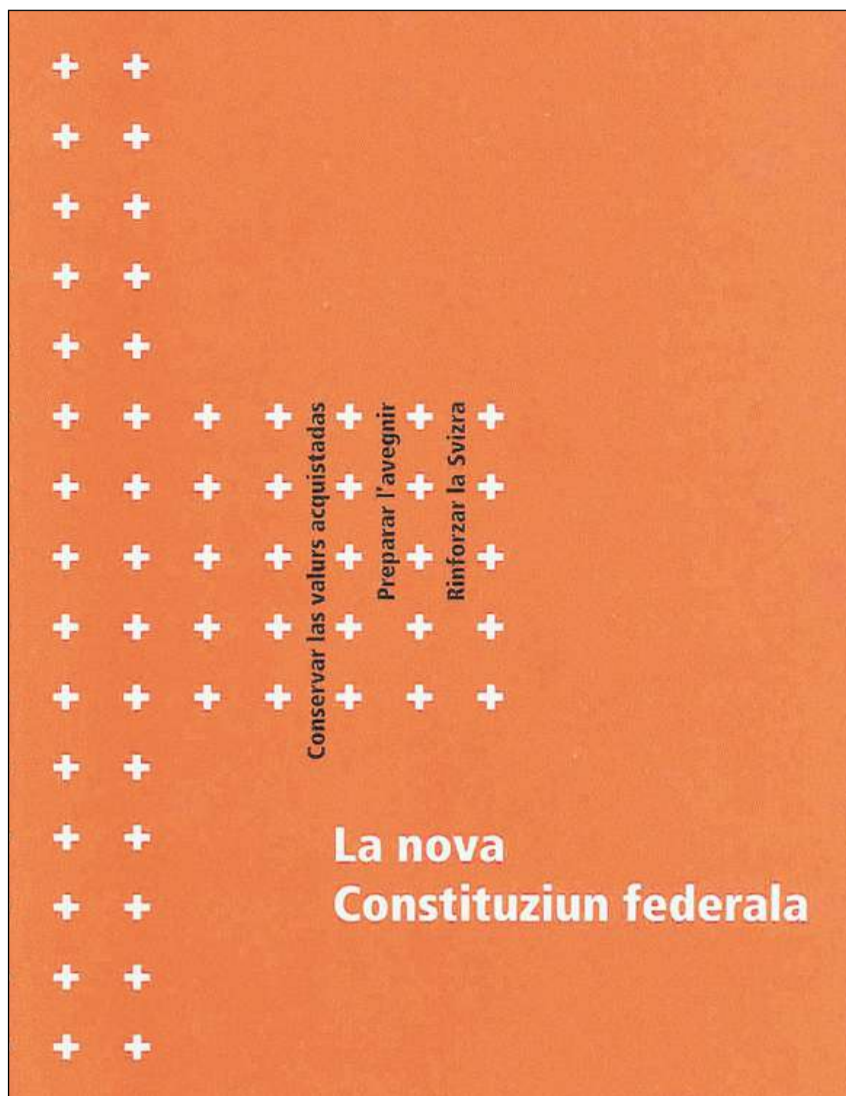
Pir cun las grondas midadas da l'onn 1798 è naschida – ensem cun l'egualitad politica dals burgais – er la coscienza d'in sistem statal pluriling. Ils texts da leschas da la Republica helvetica (1798–1803) per exempel en vegnids scrits per tudestg, franzos e talian che valevan sco linguas equivalentas.

Gia durant la mediaziun (a partir da l'onn 1803) è questa egualitad da las linguas dentant ida a perder e durant la restauraziun (a partir da l'onn 1815) ha il tudestg reacquistà cumplainmain sia posiziun suprema. Tuttina è gist la renunzia ad in model da stadi centralistic sco quel da la helvetica stada ina contribuziun essenziala per la nova reglamentaziun linguistica dal stadi federal svizzer a partir da l'onn 1848.

Constituziuns dal 1848 e 1874

La colliaziun pli stretga dals Confederads vers la mesad dal 19avel tschientaner ha sveglià danovamain il basegn da reglar la comunicaziun tranter las linguas. La Constituziun federala dal 1848 preveseva en l'artitgel 109:

Las trais linguas principalas da la Svizra,

Frontispizi da la nova Constituziun federala, entrada en vigor il prim da schaner 2000.

il tudestg, il franzos ed il talian, èn linguas naziunalas da la Confederaziun.

Malgrà l'egualisaziun teoretica ha il talian tuttina stuì acceptar diversas inequalities en la pratica. Ch'il rumantsch n'è betg vegnì numnà en la Constituziun federala dal 1848 è tranter auter d'attribuir al fatg ch'il chantun Grischun sez applitgava da lez temp quasi exclusivamain il tudestg sco lingua uffiziala. Pir la Constituziun chantunala dal 1880 fissa il rumantsch ed il talian sper il tudestg sco linguas naziunalas dal chantun Grischun.

La revisiun totala da la Constituziun federala dal 1874 mantegna en il nov artitgel 116 il text dal vegl artitgel 109. Pli navant prescriba l'artitgel 107 che tuttas trais linguas naziunalas stoppian esser represchentadas en il Tribunal federal.

Revisiun dal 1938

En l'Italia eran sa fatgas valair enturn il 1900 vuschs irredentisticas che pretendevan d'annectar las parts da lingua taliana e rumantscha da la Svizra a l'Italia. Questas smanatschas nazionalisticas èn anc creschidas en il decurs dals onns 1930 ed han necessitad las autoritads d'instradar cuntramesiras.

Animà da l'iniziativa da singulas personalitads ed organisaziuns entaifer il moviment rumantsch, ha er il Cussegl grond dal Grischun tractà la dumonda il settember 1935. Sinaquai ha la Regenza grischuna inoltrà al Cussegl federal in istanza correspudenta. En quella vegn tranter auter fatg valair: «I sa tracta da la pli veglia lingua naziunala, d'ina lingua duvrada en Rezia dapi tschientaners e reconuschida en la Constituziun chantunala vertenta sco terza lingua naziunala. (...) Ma tuttina n'è ella betg reconuschida da la Svizra sco lingua naziunala e n'è er betg francada en la Constituziun federala.»

Cun il consentiment dal Cussegl federal e da l'Assamblea federala è il project da votaziun vegnì suttaless il 20 da favrer 1938 al pievel svizzer. L'artitgel da linguas 116 proponì en la Constituziun federala sa clamava:

1 Il tudestg, il franzos, il talian ed il retoromantsch èn las linguas naziunalas da la Svizra.

2 Il tudestg, il franzos ed il talian vegnan declarads sco linguas uffizialas da la Confederaziun.

A la votaziun èn sa participads 54,33% dals umens cun dretg da vu-

schar; da quels han 574 991 ditg gea e 52 827 na. Il rumantsch è pia vegnì reconuschi sco lingua naziunala da la Svizra da 91,6% da tut ils votants e medemamain da tut ils chantuns. En il Grischun han 92,7% acceptà il project da votaziun; en auters chantuns è la cumpart da las vuschs acceptantas schizunt anc stada pli auta.

Revisiun dal 1996

L'impuls per ina proxima revisiun da l'artitgel 116 da la Constituziun federala ha il cussegl nazional grischun Martin Bundi dà l'onn 1985. Cun sia moziun ha el pretendì dal Cussegl federal da reveder l'artitgel da linguas cun l'argumentaziun che la basa costituziunala existenta na bastia betg per promover e per mantegnair en moda sufficienta las linguas naziunalas fermamain periclitadas.

La moziun pretendeva da reconuscher il rumantsch sco lingua uffiziala da la Confederaziun per augmentar uschia sia valur e da prender mesiras per mantegnair il territori linguistic tradiziunal da las minoritads periclitadas. Ultra da quai duevan la Confederaziun ed ils chantuns vegnids obligads espressivamain da promover la chapientscha ed il barat tranter las cummunicaziuns linguisticas.

L'artitgel costituziunal revedì ch'il pievel ed ils chantuns han approvà il 10 da mars 1996 cun ina maioritad da vuschs da 76,2% sa clamava:

1 Las linguas naziunalas da la Svizra èn il tudestg, il franzos, il talian ed il rumantsch.

2 La Confederaziun ed ils chantuns promovan la chapientscha ed ils barats tranter las cummunicaziuns linguisticas.

3 La Confederaziun sustegna las mesiras

ziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. En il contact cun persunas da lingua rumantscha è er il rumantsch lingua uffiziala da la Confederaziun.

2 Ils chantuns determineschon lur linguas uffizialas. Per mantegnair l'enclegientscha tranter las cummunicaziuns linguisticas, respectan els la composiziun linguistica istorica e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas.

3 La Confederaziun ed ils chantuns promovan la comunicaziun ed il barat tranter las cummunicaziuns linguisticas.

4 La Confederaziun sustegna ils chantuns pluriling tar l'adempliment da lur incumbensas spezialas.

5 La Confederaziun sustegna mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover la lingua rumantscha e taliana.

Il cuntegn da quest nov artitgel da linguas è per part vegnì surpiglià dal vegl artitgel 116 (alineia 1 correspunda al vegl alineia 4, alineia 3 al vegl alineia 2 ed alineia 5 al vegl alineia 3). Cun l'artitgel 70 alineia 4 vegn la Confederaziun da nov obligada da sustegnair ils chantuns pluriling tar l'adempliment da lur incumbensas spezialas.

Nov è er l'artitgel 70 alineia 2 ch'exprima ch'ils chantuns pon determinar sezs lur linguas uffizialas. Els èn obligads da respectar la cumposiziun linguistica usitada dals territoris e da resguardar las minoritads linguisticas tradiziunalas. Il princip territorial restrenscha – tenor il Tribunal federal – la libertad da lingua e lubescha als chantuns «da prender mesiras per mantegnair ils cummunicaziuns tradiziunals dals territoris linguistic e lur omogenitad, er sche la libertad dal singul da duvrar sia lingua materna vegn restrenschiada qua tras».

La reconuschientscha dal rumantsch sco lingua naziunala è succedida en rom da la defensiun naziunala spiertala. (Inscripciuns quadrilinguas a la «Landi» 1939).

dals chantuns Grischun e Tessin per il mantegniment e la promozion dal rumantsch e dal talian.

4 Las linguas uffizialas da la Confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. Per il contact cun persunas da lingua rumantscha è er il rumantsch lingua uffiziala da la Confederaziun. La lescha regla ils detagls.

Constituziun dal 1999

Cun la revisiun totala da la Constituziun federala ils onns 1997/1999 èn las disposiziuns dal dretg da linguas vegnidas amplifitgadas e structuradas da nov. Las linguas naziunalas (artitgel 4 da la Constituziun) èn vegnidas menziunadas en las disposiziuns generalas sco element constituent impurtant dal stadi federativ svizzer:

Las linguas naziunalas èn il tudestg, il franzos, il talian ed il rumantsch.

La libertad da lingua, reconuschida il 1965 dal Tribunal federal sco dretg fundamental cun la restricziun dal princip territorial, è vegnida integrada da nov en furma da l'artitgel 18 da la Constituziun federala:

La libertad da lingua è garantida.

Las incumbensas e cumpetenzas da la politica da lingua èn regladas da nov en l'artitgel 70 da la Constituziun:

1 Las linguas uffizialas da la Confedera-

Lescha da linguas federala

La Lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cummunicaziuns linguisticas accumpletscha ils principis dals artitgels 4, 18 e 70 da la Constituziun federala e furma uschia la basa legala per promover las linguas minoritaras en Svizra, la plurilinguitad e la chapientscha tranter las cummunicaziuns linguisticas. La lescha è entrada en vigor il prim da schaner 2010; l'ordinaziun respectiva è en vigor dapi il prim da fanadur 2010.

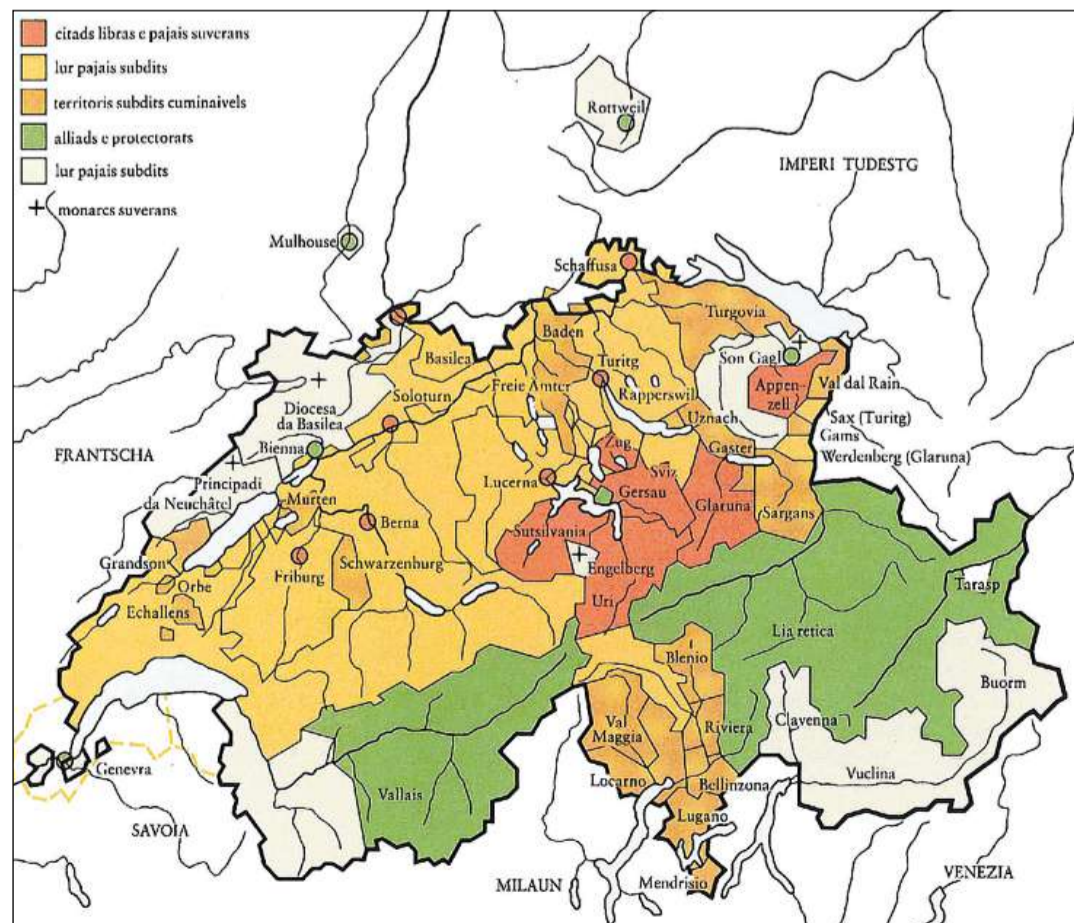
Sper las disposiziuns generalas tracta la Lescha da linguas las suandantas tematicas: las linguas uffizialas da la Confederaziun, la promozion da la chapientscha e dal barat tranter las cummunicaziuns linguisticas, il sustegn dals chantuns pluriling sco er il mantegniment e la promozion da la lingua e cultura rumantscha e taliana.

La presentaziun:

Dossier «Artitgel da linguas en la Constituziun federala».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=673
www.chattà.ch

Cun paucas exceptiuns furmava la Veglia Confederaziun (citads e chantuns marcads cun cotschen) in territori da lingua tudestga omogen.

CHARTA: AH

Il chamutsch – s'adattà a moda optimala a la vita en la muntogna

■ Il chamutsch è, sco il capricorn, in tipic animal da muntogna. El viva en las Alps ed en las muntognas da l'Europa dal Sid. Sia patria preferida èn gondas, pitschens guauds muntagnards e prads da muntogna verds. Cun sias tschaccas fermas e las solas tatgantas po el raiver fitg bain en la grippa. Els chamutschs sa muventan er d'enviern cun grond inschign en blais u sin muts exponids e tschertgan lieus terrens, nua ch'els pon chattar in zic vivonda.

Parentella

Il chamutsch (Rupicapra rupicapra) furma sper il chamutsch da las Pireneas ina da las duas spezia dal gener chamutsch (Rupicapra). Quel appartegna a la sutfamiglia Caprinae. Ulteriurs gener da la medema sutfamiglia furman las chauras (che cumpiglian er ils capricorns), las nursas, il bovustgat ed auters. Els Caprinae furman ensemen cun ulteriurs sutfamiglias – che cumpiglian

tranter auter las antilopas, las gazellas ed ils bovs – la famiglia dals bovids (Bovidae). Ensemen cun blers auters remagliaders (tranter auter ils cervids) ed animals d'ulteriurs sutdurs fan ils bovids part da l'urden dals mammals cun unglas pèr.

Derasaziun

Il chamutsch è derasà en l'entir territori da las Alps, en parts dal Balcan ed en las Carpatas. Er en il Caucasus ed en l'Anatolia cumpara il chamutsch. Els exemplars che vivan en Spagna, en il sidvest da la Frantscha ed en l'Italia Centrala (Apenninas) appartegnan percenter al gener chamutsch da las Pireneas. Il pli grond revier da chamutschs è situà en la Stiria (Austria).

Il spazi da viver dals chamutschs en l'alta muntogna è da valitar sco territori da ritirada. Chats archeologics cumprovan ch'il chamutsch era derasà pli baud en muntognas da grondezza mesauna e ch'el cumpareva anc avant 4000-7000 onns en vastas parts da la Germania e da la Frantscha.

Il pli gugent sa trategnan ils chamutschs en la part superiura dal territori da guaud. La stad percenter muntan els savens pli ad aut. Sch'il chamutsch vegn disturbà en regions pli bassas, munta el er fin en territoris autalpins, nua ch'el pasculescha cun l'alva dal di sin pastgiras situadas tranter la grippa. Vers l'enviern descenda il chamutsch puspè vers la zona da guaud.

Cumparsa

Chamutschs creschids cuntanschan ina lunghezza da radund 110 fin 130 cm ed ina grondezza da 70 fin 85 cm. Las chauras paisan 25 fin 40 kg, ils bucs 35 fin 50 kg.

Durant la stad è il chamutsch da colur brin cotschnenta; il vestgi d'enviern è da colur brin stgira fin naira.

I n'è betg uschè simpel da differenziar tranter il buc e la chaura-chamutsch, omadus han cornas sumegliantas d'ina lunghezza da fin 25 cm. Quellas da la chaura èn pli satiglias e main stortas che quellas dal buc. Las cornas consistan, sco quai ch'il num exprima, da substanzas da corn, sumegliant a nossas unglas. Las cornas cre-

Chamutsch a l'ur d'in guaud muntagnard.

FOTO J. ADLER/PIXELIO

schan durant l'entira vita e na vegnan betg bittadas giu.

Chamutschs en lur spazi da viver

Il spazi da viver dal chamutsch cumpiglia grippa, guaud e pastgiras. Il chamutsch è s'adattà a moda optimala a ses spazi da viver en las muntognas. El è in animal svelto ed agil, ha in bun equiliber e po dar sigls da 6 m lunghezza e da 4 m autezza. D'in privel mitscha el cun fugir en la grippa, sur gondas u en la zundra.

Ils chalzers tatgants dal chamutsch èn adattads fitg bain per traversar la grippa. Urs tagliants, griflas schlargiablas e plantas-pe elasticas e balluccantas al permettan in bun tegn sin erva, grippa e glatsch. Questa cumbinaziun da dir e lom ha servì antruras sco model per chalzers da muntogna.

Ils chamutschs maglian giuvens chatschs da chaglias alpinas (cresta-cot, ogn, salesch, ginaiver, tieu), ervas, feglia e pastg, l'enviern er mistgel e litgen.

Vita sociala

Chauras-chamutsch vivan l'entir onn cun lur ansiels en trieps da 15 fin 40 animals. Els contacts socials varieschan tenor stagiun. La stad èn els fitg intensiv; in dals animals dal triep sa posta sco guardian ed avertescha ils ulteriurs chamutschs en cas da privel cun in tshivel. Vers l'enviern vegnan ils lioms entaifer il triep main stretg; i po er dar ch'in triep sa schlia dal tutfatg u che plirs trieps sa maschaidan. Mintga triep vegn manà d'ina chaura versada.

Ils bucs-chamutsch èn percenter animals solitaris. Pir vers la fin da la stad van els en tshertga d'in triep. Els stgatschan ils giuvens bucs-chamutsch che n'èn betg pli dependents da lur mamma e sa mesiran cun lur concurrents en diris cumbats.

Chalur dals chamutschs

Mintg'onn il november vegnan ils chamutschs en chalur ed alura datti mintgant vairas sbarradas. Els bucs-chamutsch persequiteschan savens ditg e lung in l'auter. Els bucs na sa spaventan er betg da stuschar lur cornas a piz en las costas da lur adversaris. Cumbats da rangaziun tranter ils bucs-chamutsch cun lur cornas gizzas pon finir en singuls cas cun la mort d'in dals rivals. In ulteriur cumportament tipic

da la chalur èn bucs che prendan si cun la lieunga stendida ora l'odur da las chauras.

Ansiels-chamutsch

Ils ansiels-chamutsch naschan la fin matg u il zercladur e suonan gia suenter paucas uras lur mamma sur munts e vals. Durant l'emprima stad emprendan ils giuvens cha-

Il pail d'enviern è pli spess e pli stgir che quel da stad.

FOTO E. OBRIST/PIXELIO

mutschs il pli impurtant per surviver en las muntognas.

Vers l'avust han ils giuvens chamutschs gia sviluppà pitschnas cornas. En questa vegliadetgna ristgan ils juniors adina dapli d'explorar il territori independentamain. Cura ch'il triep è sin la fugia, perdan els mintgant il contact cun quel e planschan alura mordio ch'ins als auda lunsch enturn.

Las chauras cuntanschan la madirezza sexuala suenter dus onns, ils bucs suenter trais. L'aspectativa da vita dals chamutschs munta tranter 15 (bucs) e 20 onns (chauras).

Communicaziun

En cas da privel tshivila il chamutsch in fin tun tras il nas, uschia èn er tut ils auters chamutschs adina al current. Ma ils chamutschs na s'enclagian betg mo cun ils egl e las ureglias, era las odurs èn impurtantas. Da duas glondas (nuschs) davos las cornas sfruschan ils bucs surtut durant il temp da copulaziun in secret mustgus vi da roma e fustis. L'odur è individuala e serva a la comunicaziun sociala. Els auters bucs san tgi ch'ha laschà enavos il secret e cura.

Er èn connex cun inimis pussaivels gioga l'odurat ina rolla centrala: Sch'in chamutsch pertschaiva in'odur, fugia el bler pli spert che sch'el vesa in object nusità.

Surviver en naiv e glatsch

L'atun ha lieu la midada dal pail mellen brin da stad al pail stgir d'enviern. Cun agid da quel è l'animal bain preparà per la stagiun freida. Cun quest vestgi pli stgir po

Gruppa da chamutschs en las Alps Tirolaisas.

FOTO A. KELLER/PIXELIO

el er profitar meglier dals radis dal sulegl. En il pail d'enviern para el bler pli grond e pli ferm ch'è quel da stad.

Ils chamutschs han per il solit lur quartiers da stad e d'enviern fitg damanaivel in da l'auter. Quai signifitga ch'els restan per regla era l'enviern en ils auts. Els tschertgan lieus adattads cun plazs senza naiv. Vivon-

Ils chamutschs ed il Parc Naziunal Svizzer

Il chamutsch è il sulet animal d'ungla che n'è mai mort ora u vegnì extirpà en il Parc Naziunal Svizzer. La protecciun dal chamutsch è stà in argument impurtant tar la fundaziun dal Parc Naziunal. Malgrà ch'i na vegn betg fatg chatscha sin ils chamutschs, variescha lur effectiv dapi il 1920 tranter 1000 e 1700 animals. Cun in pau pazienza pon ins observar ils chamutschs quasi dapertut en il Parc Naziunal.

Da preschent vegn retschertgà scientificamain pertge ch'il dumber na s'augmenta betg andetgamain senza la chatscha. U formulà autramain: Co sa reguleschan ils effectivs là nua ch'i manca ina selezziun tras inimis nativals u tras l'uman? Il project da retschertga vulesch mussar en in studi concepì a lung termin il svilup dals effectivs da chamutschs en las regiuns Il Fuorn e Trupchun. Il Fuorn ha gronds guauds e relativamain pauc pavel. En questa regiun vivan quasi be chamutschs. En il territori da Trupchun hai bleras pastgiras fritgaivlas. Qua pasculeschan ultra da chamutschs era gronds trieps da capricorns e tshierivs. Ins suppona che la concorrenza tranter las trais gruppas mainia a lunga vista ad ina diminuiziun dals chamutschs en questa regiun.

Influenza da la selvaschina d'ungla sin la vegetaziun e l'erosiun

Magari vegn exprimida la tema ch'in grond dumber da selvaschina d'ungla accelerechia l'erosiun dal terren, perquai ch'ils animals reduceschian la cuverta da vegetaziun da la pastgira alpina. Els resultats d'in ulteriur studi realisà en il Parc Naziunal mussan dentant ch'els capricorns, chamutschs e tshierivs chaschunan mo pauc donns evidents a la cuverta da vegetaziun.

Entras cumparegliar fotografias novas e veglias han ins constatà che la vegetaziun da las pastgiras alpinas è sa sviluppada en la regiun retschertgada en moda fitg differenta. Per gronda part n'è ella betg sa midada, pli darar hai dà novas largias respectivamain èn parts avertas puspè creschidas en – e quai malgrà ch'il dumber da la selvaschina d'ungla è creschida en la perioda retschertgada per il quatterdubbel.

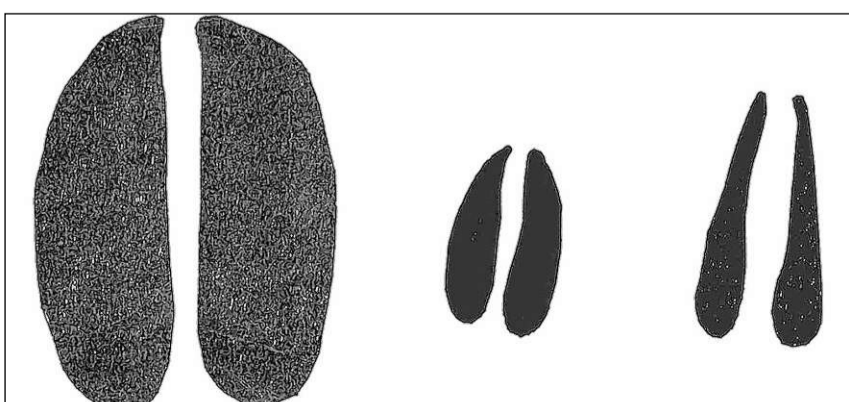
L'abilità da la vegetaziun da sa regenerar e l'influenza da la selvaschina d'ungla sin la vegetaziun èn, sco ch'i para, s'equilibradas fin oz. Quai po vegnì declarà tras il fatg ch'il sistem ecologic retschertgà è sa sviluppà e sa stabilì durant blers onns tras ina pasculaziun intensiva da nursas. La selvaschina d'ungla para pia da surpigliar oz en quest sistem la funcziun da pasculaziun da las nursas.

La preschentaziun:

Dossier «Chamutsch».

Dapli informaziuns:

chatta.ch/?hiid=1292
www.chatta.ch

La passida dal tshieriv (a sanestra), dal chavriel e dal chamutsch (a dretga) en cumparegliaziun.

Dal Patg federal da 1291 a la Festa naziunala svizra

■ Il Patg federal dal cumenzament d'avust 1291 vala sco document costituzional il pli vegl da la Svizra. En quel s'empermettan las communìas da las vals da la Svizra Centrala Uri, Sviz e Sutsilvania agid vicendaivel cunter tuts ch'als sforzan u ch'als fan entier. Derschaders esters na vegnan betg tollerads, relaziuns da pussanza existentas restan dentant intactas. Fixadas vegnan ultra da quai proceduras en fatgs dal dretg penal e dal dretg civil sco er en cas da dispitas tranter els. Quest patg federal vegn resguardà pir vers la fin dal 19avel tschientaner uffizialmain sco document da fundaziun da la Confederaziun svizra. Gidà considerablmain a

naginas fortezzas en la Svizra Centrala. Il chastè «Zwing Uri», menziunà da Friedrich Schiller en ses drama Wilhelm Tell, è perquai ina legenda. Medemamain han ins pudì cumprovar archeologicamain che nagins dals chastels da la Svizra Centrala n'èn vegnids assagliads u bandunads vers la fin dal 13avel respectivamain a l'entschatta dal 14avel tschientaner. Percunter èsi enconuscent che Rudolf aveva installà en il conturn da la Veglia Confederaziun administraturs ch'eran malvids e ch'èn per part vegnids stegatschads (per exempel Ulrich von Ramshag a Son Gagl).

Il document

Tar il Patg federal sa tracti d'ina pergamina en il format 320 x 200 mm. Il text cumpiglia 17 lingias scrites en latin. Il patg d'allianza perpetua è datà suandantamain: «anno domini mcclxxxiximo incipiente mense Augusto» (1291 a l'entschatta dal mais d'avust). Il document na menziuna pia betg in di precis. L'interpretaziun da l'indicaziun «incipiente» sco prim d'avust è succedida a la fin dal 19avel tschientaner. Il lieu d'exposiziun ed il scrivant dal document n'èn betg enconuschents. Ils sigils dad Uri e Sylvania penda vi da strivlas da pergamina, quel da Sviz è però i a perder.

En il text vegnan menziunads Uri, Sviz e Sutsilvania, ma betg Sursilvania. Vi dal document penda dentant il sigil da Sylvania che cumpiglia tant Sur- sco Sutsilvania. I pudess esser che la Sutsilvania è s'alliada pir in pau pli tard al contract. Ina tala cumplettaziun dal sigil (per exempel dal temp da la Guerra da Morgarten il 1315) correspundess tuttavia a l'isanza da quel temp. En la medema direcziun pudess er mussar il fatg che la denominaziun latina per la Sutsilvania è intscherta («communitas hominum Intramontanorum Vallis Inferioris»). Tenor tscherts scienziads pudess qua sa sut-tametia betg a la sentenza da cumpromiss u na vul betg pajà l'indemnisaziun, èn ils Confederads obligads da proteger ils auters.

13. Quest urden per il bainstar general duai valair illimitadamain. Provedì cun ils sigils da las vischnancas e da las vals menziunadas qua survart vegn il document redigi il cumenzament d'avust 1291.»

Il Patg federal da l'onn 1291.

gnads mo cun il consentiment dal derschader.

10. Mintgin sto obedir a ses derschader ed inditgar eventualmain davant tge derschader en la val ch'el sto dar pled e fatg.

11. Tgi che n'observa betg ina sentenza giudiziala e donnegescha tras quai in Confederà, duai pudair vegnir sfurzà da tut ils auters da reparar il donn.

12. Guerra u dispita tranter Confederads duai vegnir appaschantada d'ina dretgira da cumpromiss. E sch'ina part na sa sut-tametia betg a la sentenza da cumpromiss u na vul betg pajà l'indemnisaziun, èn ils Confederads obligads da proteger ils auters.

13. Quest urden per il bainstar general duai valair illimitadamain.

Provedì cun ils sigils da las vischnancas e da las vals menziunadas qua survart vegn il document redigi il cumenzament d'avust 1291.»

Da la rescuverta dal Patg a la Festa naziunala

Avant il 1891 valeva per regla il Patg da Brunnen dals 9 da december 1315 (fatg suenter la Guerra a Morgarten) sco act da fundaziun da la Svizra. E fin l'entschatta dal 20avel tschientaner è er sa mantegnì ils 8 da november 1307 sco data da naschientscha da la Svizra: tenor Aegidius Tschudi è quai la data da l'engirament dal Rütli (che na sto betg exnir esser stà collià cun in document en scrit).

Vers la fin dal 19avel tschientaner ha lura l'istorissem, resultà da l'entusiassem per la modernisaziun dal 19avel tschientaner cun l'intent da stabilir a medem temp ina distanza e vischnanza, sveglia in basegn per giubileums istorics.

L'emprim èn ins sa regardà da las guerras e da las adesions a la Confederaziun.

La festa centrala dal 1891 ha gi lieu a Brunnen, en il lieu supponì dal patg da 1291.

Curt avant il 1891 è alura naschida l'idea da festivar il 600avel anniversari da la Confederaziun. Berna vuleva colliar il giubileum da 700 onns dapi la fundaziun da la citad cun ina festa commemorativa naziunala. Il Cussegl federal s'ha laschà persuader da quest'idea. En sia missiva dal 1889 era previs da manar tras questa festa en la chapitala federala. Suentar intervenziuns da differentas varts – betg il davos er dad Uri, Sviz e Sylvania – ha la festa centrala gi lieu il prim d'avust 1891 a Brunnen, suandada il proxim di d'ina cantata da Tell sin il Rütli.

Il 1891 è la Festa naziunala vegnida commemorada sco festa tschientenara, senza prender en egl ina repetiziun annuala. L'introducziun da la festa annuala è succedida pir il 1899. Da dar la preferenza a la data dal 1291 enstagl dal 1307 correspundeva da quel temp er a la tendenza burgaisa da preferir in act giuridic sco basa da la Confederaziun enstagl d'ina conspiraziun revoluziunara.

Ma dar la preferenza al document dal 1291 signifitgava er da translocar la fundaziun da la Svizra dal chantun Uri (Rütli) al chantun Sviz (Brunnen). La pratica è percenter sa mussada pli pragmatica ed ha integrà la tradiziun da l'engirament dal Rütli en la Festa naziunala.

Defensiun naziunala spiertala

Il fundament da la Festa naziunala, sco quai ch'ella è vegnida creada vers la fin dal 19avel tschientaner, è stada la persuasiun ch'il stadi federal democratic da 1848 stettia en ina cuntinuitat statala cun la Veglia Confederaziun d'avant 1798 e ch'il minz istoric da questa Confederaziun sa chattia en il territori alpin da la Svizra Centrala. Questa idea è vegnida colliada cun la legenda ch'il patg dals Confederads saja vegnì affirmà tras engirament sin il prà dal Rütli dad umens che han gugent la libertad.

Il referiment al Patg federal sco constituziun per uschè dir la pli veglia da la Svizra ed uschia ad ina tradiziun obliganta da blers tschientaners d'ina communìalpedagogica è quest concept da l'istorgia vegnì instrui dapi alura a mingta uffant da scola svizzer. Sut l'impressiun dals svilups politics suenter 1930 è il Patg federal vegnì interpretà pli giugunsch sco uniu da defensiun, sco risposta resoluta a la smanatscha tras pussanzas estras.

En la percepziun publica – sco istorgia applitgada – ha quest document d'ina ap-

parentscha plitost modesta pudì daventar – grazia a ses caracter simbolic – in part integrala essenziala da la cultura istorica e da la cultura politica da la Svizra. Latiers tutga er che l'Archiv dal Patg federal è vegnì construi a Sviz aposta per il Patg federal ed avert l'onn 1936 cun in act festiv sco lieu naziunal commemorativ (dapi il 1999 Museum dal Patg federal).

Validaziun critica tras l'istoriografia odierna

L'impurtanza dal patg dal 1291 en il temp medieval tardiv è bler main gronda che quai ch'è vegnì sugerì dapi la fin dal 19avel tschientaner ed el n'è er betg unic. I sa tracta d'in patg da la pasch publica, sco quai ch'è vegnì concludì da quest temp er en auters lieux. La cunvegna na correspunda segiramain betg ad in act revoluziunari da l'autodeterminaziun purila, il cuntrari, ella garantescha plitgusch l'urden da pussanza existent en l'interess da las elites locals.

En la tradiziun dal dretg public da la Veglia Confederaziun avant l'onn 1789 n'ha quest patg da 1291 giugà nagina rolla, cuntrari al Patg federal da 1315 (Patg da Morgarten). Er ina influenza da model per auters patgs federals da pli tard n'è betg constatabla. Problems da tradiziun e d'interpretaziun betg schliabels mussan er che l'impurtanza contemporanea da quest document è vegnida survallitada considerablmain en in temp pli giuven.

A partir dal 1966 ha l'istoriografia critica schizunt svilupà la tesa ch'il Patg pudess esser ina falsificaziun d'enturn il 1400 (sco quai ch'ellas eran usitadas da quel temp). Cun agid da la metoda dal C-14 han ins percenter pudì cumprovar cun ina segirtad da 85 % che la pergamina sco tala deriva dal temp tranter il 1252 ed il 1312.

Saja sco ch'è veglia: Il giudicament adequat dals fatgs istorics na mida nagut vi da la gronda valor culturala da quest document prominent, al qual vegn anc oz referì savens en debattas politics.

E dapi il 1994 vala il prim d'avust en tut la Svizra sco di da Festa naziunala senza lavur. Quai suenter ch'il pievel aveva acceptà ils 26 da settember 1993 in'iniziativa correspundenta.

quest fatg ha il Cussegl federal ch'ha – sa basond sin quest document – organisa per l'onn 1891 ina festa da giubileum naziunala e determinà la finala l'onn 1899 il prim d'avust sco di da la Festa naziunala.

Ina faida en la Svizra Centrala

En il temp medieval fascheva il territori da la Svizra odierna part da l'Imperi tudestg ed era sutmess a l'imperatur u al retg tudestg. Bleras famiglias noblas eran pussantas e pudevan far tge che las pareva e plascheva; ellas possedeavan il dretg da faida, damai il dretg da far vendetga.

Tranter las famiglias pussantas dals Gruobas e dals Izzelis era rut ora ina faida. Ils Gruobas vulevan vinditgar l'assassinat, la rapina e l'incendiament commess cunter Heini Zukas. Il bab da famiglia assassinà aveva laschà enavos ina dunna cun tschintg uffants. Per tuts eri cler ch'ìls mal-fatschents pudevan esser mo da la stirpa dals Izzelis. Igl èn suandads ulteriurs acts da violenza. Questa faida periclitava la populaziun dad Uri, ma era il lieu da martgà da Lucerna e commerziants e berniers che gievan sur il Pass dal Gottard. Nagin na vegniva da metter perina las duas famiglias ritgas e pussantas. En lur miseria ha decis la vischnanza da vallada dad Uri che cont Rudolf von Habsburg – il retg da pli tard – duai empruvar sco derschader da cumpromiss da metter fin a questa faida. L'onn 1257 han las duas stirpas fatg en preschientscha da Rudolf von Habsburg in contract da pasch ch'ellas han affirmà tras engirament.

La faida era damai in act da vendetga cun l'intenziun da donnegiar l'inimi, per exempel entras in assagl da rapina, in incendiament u in mazzament. A l'entschatta d'ina faida steva ina violaziun dal dretg. La faida stueva vegnir annunziada publicamain. Ina giada che l'inimi era donnegià avunda, pudev'ins sa metter perina. En la mediaziun, il contract da pasch, vegnivan las charplinas passadas decleradas sco terminadas. Alura vegniva engirà da renunziar a la vendetga.

In document drizzà cunter ils Habsburgais?

Ils 15 da fanadur 1291 è mort retg Rudolf. El aveva procurà en ses reginavel per pasch e ruaus. Ed ussa? Tgi dueva daventar ses successor? Tge far, sche las famiglias pussantas cumenzavan puspè novas faidas? Ils lieux dals chantuns primars Uri, Sviz e Sutsilvania han perquai fatg in patg. En quel han els empermess da gidar in l'auter.

Quest patg federal era en emprima lingia in'allianza da pasch per garantir la protecziun e l'agid vicendaivel. Be dus alineas tractan l'assistenza vicendaivla en cas da guerra. Ils contrahents reglan la giurisdicziun e decleran da betg acceptar en avegnir derschaders esters u tals ch'èn entrads en uffizi mo per motivs da daners. Per part vegnivan (e vegnan) questas determinaziuns interpretads sco ina mesira cunter ils intents da politica territoriala da la chasa Habsburg-Austria. Ozendi san ins percenter ch'ìls Habsburgais n'avevan

Resumaziun dal cuntegn

«En num dal Segner. Amen.

Per il bainstar general vegnan concludids ils suandants urdens da pasch:

1. En vista a las cundiziuns dal temp difficultas s'empermettan la glied e las vischnancas dad Uri, Sviz e Sutsilvania cun tut ils meds agid vicendaivel cunter tuts ch'als sforzan u ch'als fan entier entaifer sco er ordaifer lur valladas.
2. Mintga vischnanca gida l'autra cun pled e fatg e sin agens custs en cas da surpassaments cunter persunas u cunter objects entaifer ed ordaifer las vals ed affirmescha questa cunvegna confermond e renovond tras engirament ina cunvegna pli veglia.
3. Mintgin duai però servir vinavant a ses patron tut tenor ses stadi.
4. Luffizi da derschader en las vals na dastga betg vegnir cumprà e dastga vegnir exequì mo d'indigens.
5. Dispitas tranter ils Confederads duain vegnir accumuladas dals pli raschunavels. Lur decisions duain vegnir protegidas da tuts.
6. Assassinat vegnan sancziunads cun la paina da mort. In morder en fugia na dastga mai pli turnar enavos. Tgi ch'al dat albiert, vegn er bandischà, fin ch'ìls Confederads al croman enavos.
7. Incendiari perdan il dretg territorial e tgi che dat albiert u protegia in tal en las vals sto star bun per il donn capità.
8. Tgi che sblundregia u donnegescha in Confederà, stat bun cun sia facultad en las vals.
9. Debiturs u garantits dastgan vegnir pe-

La preschentaziun:
Dossier «Il Patg federal dal 1291».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3444
www.chattà.ch

Terrens proglazials e planiras alluvialas alpinas

■ **Is glatschers alpins regredeschan massivamain dapi la mesadad dal 19avel tschientaner. Là nua ch'il glatsch s'extendeva antruras domeschan oz crappa ed aua. Ma era questas zonas alluvialas han in'attractivitat tut speziala.** Ils terrens proglazials che creschan cuntinuadamain e las planiras alluvialas alpinas en ambients ordvart dynamics cun ina ritgezza impressiunanta da furmas geomorfologicas. Las cundiziuns da viver sa midan d'in cuntin e fan uschia nascher in mund pitschen ed ordvart varià da differentas spezias da plantas coexistentas. Questa varietad è il resultat d'in cumbat permanent da survivenza, en il qual i dat blers sperdents, ma adina er insaquants victurs.

Morenas, glera e crappa da tuttas furmas

Durant il ultims 150 onns è sa reducida la surfatscha da glatschers en las Alps svizras per circa in terz a 1300 kilometers quadrat. Var 500 kilometers quadrat da la cuntrada alpina en uschia sa liberads dal glatsch en il decurs d'in temp relativamain curt. Quai correspunda ad ina regiun da la grondezza dal chantun Sur-silvania (491 kilometers quadrat). En il

chantun Grischun per exempel en luads var 40 per tschient da la surfatscha da glatsch da quel temp dapi la mesadad dal 19avel tschientaner. Uschia en sparids var 100 flatgs da glatsch e da naiv perpetna en questa part da las Alps svizras.

In glatscher che sa retira lascha enavos davant sia lieunga ed a ses urs luants surfatschas da crappels che consistan oravant tut da material da morenas. Questa glera è vegnida deponida sin il fund dal glatscher sco morena da basa, davant la lieunga dal glatscher sco morena finala, a l'ur dal glatscher sco morena laterala u al cunfin tranter dus flums da glatsch sco morena d'amez. Ina gronda part da la glera da questas morenas deriva en pli da material ch'è vegnì transportà sin la surfatscha dal glatscher. Suenter ch'il glatscher è luà sa tschenta questa glera en furma da mantuns caracteristics ch'ins numna morenas d'ablaziun.

Sch'ins guarda pli precis pon ins vesair fitg bain il destin dals singuls craps. Il glatsch arradundescha e sgratta il material da las morenas che vegn transportà sin il fund dal glatscher. La crappa che croda da las paraids-crap sin il glatscher e vegn transportada a l'intern u a la surfatscha dal glatscher, resta percunter angulara.

Inundaziun, sedimentaziun, erosiun

En la cuntrada davant la lieunga dal glatscher pon ins vesair bain il process dinamic da transports e spustaments da material. D'ina vart maina il glatscher permanentamain nov material da crappa (process glazials). Da l'autra vart transporta l'aua da glatsch quest material d'in lieu a l'auter (process fluvioglazials): en temps da pauc'aua cun ina pitschna capacita da transportar vegn deponì il material en furma da bancs da sablun e da plauns da crappa en zonas planivas; en temps da bler'aua sviluppa l'aua da glatscher percunter ina tala forza d'erosiun ch'ella è abla da modellar terrassas da differentis nivels.

Ils uals da glatscher, che varieschan fermamain durant l'onn ed il di, modelleschan adina puspè la cuntrada (process fluvials). Talas transfurmaziuns succedan perfin en ina distanza pli gronda da la lieunga glaziala. Ils uals da muntogna, che vegnan alimentads da l'aua dals glatschers luants, creschan surtut ils mais da stad considerablamain. Quests uals han lura ina capacita da transport particularmain gronda. Questa capacita sa diminuescha però en las zonas pli planivas

Suenter la retratga dal glatscher prenda la flora plaunsieu possess dal terren proglazial.

FOTO: UWE KUNZE / PIXELIO

da las valladas muntagnardas. La glera transportada resta lura en ils letgs dals divers uals e ualets. Pir la proxima aua gronda è puspè buna da manar ella en in auter lieu.

Er la degradaziun da la glera da morenas contribuescha finalmain ad ina transfurmaziun dal terren, furmond novs ambients caracteristics per questas regiuns liberadas dal glatsch. L'aua gioga ina rolla decisiva er en il process da degradaziun. Quai reguarda tant quella mecanica (per exempel tras la schelira) sco er quella chemica (per exempel ils process da soluziun). Tras la dischagregaziun e la dissoluziun dal material da morena arivan quels elements chemics en l'aua da sfundrada che vegnan absorbads da las ragischs da las plantas sco substanzas nutritivas existenzialas.

Terrens proglazials e planiras alluvialas alpinas

Ils novs terrens ch'ils glatschers regresants han liberà en il decurs dals davos radund 150 onns vegnan numnads terrens proglazials. Grondas parts dals terrens proglazials en ambients instabils ch'èn suttemess a transfurmaziuns permanentas. Ils uals da glatscher depositeschan d'in cuntin ulteriur material da morenas, arschiglia fina e craps pli gronds. Ina part da quel material resta en

ils letgs dals uals, in'otra part vegn transportada vinavant. Durant quest process da transport e da spustament sa furman bancs da sablun ed areals da glera.

Er las morenas pli autas, resultatadas da l'ultim avanzament dals glatschers, en expostas a la forza erosiva da l'aua. En quest cas provocheschentan dentant plitost ils urizis u l'aua da naiv channels da scul u perfin pitschnas bovas. Questa morena è anc taissada ed il material da las morenas è instabil e sa lascha uschia facilmain spustar.

L'aua ha era furmà principalmain las planiras alluvialas alpinas. Ils uals sa spartan en nudumbraivels bratschs. Els en separads in da l'auter tras bancs da glera u tschertgan lur via en furma da gronds meanders. Quai è dentant pussaivel sulettamain en las regiuns planivas d'ina tscherta vastezza, situadas en l'axa longitudinala da las valladas alpinas. Pliaras da las planiras alluvialas alpinas stattan en relaziun cun in terren proglazial, autras furman spazis vitalis independents.

Las planiras alluvialas vegnan inundadas regularmain. En tals cas sa mussa la forza da l'aua constructiva e savens perfin destructiva. Ils uals da muntogna n'èn numnadamain betg bindels da transport regulars ed invariabils. L'erosiun e l'ac-

cumulaziun en colliads inseparablamain cun lur activitad. Las planiras alluvialas en perquai ambients suttemess a transfurmaziuns impressiunantas e mintgant perfin dramaticas: novs uals, bancs da glera e terrassas naschan e spareschan en in'alternanza permanenta.

Conquistaders e spezialists

Ils glatschers che sa retiran laschan savens enavos deposits da material da plirs meters autezza. Sin quest rument, che consista da craps e crappels, da sablun granellus e da pulvra fina, sa coloniseschan plaun a plaun plantas pionieras. Mistgels e moffas, fains ed ervas conquistan l'emprim questas regiuns. I sa tracta qua da plantas che pon resistar durant la curta periodo da vegetaziun als spustaments dal material instabil da las morenas ed als differentis nivels dals uals: cun lungas ragischs sa fan ellas ina via tras la crappa fin giuaden en la terra fina ed umida; sch'ellas vegnan sepulidas da nov material, reageschan ellas cun prolungar ils novs chatschs u ils monis da la feglia; per resistar al terren instabil ed a las extremitads climaticas sviluppan ellas furmas particularas.

Las plantas pionieras alpinas sviluppan strategias efficazias cunter las cundiziuns da viver ostilas sin il material instabil da las morenas. Tschertinas sco la tastgetta radunda sa fan ina via tras il material cun lur chatschs lungs, autras sco la doronica da Clusius consolideschentan il material da las morenas cun lur chatschs gulivs, anc autras sco il ranunchel da glatscher retengan e stagnan il material instabil cun lur chatschs ferm.

L'aria sitga, ils vents ferm, la radiaziun intensiva dal sulegl e temperaturas fitg bassas durant la notg promovon la svapuraziun e retardeschentan la creschientscha da las plantas. La plipart da las plantas en las regiuns alpinas restan perquai tendenzialmain pitschnas. Las plantas pulstradas sco l'androsa helvetica sa spartan gist sur il terren e prendan si – analog als mistgels – bler'aua, entant che la speschezza da la feglia diminuescha la svapuraziun. Las plantas a rosettas sco il dent-liun da muntogna reuneschan la feglia gist sur il terren en in cranz da feglia, da maniera che sulettamain las flurs tanschan sur la stresa da terren ora. Las plantas da spalier sco il salesch mut creschan plat sin il terren, profitond uschia maximalmain da la chalur da la terra.

Cun il temp sa concentrescha la vegetaziun, a l'entschatta rara ed isolada, sin pitschens pastgets u en gruppas da plantas – premiss che quest process ordvart sensibil na vegnia betg interrut dad erosiuns, da bovas, d'animals selvadis u d'in-

tervenziuns tras l'uman. Las differentas cundiziuns da viver sin quest pitschen spazi fan nascher ina varietad vegetala extraordinaria: sin morenas spundivas cun pauc'aua creschan auters mistgels, auters fains ed autras ervas ch'en las planiras ritgas da humus; a la riva dals uals prospereschentan puspè autras plantas che sin material crappus u sin sablun. Grazia a questa convivenza da differentas plantas crescha sin ils terrens proglazials ed en las planiras alluvialas alpinas ina vegetaziun ordvart variada ed impressiunanta.

Svilup dals spazis vitalis (successiun)

Ils mistgels, ils fains e las ervas da la fasa dals pioniers survivan savens be pauc temp en la zona alpina e subalpina. Suenter ch'ils emprims colonisaturs pauc pretensius han stabilisà ed enritgì il terren liberà dal glatsch, vegnan els substituìs en il decurs dal temp da cuminanzas vegetalas pli pretensiusas e pli stablas. Quest svilup succeda entaifer intgins decennis u tschientaners. En quest temp sa derasan cuminanzas da pastgets en la zona alpina sur il cunfin dal guaud. En la zona subalpina pli bassa creschan chaglias bassas e plaunsieu era gauds pli rars cun pigns, lareschs e schembers.

Il svilup da la vegetaziun sa lascha sparter schematicamain en quatter fasas: fasa dals pioniers (0-2 onns), fasa da concentraziun (10-20 onns), fasa da chaglias (50-100 onns), guaud (100-300 onns).

Quest svilup da la vegetaziun durant il temp ed en las differentas zonas alpinas vegn numnà successiun. La colonisaziun successiva d'areals liberads dal glatsch na succeda dentant betg dapertut en la medema moda e maniera. Savens pon ins però vesair en questas regiuns ils differentis stadis da svilup immediatamain in sper l'auter: dals mistgels, dals fains e da las ervas primaras fin a las cuminanzas stablas che creschan independentamain da l'autezza sur mar e che na sa sviluppan betg pli vinavant.

Proteccziun

Ils terrens proglazials e las planiras alluvialas alpinas sa chattan per gronda part en regiuns isoladas en las Alps svizras. Quest fatg na preserva tuttina betg ils biotops d'intervenziuns massivas u perfin da donnegiaments permanentis. Quests donnegiaments vegnan chaschnads tant tras l'enchaschament e la deviazion da las auas currentas en ovras electricas sco er tras ils differentis implants per il turissem da stad e d'enviern u tras il militar ch'utilisescha quests ambients sco plazzas da tir e d'exercizi.

Tenor la Lescha federala davant la proteccziun da la natira e da la patria han la Confederaziun ed ils chantuns l'incumbensa da determinar las mesiras adattadas per proteger e mantegnair questas regiuns. La Confederaziun designescha ils biotops d'impurtanza naziunala, relascha las directivas complementaras a l'ordinaziun davant las zonas alluvialas e conceda contribuziuns a la tgira ed al mantegniment dals biotops. Ils chantuns en responsabils per las mesiras da proteccziun concretas. Els fixeschan ils cunfins exacts, elavureschan in plan da proteccziun e determineschentan eventuals projects cumpatibils cun las finamiras da proteccziun stabilidas.

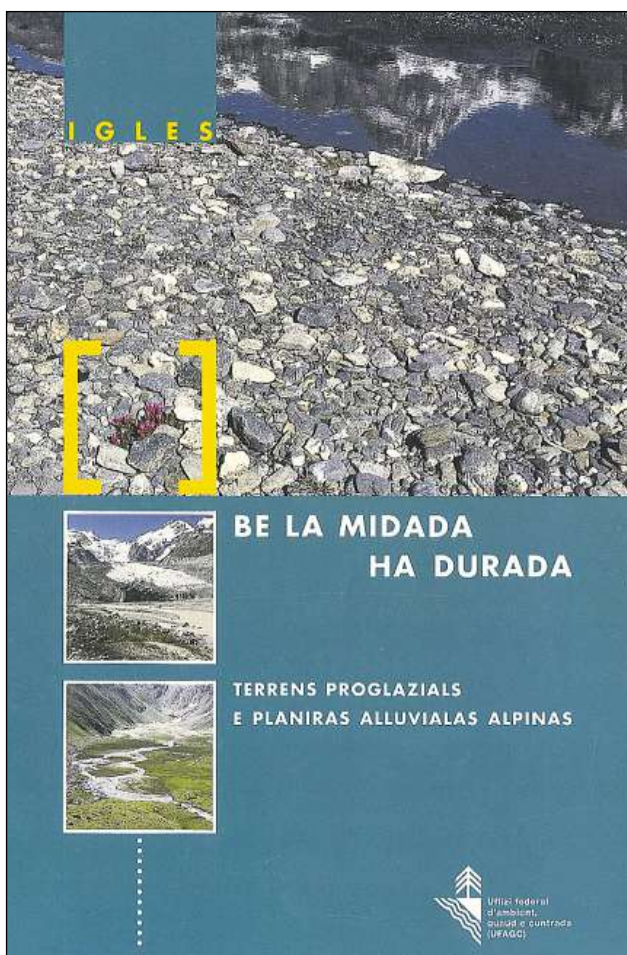
Quels terrens proglazials e quellas planiras alluvialas alpinas che obtengan finalmain il predicat «d'impurtanza naziunala» duain vegnir mantegnids intactas. La finamira è quella da proteger surtut la flora e fauna tipica per talas zonas alluvialas e da mantegnair – ed eventualmain restituìr – la dinamica natirala da l'economia dal material e da l'aua.

La preschentaziun:

Dossier «Terrens proglazials».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=655
www.chatta.ch

Broschura d'infurmaziun da l'uffizi federal d'ambient, cumparida il 1998.

Cuntè, forsk, pergiamina e palpieri taglià

In sguard al svilup dal tagl da siluetta

Ornar u tagliar tgirom, pergiamina u palpieri è in'actività senza vegliadetgna e lieu d'origin. Ella po esser rituala, utilitara u decorativa. Ella tanscha da la siluetta da tgirom dal teater da sumbrivas asiatic a la mongia-bulscha da l'ustier, da la schablona dal pictur da mobiglias a la gruppa d'uffants da scolina, da la brev d'amur ornada al segnepaginas ch'ins metta en la Bibla e, la finala, als tagls – motivs dal repertori tradiziunal u scenas da la moda da viver –, fatgs unicamain per il plaschair da l'egl ch'ins pendea sur la pigna e che, avant la fotografia, èn stads en tschertas regiuns da l'Europa insatge sco «la pictura dal pauper». En Svizra han ils tagls da pergiamina u da palpieri gi in gronda fluriziun durant il 18avel e 19avel tschientaner.

Universalità ed origins

En las regiuns muntagnardas dal Giapun Central taglian ins da vegl enna maletgs dad animals totemistics, d'objects u da divinitads tutelaras per la cerimonia da fritgaivladad dals champs da ris durant il favrer. Quels palpieri cun ina furma in-

variabla dapi tschientaners ston vegnir destruids a la fin dal ritual. En l'India, en il stadi d'Odisha, chatt'ins l'entira mitologia, il panteon local e var trenta «posiziuns d'amur» en furma da pitschens tagls da tgirom che na custan gnanc ina rupia. En Pologna han ils purs manà quest art dapi trais tschientaners ad in aut grad da perfecziun.

En Frantscha è quest product da l'art popular collià cun il legendar Cadet-Roussel, in pauper colportader e tagliader da canivet, al qual la revoluziun ha chantà laud. Il num «canivet» deriva da l'uschenumna «canif» (cuntè da satg) e furma il term reconuschi da la museografia franzosa per descriver quai che nus numnain en Svizra «tagls da forsk». E propi han ins oriundamain taglià la pergiamina u il palpieri cun in stilet u in cuntè avant da far diever da la forsk. Ma gia baud è il cuntè vegnì remplazzà – almain per part – da la forsk.

Brevs d'amur en furma da tagls da forsk

«Ein grobe Fäder ein schwäre Hand, macht dass Ich nit wohl schreiben kann», quai pon ins leger en ina brev d'amur scritta vers il 1760 a Münchenbuchsee (Bern). L'autur da questas lingias è il pur, medi empiric ed autodidact Johannes Uhlmann. La giuvna, a la quala questa brev era stada destinada, l'ha returnà a l'autur cun intgins regals. Johannes Uhlmann, ch'ha relaschà in diari calligrafà ed in alfabet cun maiusclas coloradas a medem temp maladestras e d'ina excellenta invenziun e frestgezza, avess pudì esser

Brev d'amur dal 1764. MAD

In artist da palpieri taglia la siluetta d'ina dama aristocrata. MALETG DAL 1857.

senz'alter main modest e menziunar ch'el aveva il cuntè il pli gizzà da l'entir territori bernais.

Questa brev refusada, ch'è il resultat da nundumbraivlas uras da lavur, è in dals pli bels tagls da palpieri en il stil dal baroc rustical che la Svizra ha vis insacura. Sia furma da quadrat è elavurada sco il pli fin pizzet, e pitschens appendixs plegads vers l'intern sa distatgan dal quadrat – cors, fenix u pavuns, rosettas u stailas cun sis radis ch'han ina valur da protecziun – ed al circumdeschan sco ina culla magica. Qua na ves'ins betg pli la minima malsagidaivladad, mabain il product d'in maun absolutamain segir.

Johannes Uhlmann figurescha qua sco represchentant d'in entir gener; numerusas autras brev d'amur conservadas documenteschan il scharm particular da quest tagls ch'eran er derasads en il Grischun ed en il territori rumantsch («brevs da rocca»).

L'origin da las siluettas

Entant che l'art popular perfecziunescha adina pli fitg quests «pegn d'amur», vegnan ils palpieri tagliads a medem temp era en moda en la societad patriziana, erudita e cosmopolitica. Johann Caspar Lavater (1741-1801) elavura ses «Physiognomische Fragmente» – in'analisi dal caracter che sa basa sin las proporziuns da la fatscha – che vegnan ad entusiasmar l'entira Europa ed a dar il profil a la moda.

La persuna vegn plazzada sin ina sutga en ina stanza stgira davant in fegl da palpieri fixà vi dal mir, ins metta ina chandai-

la davant questa persuna e disegna la sumbriva da sia fatscha sin il fegl ch'ins reducescha lura a la grondezza dad ina medaglia. Ins passa, cun il temp, dal profil da la fatscha al bist, pli tard a las persunas en pe, a las gruppas, e la finala a las scenas da moda da viver. Questas sumbrivas vegnan savens coloradas cun ina plima naira u engravadas tenor la maniera dal «mezzotinto»; per cuntanscher in tun pli egual ed ina plasticità pli ferma vegnan las sumbrivas savens era tagliadas d'in palpieri nair e tatgadas sin in fund alv u colorà.

En la segunda mesadad dal 18avel tschientaner entra in minister dal retg da la Frantscha, Louis XV, en la posteritad cun dar ses num a questa tecnica: «Silhouette». Cun il temp daventa ella ina marotta, in divertiment che custa pauc, in giu da societad. E tuts che sa partecipeschan a questa mania. Goethe è in nunstancientaivel tagliader da palpieri; el s'inamurescha perfin da Charlotte von Stein suenter avair vis ses profil. A Genevra fa Jean Huber (1721-1786) nundumbraivlas siluettas da ses contemporans e renda qua tras immortal Voltaire che sesa en sia pultruna, cun fatscha squadrada, marcanta e convulsiva dal sarcassem. Da la curt e dals saluns passa la siluetta a la fiera nua ch'ins survegn ses putret taglià, sco in pau pli tard sia fotografia, en curt temp e per paucs raps.

Pays-d'Enhaut: ina nova era che transfurma il vegl en insatge dal tuttafatg nov

En il 19avel tschientaner ha Johann Jakob Hauswirth (1808-1871), negoziant da cotgla u schurnalier vagabund dal qual ins na sa quasi nagut, laschà enavos sin ils bains purils dal Pays-d'Enhaut (Vad), ina regiun muntagnarda anc fitg isolada, numerus palpieri tagliads sco reconuschientscha per la schuppa u la notg pasentada en il fain. Quests palpieri èn d'ina bellezza, d'ina forza e d'ina originalità talmain singularas che Hauswirth daventa senza vulair il fundatur d'in stil, d'ina produziun e d'ina scola anc oz existenta.

Ins ha sa chapescha tschertgà las funtaunas d'ina produziun talmain estra ed abundanta. Las metodas èn però savens sterilas: vulair chattar precedents a tut cumporta la ristga da svalitar tut. En noss cas è la tschertga dentant sa verificada. Han ins fatg tagls da forsk en il Pays-d'Enhaut gia avant Hauswirth? Gea. Ins ha chattà intginas ovras – palpieri tagliads e collads – attribuibilas a duas giuvnas u

signuras indigenas. Ins vesa dunnas cun rassas ladas, las vistas coloradas cun rosa, che sesan «a travers» tranter matgs da flurs mess sin consolos. U mo matgs e puschels.

Questas ovras, inspiradas ed influenzadas da l'entir svilup dal tagl da siluetta descrit survast, èn sco in preambel sferic, in tun da flauta, cler e venusian, ch'annunzia il nair-alv, la rigurusa simmetria, ils bass da l'orchester che Hauswirth vegn a far sunar. Igl è pussaivel ch'il vagabund haja vis, tras la fanestra sclerida da la lampada da petroli, ina u l'autra da questas dunschellas a la lavur. En scadin cas n'è el betg s'inspirà da lur deliziusas ovras. El fa gist il cuntrari: a l'entschatta stattan sias ovras monocromas ed iraticas; il spazi vegn organisà cun in giu da spievels, e quai na sa mida era betg cura che Hauswirth passa a la color.

Da Hauswirth a Saugy

En la mar memia savens anonima da l'art popular po in'ovra resortir sco in'insla, baud unica, solitaria e senza descendenza, baud schendradra d'ina reacziun a chadaina sco sch'in potenzial decorativ latent avess mo spetgà sin la sbrinzla d'in «selvadi» per sa liberar e s'inflamar. Quai è il cas tar Hauswirth. El na segna betg ses tagls ed als cumenza pir a datar a partir dal 1853, ma sia maniera e sia magia èn talmain particularas ch'ins po senza gronds ristgs d'errur attribuir ad el quai ch'appartegna ad el: passa tschient ovras e mai duas sumegliantas. Forsa ha el cumenza a datar sias lavurs perquai ch'ins ha cumenza a reconuscher lur valur ed a las cumprar.

Igl è vegnì ditg che la simmetria saja

in dals tratgs caracteristics da l'art primitiv. I constat che la simmetria ha in character d'affirmaziun litanic, d'in «bis repetita» ch'è la fermezza da las chargiadas che Hauswirth ha interpretà sco emprim en furma da tagl da forsk ed i constat medemamain che Hauswirth ha tscherni, sco ils picturs da la poya friburgaisa u da l'art alpester appenzellais, la furma dal «bustrofedon» (las lingias van da dretga a sanestra e viceversa, sco il bov che trai il crie) che regorda in Z plat. Questa furma, che renda quint da quel ritual ch'è il mument il pli impurtant da l'onni, cumpara prest a medem temp en il Gruyère (pictura) ed en il Pays-d'Enhaut (tagls da forsk). Quai che separa percenter Hauswirth da l'art primitiv è l'immensa forza dal siemi che s'exprima era en ils tagls pli modests.

Da qua d'envi èn blers dal pajais, surtut ils umens – quai ch'è curius per ina lavur fina e minuiziusa – sa deditgads a quest passatemp. La «transplantaziun» era pia gartegiada. Anc l'onni da la mort da Hauswirth è naschì a Rougemont Louis David Saugy ch'ha dà al tagl da forsk ina nova dimensiun: ils tagls èn daventads ina tradiziun locala, in gust ed ina tecnica indigena che vegn anc ozendi exequida da numerus epigons.

Saugy è naschì sco figl d'ina scolasta en ina buna famiglia che fascheva tagls da forsk. El ha fatg in emprendissadi da scrivari e pli tard è el daventà postin. Cuntrari a Hauswirth, ch'era in «selvadi», aveva Saugy erà da sia famiglia ina savida ed ina cultura visuala. Ils temas ch'el ha elegi èn per consequenza pli mundans ed anecdotics. Il medem vala era per l'elavuraziun. Al visunari suonda pia il virtuus, pli elegant ma era in pau main ferm.

Il tagl da siluetta daventa in art popular nazional

Dal Pays-d'Enhaut èn quest tagls da siluetta cun lur inspiraziuns popularas sa derasads en tut la Svizra, surtut en il Saanenland, en il Simmental ed en il chantun Friburg. Artistas ed artists da tagls da siluetta datti dentant er en autras regiuns da la Svizra e lur associaziun nazionala, il Schweizerischer Verein Freunde des Scherenschnitts, quinta entant passa 500 commembras e commembers. Tuttina n'exista en tut la Svizra nagina scola, nua che quest art vegn instrui – in art che vegn perquai pratigà fitg savens d'artists autodidactics ed independents.

Tradiziunalmain vegnan ils retagls realisads en in toc, en nair ed alv – in tagl da siluetta po però er avair nianzas da color u formats fitg differents e vesair ora mintgant sco ina collascha da palpieri colorads. Aderents da la tradiziun musan plitgusch scenas d'ina chargiada d'alp u da la produziun da chaschiel, preschentan ils conturns tradiziunals cun chalets e cun chasas da lain u fan masters da flurs u cumposiziuns geometricas. Ils artists moderns da tagls da siluetta prefereschan motivs asimmetricis, grafics ed abstracts.

Ina da las ovras classicas da Johann Jakob Hauswirth. MAD

Chantun Giura – il pli giuven chantun da la Svizra

■ «Republica e chantun dal Giura» è il num uffizial dal pli giuven chantun da la Confederaziun; ses territori fa dentant part da quella già dapi il 1815. Femas tensiuns culturalas tranter la populaziun catolica da lingua franzosa e la maiortad protestanta da lingua tudestga han manà a la separaziun dal chantun da Berna suenten ina retscha da votaziuns dal pievel. Il prim da schaner 1979 ha il Giura cuntanschi sia suveranità ed è daventà il 26avel chantun da la Svizra. Il chantun Giura è situà en il nordvest da la Svizra. En il vest ed en il nord cunfinescha el cun la Frantscha. En il sid giaschan ils chantuns Neuchâtel e Berna; en l'ost ils chantuns Soluturn e Basilea-Champagna.

Il Chantun cumpiglia ina surfatscha da 839 km² ed è cun quai il 14avel grond dals 26 chantuns da la Svizra. Cun ses radund 71 000 abitants è il Chantun dentant populà sut la media ed è situà sin la posiziun 20 da tut ils chantuns.

La lingua uffiziala dal Giura è il franzos.

La suletta vischnanca da lingua tudestga furma Ederswil. Sper la lingua ha la cretta furnà in dals

motivs dal process da separaziun, uschia ch'il chantun Giura è per gronda part da confessiun roman-catolica.

Il Chantun en survista

Il Giura sa cumpona da trais districts: en il sidost giascha Delémont (Delsberg). En il conturn da la chapitala districtuala e chantunala da medem num s'uneschan ils trais flums dal district a la Birs e cuntinueschan lur viadi vers Basilea en il Rain. Ils dus ulteriurs districts vegnan percurrids dal Doubs che cula l'emprim vers nord/nordost e mida lura andetgmain direzziun vers vest encunter la Frantscha. Il district situà en il sidvest dal Giura sa numna Franches-Montagnes (Freiberge) cun il lieu principal Saignelégier. En il nordvest dal Chantun è situà il district da Porrentruy (Pruntrut).

Ils chavals en il liber, ils pigns maiestus ed ils bains pursils cun lur tetgs lads en ils maletgs caracteristics da las Franchas Muntognas, questa planira auta che sa deditgescha a la tragta da chavals ed al turissem da famiglia.

Porrentruy avra sias portas vers l'Ajoie, sia «champagna», e vers la Frantscha. Il lieu principal da questa regiun fascinescha tras sia citad veglia ch'è mantegnida fitg bain. Betg lunsch davent sa chatta la Baroche, la cuntrada magnifica ch'è enconuschenta sco curtin da pumera dal Giura.

Ed i basta da traversar il Col des Rangiers per scuvrir la vallada da Delémont e la Val Terbi, nua che sa chattan autras pitschnas miraculas da la natira. Ma il Giura è er ina rait da pitschnas citadettas: Delé-

mont, Porrentruy, Saint-Ursanne, Saignelégier – tut questas pitschnas citads ed ils vitgs giurassians han pudì conservar l'atmosfera dal temp medieval. La perla da la cultura da bajegiari dal Giura è la citad medievala ed anteriura claustura da Saint-Ursanne situada sper il Doubs.

Il chantun Giura cun sias paucas citads ha mantegnì per gronda part ses caracter rural. Perquai vegnan celebradas anc oz las pli diversas tradiziuns. Ellas espriman ina colliaziun speziala cun la natira e cun il ritmus da las stagiuns, dentant er cun las abilitads professiunalas ch'èn vegnidus svilupadas sur tschientaners dals mastergnants da la regiun.

Traffic ed economia

Il Chantun sa chatta 40 minutas davent da l'eroport da Basilea e circa in'ura cun auto davent da Turitg, da Berna u da Lucerna. En avegnir è l'access al chantun Giura anc pli facil, e quai grazia a l'autostrada A16 che collia già oz Delémont e Porrentruy e che vegn construida vinavant en direzziun da Bienna (al sid) e da Belfort (al nord).

Durant la construcziun da la A16 èn vegnidus chattads en la vischinanza da Porrentruy fastiz da dinosaurs d'impurtanza internaziunala. Ins ha dumbrà plirs millis fastiz da dinosaurs d'ina vegliadetgna da 150 milliuns onns. Quest lieu da chat archeologic vegn rendì accessibel per la scienza e per il turissem.

Il Giura sa chatta er en proxima vischinanza dal TGV Rain-Rodan, e quai grazia al fatg che la lingia da viafier Bienna – Delémont – Belfort è colliada cun la staziun franzosa da Meroux, paucs kilometers davent dal cunfin svizzer.

Cumbain ch'il Giura è situà en vasts spazis natirals, ha la regiun pudì sviluppar vinavant sia tradiziun industriala ch'è naschida tras la fabricaziun d'uras. Tipics per la regiun èn secturs d'elita sco l'industria d'uras, la microtecnica e l'automatisaziun. L'industria giurassiana, che dat lavur a passa 40% da las persunas cun activitad da gudogn, dispona d'ina rait tecnologica productiva e tschertgata, nua che numerusas interpresas europeicas èn s'installadas.

Svilup istoric

En il temp medieval appartegnava il territori dal Chantun odiern al prinzi-vestgieu da Basilea. Sut l'influenza da la citad da Berna ha il Giura bernais dad oz midà en il decurs dal 16avel tschientaner a la reformaziun, entant che la part al nord è restada catolica u e vegnida recatolisada en rom da la cuntrarreformaziun. Da la reformaziun fin la fin da l'ancien régime na residavan ils prinzi-vestegs betg pli a Basilea, mabain a Porrentruy.

Suenten la vieuta revoluziunara dal 18avel al 19avel tschientaner ha il Congress da Vienna (1815) reparti da nov il territori da l'antierur prinzi-vestgieu da Basilea: La regiun da Birseck fa dapi lura

La pitschna citad medievala da Saint-Ursanne.

FOTO JOUJOU/PIXELIO

part dal chantun Basilea; il Giura odiern ed il Laufental (ch'ha midà il 1994 al chantun Basilea-Champagna) èn vegnidus attribuidus al chantun Berna.

En las parts catolicas situadas en il Giura bernais da quel temp hai già dà durant il cumbat cultural dal 19avel tschientaner tensiuns massivas tranter la populaziun e las autoritads dal chantun Berna. In'ulteriura culminaziun ha quest conflict cuntanschi il 1947 en rom da l'uschenunada Affera Moeckli: Politichers bernais da lingua tudestga avevan refusà da surdar ad in politicher dal Giura bernais il departament da construcziun chantunala, cun l'argument che quest post saja «memia impurtant» per al surdar ad in politicher giurassian.

Fundaziun dal chantun Giura

A partir dals onns 1960 e 1970 hai lura dà per part acziuns violentas a favur da l'indipendenza dal Giura. Ed il 1984 ha l'organisaziun da juvenils «Béliers» schizunt fatg attentats cun material explosiv. La finala han las votaziuns dal pievel prevas en la constituziun dal chantun Berna ed en la Constituziun federala gidà a deescalar la situaziun.

Ils 24 da settember 1978 ha la populaziun svizra ditg gea a la fundaziun dal chantun Giura. Intgins mais pli tard èn ils districts da Delémont, Ajoie e Franches-Montagnes passads en la suveranità dal nov chantun ed han uschia furnà il 26avel chantun da la Confederaziun svizra.

La «dumonda giurassiana» n'è mai stadada ina dumonda regiunala. Ella ha occupà l'entira Svizra e dà divers impuls per reflectar davart la politica da minoritads e davart il federalissem svizzer. Tut tenor las regiuns linguisticas e la distanza geografica vegnivan però recepidas ed interpretadas

las debattas e cuntraversas en moda e maniera differenta.

Cun la creaziun dal nov chantun n'è la «dumonda giurassiana» da l'onni 1979 dentant anc betg giud mais: ina gronda part dals Giurassians s'engascha era suenten la fundaziun dal Chantun per ch'ìs districts dal Giura dal Sid s'uneschan cun il nov chantun, schebain che quels districts èn s'express en diversas votaziuns consultativas da vulair restar tar il chantun Berna. Quai provochescha resistenza tar las forzasubernaisas.

Dialects giurassians

«Ê se sôle, î veus bin dremi» – «Jau sun stanchel, jau vegn a durmir bain». Uschia respundan ils Giurassians mintgatant sin la dumonda «còli vai?» – «Co vai?». Il chantun Giura è il sulet chantun da la Svizra cun in dialect che tutga tar la lingua d'oïl. Da questa lingua, che vegn er discurredda en il Franc Contadi cunfinant, datti differentas variantas. Ella fa part da las linguas romanas ch'èn naschidas oriundamain en il nord da la Gallia sut influenzas celticas e germanas.

Ils dialects sa differenzieschan da regiun a regiun, ma durant in lung temp èn els restads la suletta lingua da mintgadi en quest territori rural. Pir al cumenzament dal 20avel tschientaner, u schizunt anc pli tard, è sa derasà en general il diever dal franzos ed ils dialects vegnivan tgirads mo pli da cuminanzas da lavur, d'unions e d'auters circuls privats. Oz distinguan ins quatter variantas: la lingua dals Vadais en la val da Delémont, quella dals Aidjolats en l'Ajoie, quella dals Taignons en las Franchas Muntognas e la finala la lingua dals «dgens di Chô di Doubs» en la regiun dal Clos-du-Doubs.

Tadlar quests quatter dialects pon ins anc fitg savens en processius, en chanzuns ed en tocs da teater. Persunas singulas e gruppas s'engaschan per mantegnair e per tgirar ils dialects, uschia ch'els vivan – sut il protecturat da la Federaziun dals dialects dal chantun Giura – en il contact oral, dentant er en texts, en dicziunaris, en glossaris ed en studis pratics u scientifics.

Il chaval da las Franchas Muntognas

Il chantun Giura è er la tgina da l'ultima razza da chavals da la Svizra: Qua vegn allevà il freiberger, il chaval da las Franchas Muntognas da statura mesauna ch'è enconuscent per ses caracter obedaivel e sia statura robusta ed agila. El è l'ultim rappresentant dal chaval da trair en l'Europa dal Vest.

L'allevament da chavals ha ina lunga tradiziun en il Giura. Già en il 17avel tschientaner ludava la curt dal prinzi-vestg da Basilea la bellezza e la forza incumparegliabla dals chavals giurassians, dals quals derivan pli tard – suenten pliras cruschadas – ils «freiberger». A partir dal 19avel tschientaner vegnan ils chavals da las differentas razzas giurassianas num-

nads «chavals dal Giura» u «chavals da las Franchas Muntognas». I sa tracta da chavals plitgusch levts che servan per trair chargias ed èn adattads per l'agricultura e per l'armada. Els èn d'ina grondezza mesauna, han in skelet solid ed in caracter excellent.

Dapi la fin dal 19avel tschientaner vegn lur allevament organisà oravant tut per la Confederaziun. Ils allevaturs èn organisads en societads. Quella giada vegnivan las puliedras giurassianas allevadas surtut en il stallun Vaillant ch'è daventà uschia l'origin da la razza odierna. L'allevament è sa sviluppà vinavant durant il 20avel tschientaner cun il sustegn d'occurenzas e d'instituziuns, da las qualas il martgà nazional da chavals, il Marché-Concours, è la fiera cun la pli gronda simbolica ed impurtanza. L'allevament generescha oz in chaval modern, adattà per differentas incumbensas, ch'ha ina reputaziun internaziunala e che posseda tut las qualitads per vegnir duvrà en il turissem, en il temp liber e per il sport.

Parc natural dal Doubs

Il Doubs furma sur 40 km in cunfin natural tranter la Svizra e la Frantscha. A Les Brenets è quest miracul da la natira spezialmain impressiunant: il flum sbucca en in lai tschinclà da parais-crap abrupts cun auas paschavilas che creschan tuttenina a cascadas. L'aua cuntinuescha ses viadi en las chavorgias selvadias che traversan Goumois per arrivà al Clos du Doubs e per turnar alura puspè en Frantscha.

L'excursiun «Cascada dal Doubs» parta da Les Brenets e maina suenten trais kilometers a la cascada numnada Saut-du-Doubs. Ella cuntinuescha lung il Lai da Moron al mir da serra. Il pitschen restaurant Halte du Châtelot era a ses temp in lieu d'inscunter dals cuntrabandists. Sperasvi grips abrupts sa schluita il Doubs, mintgatant furibund, mintgatant tut calm, fin a La Rasse.

In'ulteriura excursiun en il Parc natural dal Doubs maina a l'Étang de la Gruère, in'oasa verda en il cor da las Franches-Montagnes, tranter Saignelégier e Tramelan. Ina senda serpeggia enturn quest lajet pittoresc situà amez ina palì auta. E durant ils temps da fradaglia sa transformava il lai en ina gronda patinera natirala. La «Gru», sco ch'ìl lai vegn numnà affectuosamain da las indigenas e dals indigens, envida a spassegiar, a nudar en sias auas da turba ed a sa scuntrar cun ina natira intacta. Il terren belmus nutrescha ina vegetaziun ritga e mirvegliusa. Il lieu ha er ina fauna originara, tant en l'aua sco sin la terra.

L'Étang de la Gruère, situà en il Parc natural dal Doubs.

FOTO KATHARINA WIELAND MÜLLER/PIXELIO

La preschentaziun:
Dossier «Chantun Giura»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1831
www.chattà.ch

Il quadrin didactic – access a la didactica da linguas

■ Il 2002 han ils dus docents da didactica Rico Cathomas e Werner Carigiet publictà in'introduzìun en la didactica da linguas entitulada «Il quadrin didactic». Quest'ovra cumbinescha elements linguistics cun principis da la didactica generala ad in model complexiv da la didactica da linguas. Punct da partenza furman las quatter capacitads linguistics ed ils tschintg fin set nivels linguistics. Quels vegnan colliads ad ina «rait linguistica». Mintgin dals 20 fin 28 champs che resultan sin la surfatscha sura dal quadrin po vegnir emplenì cun activitads d'emprender. En in segund pass vegnan vitiers principis ch'èn sa cumprovads en la didactica generala. Igl èn quai las otg dumondas fundamentalas da la didactica tenor Jank/Meyer (che furman il fund dal quadrin), ils sis nivels da complexità tenor Bloom e las quatter furmas d'elavuraziun tenor Bruner. En in ulteriur pass vegnan quests elements cumbinadas cun il model d'acquist d'ina (segunda) lingua tenor Cummins. Ils quatter champs dal model da Cummins furman las duas surfatschas vesavilas davantvart dal quadrin cumponì a fin.

las quatter furmas d'elavuraziun tenor Bruner. En in ulteriur pass vegnan quests elements cumbinadas cun il model d'acquist d'ina (segunda) lingua tenor Cummins. Ils quatter champs dal model da Cummins furman las duas surfatschas vesavilas davantvart dal quadrin cumponì a fin.

Las quatter capacitads linguistics

Las quatter capacitads linguistics tadlar, leger, discurre e scrìver represchentan quatter access pussaivels a la lingua che pretendan dal scolar/da la scolara differents abilitads fisiologicas ed intellectuallas. Las quatter capacitads linguistics pon vegnir repartidas mintgamai en duas gruppas: tenor lur funcziun (recepìr e producir) e lur caracter (auditiv/oral e visual).

Tadlar/chapìr cun tadlar signifitga d'enconuscher, differenziar e recepìr suns linguistics. Chapìr cun tadlar è fitg savens collià cun abilitads na-linguistics/nunverbalas (mimica, gestic, cumportament e.u.v.). Il tadlar è bain quella capacitad linguistica, cun la quala nus vegnin confruntads il pli savens. Ella furma la basa per pudair acquistàr tut las autras capacitads linguistics. Si'impurtanza vegn plitost sutvalitad en l'instrucziun da lingua usuala. Igl è evident che scolaras/scolars cun difficultads en il sectur dal tadlar mussan, quasi sco consequenza logica, er problems en autras capacitads.

Leger è l'abilitad d'enconuscher, recepìr, differenziar e reproducìr (dad aut u da bass) segns linguistics visuals. Il leger prentenda – tenor reglas – l'abilitad d'attribuir senn a segns e signals grafics e da construir senn. Spezialmain il leger dad aut è collià fermamain cun la capacitad «discurre».

Discurre vul dir producir successiuns da suns linguistics orals/acustics cun senn e muntada. Discurre è in process fisiologic autamain complex, nua ch'il sistem da regulaziun neuronal dal pledader pronunzia «ordavant» ils suns da producir e controllescha questa producziun cun tadlar.

Scrìver è in recodar patrags en simbols grafics vesavils. Scrìver è ina sort da discurre cun segns grafics, als quals vegnan attribuid suns linguistics e senn. Scrìver è in process linguistic-spiertal autamain complex sin differents nivels da complexità. L'aspect central dal scrìver è la reducziun d'ina immensa quantitad da suns en lur pli diverss colurs (p.ex. pronunzia per-

Nivels linguistics			Capacitads linguistics				
			tadlar	leger	discurre	scrìver	
CUNTEGN	Livels da la muntada da texts e plects (semantica)	Textematica	1	2	3	4	3) p.ex. raquintar in text
		Lexematica	5	6	7	8	6) p.ex. chapìr plects grevs cun leger
FURMA	Livels da la structura dals plects e da las frasis (grammatica en il senn pli stretg)	Sintagmatica	9	10	11	12	9) udir sch'ils plects èn ordinads endretg en ina frasa
		Morfematica	13	14	15	16	16) p.ex. conjugàr verbs
		Fonematica	17	18	19	20	19) p.ex. pronunzia
MUSICA	Livel da la musica da la lingua	Prosodia	21	22	23	24	20) p.ex. ortografia 24) p.ex. interpunctziun
ADIEVER	Livel da l'adiever adattà da la lingua (cura poss jau dir tge, co ed a tgi?)	Pragmatica	25	26	27	28	27) p.ex. inscènàr in text

La «rait linguistica» che furma la surfatscha sura dal quadrin.

sunala) sin fitg paucs grafems, ma er la pussaivladad da fixar e conservar patrags sur generaziuns.

Ils nivels linguistics

Ils tschintg fin set nivels linguistics reflecteschan la divisiun linguistica da la lingua:

Cuntegn e senn (texts e lexicon): Quai è il nivel linguistic dals texts e dals plects (lexicon) discurre e scrìs. En il center na stat qua betg lur furma exteriura, mabain lur signifitaziun, lur semantica. I sa tracta qua da la recepziun/chapientscha (tadlar e leger) e da la producziun (discurre e scrìver) da texts e plects auditivs/orals e scrìs.

Aspects formals e structurals n'èn qua betg relevants, uschè ditg che la muntada dal messadi e la construcziun interna (p.ex. d'in text) po vegnir eruida. Qua vegn exercità ina premissa indispensabla da l'abilitad linguistica, numnadamain da savair attribuir/emplenir plects e texts cun senn e muntada – u curt e bain: chapìr e sa far chapìr.

Structura dal plect/da la construcziun (furma e grammatica): Ils dus nivels morfematica e sintagmatica furman quai ch'ins pudess numnar «structura da la lingua» u «grammatica». Els s'occupan surtut cun dumondas da la cumposiziun formala dals elements da la lingua e lur organisaziun resp. cun las reglas formals e convenziuns da la lingua. La morfematica s'occupa, per dir uschia, da l'architettura dal plect, q.v.d. da la cumposiziun e transfurmaziun dal plect tras elements da furma (conjugaziun, singular-plural tar substantivs ed adjectivs e.u.v.). La sintagmatica sa deditgescha a l'architettura da la frasa (sintaxa), q.v.d. a la repartiziun e cumbinaziun dals plects entaifer la frasa.

Suns e simbols (fonematica): La fonematica furma la colliaziun tranter ils nivels formals (morfematica e sintagmatica) e la «musica da la lingua» (prosodia). I va qua per la correspondenza tranter il sun acustic e ses simbol grafic. Ils champs ils pli enconuschents da la fonematica represchentan bain l'ortografia ed il leger (dad aut). Omadus champs èn grevs da dumagnar, essend che l'immensa quantitad da suns d'ina lingua sto vegnir reducida a be 24 simbols grafics da noss alfabet. I sto dentant vegnir resguardà che la fonematica è d'impurtanza eminenta surtut en ils secturs dal tadlar (distincziun da suns) e dal discurre (articulaziun).

Melodias, pausas, pronunzia ed auter (prosodia): La prosodia stat «sur» ils nivels

linguistics semantics e formals – er sch'ella stat en in tschert connex cun quels. Ella furma la «musica» ed il «ritmus» da la lingua e contribuescha ina buna part a sia caracteristica sonora. La prosodia sa manifestescha surtut en la lingua discurreda «pronunziada», segna ed influenzescha dentant er la lingua scrìta ch'è prosodicamain blier main differenziada (segns d'interpunctziun).

Diever adequat da la lingua en il context (pragmatica): La cumpetenza pragmatica cumpletescha ils nivels linguistics preschentads fin qua. La pragmatica prentenda da savair far diever da frasis/texts a moda comunicativa e cumpetenta en differents contexts. Differents contexts dumondan differents abilitads linguistics ed i dovra in'abilitad specifica per savair tge register da lingua che sto vegnir elegi en tge domena linguistica. Il nivel da la pragmatica segna la transiziun da la linguistica pura ad ina linguistica pli applicada che resguarda pli fermamain il context ed ils acts linguistics. Ella ha tranter auter er furmà la basa teoretica per l'uschenumnada «vieuta comunicativa da la didactica» ch'ha empruvà da tschentàr la comunicaziun en il center da l'instrucziun da linguas.

Otg dumondas fundamentalas da la didactica

Las otg dumondas fundamentalas tenor Jank/Meyer furman in access cumprovà a la didactica generala:

Tgi? Dumondas da relaziun (scolars/scolaras, magister/magistra) e lur interenziun: Preconuschientschas, fermezzas, deblezas; biografia, stils d'emprender; furmas d'interenziun, clima, direcziun da classa e.u.v.

Tge? Dumondas dal cuntegn: Tge materia/tema elegel jau? Tge prioritads dun jau a tge? Tge connex vi jau render vesavels? e.u.v.

Co? Dumondas da la metodica (furmas d'elavuraziun): Furmas da represchentaziun, referat d'instrucziun, lavur individuala u lavur en gruppa, inscènaziun, simulaziun, manar diari, giu, giu da rollas, plan da l'emna, princip dals pass pitschens, lavur da project, inductiv, deductiv, contextualisà, immersiv (= instrucziun dal rom en ina lingua estra) e.a.

Per tge? Dumondas da finamira: Tge savida e tge cumpetenzas duai vegnir cuntanschì? Sin tge stgalim da savida èn las finamiras d'emprender da chattar? **Pertge?** Dumondas da giustificaziun: Pertge vi jau cuntanscher questa savida e betg in'otra?

Cun tge? Dumonda dals meds: Tge meds auxiliars sco p.ex. dissegns, projectur, videos, tavla, computer vegnan duvrads? **Nua?** Dumondas dal lieu: Tge infrastruttura? Instrucziun en la stanza da scola, aula, suler; eventualmain instrucziun or en il liber u en in'interpresa e.u.v.? (surtut impurtant per furmas d'instrucziun avertas).

Cura? Dumonda dal temp: En tge vegliadetgna, sin tge stgalim da scola poss jau «purta» la materia (è la materia adattada a l'adressat)? Quant detaglià? Da tge temp da la lecziun, dal di, dal mais, da l'onn?

Ils sis nivels da complexità da las finamiras d'emprender

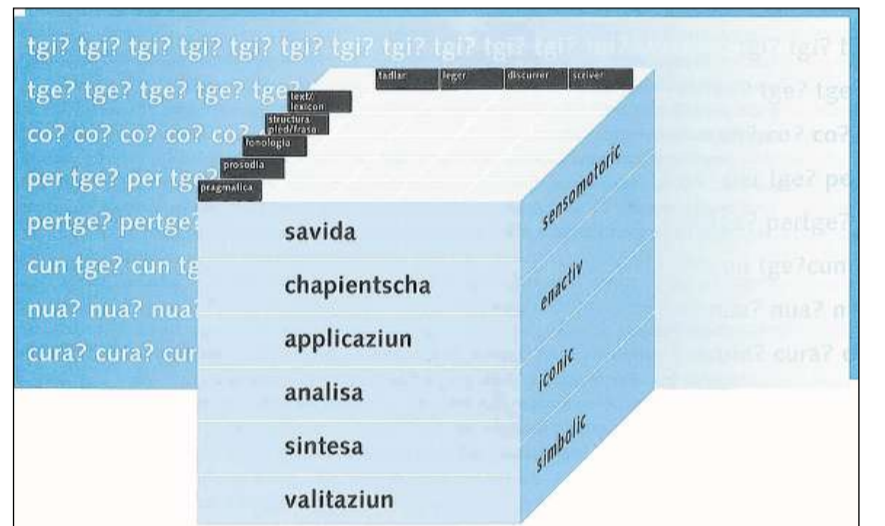
En connex cun sias retschertgas ha Benjamin Bloom constatà che radund dus terz da tut las finamiras d'emprender en scola èn, dal punct da vista cognitiv, relativamain nunpretensiusas. Bloom ed auters postuleschan ina diversificaziun ed operaziunalisaziun da finamiras d'emprender e proponan perquai ina taxonomia dals sis nivels da complexità per finamiras d'emprender. Il nivel da pretensiu crescha da stgalim a stgalim:

1. Savida (prestaziun da memoria e da reproducziun); 2. Chapientscha (p.ex. savair resumar insatge cun agens plects); 3. Applicaziun (p.ex. savair transferir ina re-

BICS e CALP: il model d'acquist d'ina (segunda) lingua

En connex cun la cumpetenza linguistica distingua Cummins il diever da lingua quotidian ed elementar (BICS) ed il diever da la lingua sco utensil dal patrar verbal (CALP).

Tar ils uschenumnads BICS (basic interpersonal communicative skills) sa tracti surtut da communìgar uschia ch'ins vegn chapì. Quai è l'uschenumnada «face-to-face communication», nua ch'ils partenaris da discussiun sa movan en in rom da context e referenza enconuschent ad omadus partenaris e che na prentenda betg blier puncto elavuraziun linguistica dals messadis.

Ils differents principis da la didactica generala.

gla sin in auter fatg); 4. Analisa (p.ex. savair divider in text en ses elements principals); 5. Sintesa (savair componer singuls elements ad in construct logic); 6. Validaziun (p.ex. savair dilucidar a moda critica in fatg sin fundament da las experienschas fatgas, mussar avantatgs e dischavantatgs).

Las quatter furmas d'elavuraziun dals cuntegns d'emprender

Cumplettond las ponderaziuns classicas da Jérôme Bruner postuleschan Cathomas/Carigiet quatter furmas d'elavuraziun dals cuntegns d'emprender:

Represchentaziun sensorimotorica: Essend che la lingua è er in product dal svilup dal moviment, pia da la motorica, duessan cuntegns d'emprender er pudair vegnir percipids a moda sensuala, sensorimotorica e lubir connotaziuns cun tut ils senns. Dar il num a chaussas signifitgescha da percepir ellas a moda acustica, tactila e cun il gust, quai signifitgescha dentant er da pudair integrar e connotar ellas sur il moviment dal corp. La lingua, chapida qua en ses senn il pli vast, è il product da l'integraziun sensorica e motorica.

Represchentaziun enactiva: Tar la represchentaziun enactiva lavura la persuna ch'emprènda directamain vi dal u cun l'object. Ella vegn confruntada cun fenomen e situaziuns e sto empruvar da surmuntar quels «a moda pratica». L'object/il problem vegn tschiffà cognitivamain cun agir.

Per l'acquist da lingua signifitgescha quai ch'ìls scolaras/scolars duessan pu-

Da l'autra vart datti in'abilitad linguistica cognitiv-academica, l'uschenumnada *cognitive academic language proficiency* (CALP). La lingua è qua blier pli explicita, precisa e complexa. En il context da la scola e da l'instrucziun è CALP per regla, ma betg adina, affiliada a l'abilitad da leger e da scrìver.

Cummins gruppescha l'acquist da questas abilitads linguistics en quatter champs cun las suandantas caracteristicas: Champ 1 *Contextualisaziun* (BICS): contextualisà, pretensius bassas. Champ 2 *Exercitar*: decontextualisà, pretensius bassas. Champ 3 *Transfer*: contextualisà, pretensius autas. Champ 4 *Atgnas ovras linguistics* (CALP): decontextualisà, pretensius autas.

Resumond e simplifitgond po vegnir constatà: ils BICS furman las abilitads fundamentalas da la comunicaziun e vegnan acquistads en ca. 2 fin 4 onns. Tar ils CALP sa tracti percenter d'abilitads linguistics cognitiv-academicas che dovran per regla blier dapli temp (5 fin 9 onns).

La preschentaziun:

Rico Cathomas, Werner Carigiet: Il quadrin didactic. Introducziun ad ina didactica generala da linguatg(s). Aarau 2002.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=387
www.chatta.ch

<ul style="list-style-type: none"> - MUSSAR L'AGEN AMBIENT (CHAMP DA MUSSAR) - CHAPÌR - VESAIR/SENTIR IL SENN - DAR SENN A LA(S) LINGUA(S) <p>CHAMP DA BICS</p> <p>(PLI) CONCRET</p> <p>1</p>	<ul style="list-style-type: none"> - VESAIR IL SENN - REPETER - EXERCITAR, APPROFUNDAR - CONSOLIDAR <p>CHAMP D'AUTOMATISAZIUN</p> <p>(PLI) SIMPEL</p> <p>2</p>
<ul style="list-style-type: none"> - TRANSPONER SIN NOVAS SITUAZIUNS/NOVS CAS PLI COMPLEXS <p>CHAMP DA TRANSFER</p> <p>(PLI) COMPLEX</p> <p>3</p>	<ul style="list-style-type: none"> - PENSAR/CREAR/PRODUCIR INSATGE - NOV, INSATGE AGEN <p>CHAMP DA CALP</p> <p>(PLI) ABSTRACT</p> <p>4</p>

Ils quatter champs dal model da Cummins.

Museums a Cuira

Purtrets dals museums ed archivs culturals dal Grischun

■ Il portal www.museums-grischuns.ch preschenta a moda cumplessiva ed en las trais linguas chantunalas la vasta paletta da museums ed archivs culturals dal Grischun. Il portal è vegni realisà da l'Uffizi da cultura ensemen cun las var 90 instituziuns da tut las parts dal Chantun. chattà.ch dat oz in sguard als museums ed archivs culturals situads en la chapitala dal Grischun.

Museum retic

Il Museum retic expone l'istorgia dal Grischun a maun d'ina schelta d'exponats da sia collecziun. Ils trais plauns superius da la chasa patriziana barocca ch'è vegnida construida per il barun Paul von Buol zu Strassberg e Rietberg (1634-1697) èn detgads als temas «Pussanza e politica», «Lavor e paun» ed a «Crair e savair». Il museum respunda uschia a dumondas concretas socialas, economicas ed istoric-culturalas e sa differenziescha pia da museums istorics classic ch'èn concepids strictamain tenor la cronologia.

Il plaunterren è reservà per exposiziuns spezialas, entant ch'ina exposiziun archeologica cun il titel «Chats e fatgs archeologics» en il plaun sutterran preschenta objects dal temp da crap fin al temp medieval tempriv.

La collecziun dal Museum retic cumpiglia bundant 100 000 objects da tut las epocas fin al temp da crap. En il museum vegn mussà circa in dieschavel da tut la collecziun. En exposiziuns spezialas dilucidescha il Museum retic regularmain aspects specifics da l'istorgia grischuna integrond l'istorgia svizra.

La collecziun dal Museum retic cumpiglia bundant 100 000 objects da tut las epocas fin al temp da crap. En il museum vegn mussà circa in dieschavel da tut la collecziun. En exposiziuns spezialas dilucidescha il Museum retic regularmain aspects specifics da l'istorgia grischuna integrond l'istorgia svizra.

La collecziun dal Museum retic cumpiglia bundant 100 000 objects da tut las epocas fin al temp da crap. En il museum vegn mussà circa in dieschavel da tut la collecziun. En exposiziuns spezialas dilucidescha il Museum retic regularmain aspects specifics da l'istorgia grischuna integrond l'istorgia svizra.

Exposiziun didactica davart la preistorgia

Concepida sco center didactic mussa l'exposiziun l'istorgia dal mund e da l'umanità fin al temp roman. Las epocas correspondentas vegnan preschentadas cun numerus exponats. Ultra da fossils pon ins contemplar objects originals e reproducziuns d'originals sco era copias d'objects dal temp da glatsch fin al temp roman. Objects da l'etnologia permettann plinavant cumparegliaziuns istoric-culturalas, per exempel cun la Papua Nova Guinea u cun il Tibet.

Grond'impurtanza survegn l'experientscha directa cun l'istorgia. L'exposiziun davart la preistorgia sa drizza perquai en spezial a classes da scola. Colliada cun la lavur en il museum è era la concepziun da meds d'instrucziun davart la preistorgia e la protoistorgia. Per classes vegn mess a disposiziun ina valisch d'emprest davart il tema Romans.

Al concept didactic da l'exposiziun correspunda er il fatg che las visitadoras ed ils visitaders dastgan prender en maun las differents copias e reproducziuns, per exempel da guaffens preistorics e d'iseglia dal mintgadi.

Exhavaziuns romanas Welschdörfli

Il quartier Welschdörfli da Cuira è stà abità cuntinuadamain dal temp da crap fin al preschent. Anc oz èn visibels edifizis romans sin l'areal Ackermann. In dals edifizis serviva probablmain sco albiert, ils ulteriurs sco edifizis d'abitad normals. Ultra da restanzas da picturas muralas e d'in palantschieu d'aissas da lain è vegni scuvert in stgudament da palantschieu cun aria chauda (ipocaust).

Las restanzas da l'abitadi vegnan circumdadas dapi l'onn 1986 da l'ovra da protecziun da l'architect grischun Peter Zumthor. Las trais hallas èn construidas tenor il plan irregular da las restanzas da l'abitadi e protegian quellas. A medem temp permetta la construcziun da lamellas da lain er il contact visual cun ils conturns urbans odierns. Las trais hallas cun lucarnas sti-

Istorgia, art e natira – ils museums tractan temas ordvart multifars. FOTOS MUSEUMS-GRISCHUNS.CH

rentadas vegnan colliadas ina cun l'autra tras ina passarella.

Sper ils fundaments da las trais chasas romanas datti da contemplar picturas muralas sco era chats dal temp neolitico fin a l'epoca romana (sco copias).

Stgazi da la catedrala

Il Stgazi da la catedrala sa cumpona per gronda part d'utensils liturgics che tutgavan dal temp medieval tar l'equipament da la catedrala e da la baselgia claustrala da Son Luzi. Tut en tut illustrescha il Stgazi da la catedrala l'istorgia culturala sacrala da 1500 onns da la fundaziun da l'uvestgieu da Cuira fin oz.

Las ovras d'art las pli impurtantas han ins pudì contemplar fin l'onn 2002 en la sacristia da la catedrala. Igl è planisà d'installar en il chastè episcopal renovà in nov museum cun il Stgazi da la catedrala. En il museum vegn era mussà in ciclus monumental da maletgs da la mort dal 1543 tenor motivs da Hans Holbein il giuven (ca. 1497-1543).

Il Stgazi da la catedrala cumpiglia en emprima lingua reliquiaris (recipients per conservar restanzas da sontgs) ed instruments da l'altar. In dals objects ils pli vegls è ina chaschina romana da medischina or d'ivur che vegniva medemmain duvrada sco reliquiar. Reliquiaris pli gronds chatt'ins en furma da stgaffas, uschia er ina stgaffa che datescha da l'onn

1252 e che cuntogna las reliquias da son Flurin.

Museum da la polizia grischuna

Il Museum da la polizia grischuna documentescha l'istorgia da la polizia chantunala durant passa 200 onns. La collecziun mussa co che la polizia dad oz cun sias differents incumbensas è sa sviluppada or da las unitads da langeghers dal 19avel tschientaner.

Preschenta vegn l'istorgia a maun d'objects istorics sco unifurmas ed armas. Ins po dentant era contemplar signalaments, fotografias da lieus da delicts e da fastizs, guaffens d'infraucturs, valischs cun daners fauss ed armas d'assassinats. Blers da quests exponats stattan en connex cun cas criminals istorics u documenteschan eveniments espectaculars e svilups impurtants da l'istorgia da la polizia dal Grischun. En in «kino polizial» vegn intermediada l'istorgia, l'organisaziun ed il mintgadi da la polizia chantunala.

Il museum infurmescha ultra da quai davart la prevenziun d'incendis e tracta era dumondas en connex cun narcotics.

Museum da maschinas da cuser

Il Museum da maschinas da cuser mussa ina schelta da 120 maschinas da cuser da differents marcas e da differents pajais d'origin. Ils exponats derivan da la collecziun che cumpiglia var 300 maschinas isto-

ricas ch'il fundatur dal museum e mecanist da maschinas da cuser Bernd Pittermann ha rimnà durant blers onns. Il museum mussa maschinas da cuser a maun, maschinas da cuser electricas e maschinas da cuser per uffants. Ultra da las maschinas da cuser da chasa èn er exponadas intginas maschinas da cuser industrialas. Cumplettada vegn l'exposiziun tras accessoris istorics, fotografias e placats da reclama.

Il museum illustrescha en spezial il svilup da la maschina da cuser durant ils onns 1871 fin 1940. Spezialmain interessantas èn raritads sco in exemplar d'ina maschina da cuser da la firma Loewe da Berlin. Tut las maschinas funcziunan, intginas dad ellas pon ins empruvar or.

Cun agid da placats da reclama istorics, da fotografias e d'accessoris sco chaschinas e cussins da guglias vegnan er integrads aspects da l'istorgia sociala.

Sin l'areal Pulvermühle han ins produci fin il 1976 pulvra da sajettar, il mecanissem d'in mulin pon ins anc inspectar oz. L'areal nua che sa chatta er il Museum da maschinas da cuser vegn nizzegià oz sco parc d'animals e parc da temp liber. Ils var 20 edifizis da lain, nua che vegniva producida antruras la pulvra da sajettar, servan oz mintgatant da susta a lamas, chauras, nursas, portgs-buttschun, portgs pailus u er ad asens e ponis.

Archiv da cultura da dunnas

L'archiv da cultura da dunnas rimna e perscrutescha documents en scrit, illustraziuns sco era documents auditivs davart l'istorgia da las dunnas e da las schlattainas en il Grischun. La lavur d'archiv vegn amplifigada tras agens projects da perscrutaziun. L'archiv producescha era sez documents impurtants, consultond umans pli vegls davart las kundiziuns da viver da pli baud. En referats ed en publicaziuns vegnan tractadas dumondas socialas en vista al preschent. Ultra da quai porscha l'archiv per la cultura da las dunnas cussegliaziuns en ils secturs da l'archiv e da l'infurmaziun.

Per sias activitads correspondentas dispona l'archiv d'ina biblioteca che cumpiglia passa 1000 titels sco era d'in grond archiv cun scrituras e documents da differents unions ed instituziuns e numerus dossiers biografics.

L'archiv cumpiglia plirs archivs d'unions da dunnas, da partidas politics, da persunas privatas e d'instituziuns culturalas. Ultra da quai dispona el d'in archiv biographic cun numerus dossiers davart dunnas en il Grischun.

Museum d'art dal Grischun

Il Museum d'art dal Grischun dispona d'ina collecziun da var 7000 ovras da tut las spartas da l'art figurativ a partir dal 18avel tschientaner fin il temp actual. Ils highlights èn ovras d'artists grischuns sco Angelika Kauffmann (1741-1807), Augusto Giacometti (1877-1947), Giovanni Segantini (1858-1899) ed Alberto Giacometti (1901-1966). Ovras contemporanas derivan d'artists sco Dieter Roth, Not Vital, Jules Spinatsch u Zilla Leutenegger.

Il Museum d'art dal Grischun mussa mintg'onn tschintg fin sis exposiziuns temporaras che stattan per il pli en connex cun il Grischun. Il museum sa chatta en ina villa neoclassicistica erigida il 1874/1875 dal commerziant Jacques Ambrosius von Planta ed ornada cun elements da l'«orientalissem». Actualmain vegn il museum amplifigà tras in nov edifiz, in project d'engroniment dal biro d'architectura spagnol Barozzi Veiga.

Fundaziun Capauliana

L'archiv da maletgs grischun da la Fundaziun Capauliana cumpiglia ina collecziun multifara da Duri Capaul (1923-2009), in advocat naschì a Lumbrein, da var 30 000 ovras e documents istoric-cultural d'artists grischuns per part enconuschents. Da ve-sair èn cuntradas, edifizis, schabetsg istorics, purtrets e scenas dal mintgadi da differents epocas. Perquai s'adatta l'archiv da

maletgs en spezial per studis cumparativs davart la midada d'abitadis e davart il svilup dal traffic, da la tecnica e dal turissem.

La Fundaziun Capauliana fundada il 1986 ha l'intent da render accessibla la collecziun al public. Il catalog online è disponibil sin www.capauliana.ch. L'archiv po vegnir visità sin dumonda.

Tut ils objects da la collecziun sa refere-schan al Grischun. Tranter quels sa chattan 6000 maletgs originals d'artists e d'artists per part renumads dal Grischun, 15 000 cartas postalas e numerus fotografias, chartas geograficas, placats, prospectus da reclama e cudeschs. Las ovras cumpiglian in spazi da temp da tschintg tschientaners; ellas tanschan da la gravura d'arom dal temp medieval fin a la fotografia moderna.

Forum Würth

Il Forum Würth mussa regularmain exposiziuns cun ovras da la collecziun Würth, la quala è cun sias 16 000 ovras – oravant tut dal 20avel e 21avel tschientaner – d'impurtanza internaziunala. Las exposiziuns en l'edifizi d'administraziun da la firma Würth International èn concepidas tenor temas u tenor artists e vegnan preschentadas al public cun agid da visitas guidadas e d'in program accompagnant multifar.

Sco exposiziun permanenta posseda il forum da cultura Würth in parc da sculpturas ordaifer l'edifiz. Qua pon ins contemplar ovras da Niki de Saint Phalle (1930-2002), Jean Tinguely (1925-1991), Bernhard Luginbühl (1929-2011), Not Vital (*1948) e Carlo Borero (*1961).

En l'edifizi ch'è vegni planisà dal biro d'architectura Jungling & Hagmann da Cuira e ch'è vegni avert l'onn 2002 han ultra da quai lieu regularmain occurrenzas culturalas.

La collecziun Würth, a la quala il Forum Würth recurra per sias exposiziuns, è vegnida fundada ils onns 1960 da Reinhold Würth. La gruppa Würth posseda tranter auter in museum sco er il clavà istoric cun il num «Hirschwirtscheuer» a Künzelsau, ina sala d'art a Schwäbisch Hall e dependances d'art en differents pajais europeics.

Museum da la natira dal Grischun

Il Museum da la natira dal Grischun preschenta sco center da documentaziun e da perscrutaziun tut la varietad da la natira grischuna. Visitas cun guidadas, referats, excursiuns, curs e projects scientifics, ma era exposiziuns permanentas davart la flora, la fauna e la geologia dal Grischun tutgan tar il manaschi dal museum. Il museum dat paisa ad in'intermediaziun da connex ecologic chapibla per tut las vegliadetgnas.

Singuls objects che attiran il public sco il chat d'aur il pli impurtant da la Svizra u l'urs «JJ3» immigrà il 2007 vegnan integrads en las exposiziuns davart l'ecologia u ils mammals dal Grischun. Exposiziuns spezialas cumpletteschan il program varià.

Il museum dispona da diversas collecziuns dals secturs geologia (inclusiv fossils), mineralogia, zoologia e botanica. Las collecziuns las pli veglias èn vegnidas fundadas avant 200 onns, autras èn vegnidas concepidas pir dacurt. Las collecziuns scientificas èn collocadas en il local da protecziun per bains culturals dal museum e pon vegnir contempladas sin dumonda.

Il Museum da la natira dal Grischun, ch'è vegni inaugurà il 1981, è ina da las ultimas construcziuns da Bruno Giacometti (1907-2012). L'architect, in dals frars dal famus artist Alberto Giacometti (1901-1966), è vegni enconuschent sin plaun internaziunal grazia a ses project dal pavigliun svizzer per la Biennala a Venezia l'onn 1952.

La preschentaziun:
Dossier «Museums a Cuira»

Dapli infurmaziuns:
chattà.ch/?hiid=3451
www.chattà.ch

Ils mammals dal mund – lur istorgia e lur vita

Il 1999 è cumpari il cudesch «Ils mammals ils pli fascinants dal mund – lur istorgia e lur vita» sco emprim tom da la retscha «Egls averts». Il cudesch porchia in viadi fascinant tras il mund dals mammals. Bellas illustraziuns ed infurmaziuns interessantas mussan co ch'els èn sa sviluppad, co ch'els vesan ora e co ch'els sa comportan. Tge è insumma in mammal? La plipart dals mammals sa sviluppa en il corp da la mamma en la madra (uterus) e sa nutrescha tras la placenta; in'exceptiun fan quels che ovan ed ils bursalins. Cura ch'els pitschens naschan, èn els gia sviluppad fermamain. Mammals èn animals lactants: las mammas laschan tetter lur pitschens. Il latg da la mamma vegn producì da glandas spezialas da la pel.

In'ulteriura caratteristica dals mammals è lur sang chaud: il corp ha adina la medema temperatura;

ella è per regla pli auta che quella dadora. Ils mammals pon uschia esser activs era sch'igl è fitg fraid. Per gidar a regular la temperatura ha ina gronda part dals mammals chavels u pail, blers schizunt sin tut il corp.

Classificaziun dals mammals

Ils mammals furman ina classa entaifer il reginavel dals animals. Las ulteriuras classas che fan part dal tschep dals animals cun spina dorsala (vertebrads) èn ils peschs, ils amfibis, ils reptils ed ils usschels. Ils mammals ils pli «primitivs» furman ils erizuns dal pichel lung ed ils ornitorincs: quests animals ovan sco ils reptils e na partureschan betg lur pitschens. Er ils bursalins sa sviluppan en moda differenta dals auters mammals.

Ils ulteriurs mammals sa laschan gruppar en las suandantas famiglias: animals senza dents (armadigl, smarschuns, magliafurmiclas), pangolins, maglia-insects (erizuns, misarogns, talpas e.a.), misarogns gigantics, primats (mesaschimias e schimias incl. l'uman), tupaiais cumins, puschè da terra, predaturs da la terra (urs, giats, lufs, fiergnas, tais, ludras e.a.), predaturs da la mar (focas, liuns da mar, chavals da mar), colugos (numnads era lemurs sgulants), animals mezmieur (cun ils suturdents: chauns sgulants, vampirs, usschels-mezmieur), ruiders (ratuns, mieurs, raspuns, casturs, portga da mar e.a.), lieurs e cunigls, balenas e delfins, mammals cun duas unglas (portgs, hipopotams, chamels, lamas, giraffas, tschiervs, gazellas, antilopas, arments, nursas, chauras), mammals cun ina unglia (chavals, asens, zebras, rinoceros, tapirs), elefants, vatgas da mar.

L'evoluziun dals mammals

Ils emprims mammals han vivì avant var 200 milliuns onns. Quai mussan fossils dad ossa, dents u autras parts dal corp ch'ins ha chattà. A l'entschatta da questa perioda dominavan ils reptils la terra; in pau pli tard èn er sa sviluppad ils usschels. Durant ils emprims 100 milliuns onns han ils mammals stui viver ensem cun ils dinosaurs. Sper ils dinosaurs sin la terra regivan pterosaurus en l'aria ed ictiosaurs en las mars. Ils emprims mammals eran pitschnets e sumegliavan stegilats. Els eran activs la notg e magliavan insects ed ovs da dinosaurs.

Avant var 65 milliuns onns èn ils dinosaurs morts ora ed ils mammals han cumenzà ad occupar pli vastamain la terra. Els na sumegliavan dentant anc betg ils mammals dad oz. Avant radund 55 milliuns onns èn sa sviluppad ils emprims primats, ils usschels-mezmieur ed ils chavals. Avant 37,5 milliuns onns vivevan blers animals parentads cun ils rinoceros; avant 24 milliuns onns dominavan las schimias e blers animals che maglian ervas ed avant 5 milliuns onns èn sa sviluppad ils emprims umans.

Diversificaziun

Ils mammals ch'èn sa sviluppad vers la fin

dal temp terrian terziar (avant radund 25 milliuns onns) sumegliavan gia ils animals dad oz. En l'Asia, l'America dal Nord e l'Europa faschevan part gia trais quarts da las spezias a gruppas che existan oz. L'Australia e l'America dal Sid eran separadas dals auters continents durà milliuns onns. Là vivevan differents bursalins sco p.ex. ils kengurus. Avant dus milliuns onns èn creschidas ensem l'America dal Sid e l'America dal Nord. Ils mammals dal nord han pudì sa derasar en il sid ed han stgatschà la gronda part dals bursalins. L'Australia è anc adina isolada dals auters continents. Uschia han pudì surviver qua bursalins pli spezials fin al di dad oz.

Mammals che ovan

Be tschintg da las 4000 spezias da mammals ovan: l'ornitorinc australian, l'erizun dal pichel curt da l'Australia e da la Tasmania ed ils trais erizuns dal pichel lung da la Nova Guinea. Quests ornitorincs fan part dals monotremats (Monotremata), dals mammals che ovan. Or dals ovs naschan duas emnas pli tard ils pitschens che vegnan lura tezzads. Il latg sorta da tschertas glandas ed ils pitschens litgan si el. Ils mammals che ovan n'hàn betg tettels.

Bursalins

Ils bursalins sa sviluppan en moda dal tut-tatfat differenta da tut ils auters mammals. Cun exceptiun dals bursalins dal nas lung n'hàn els nagina placenta. In bun exempel è il kenguru: il pitschen crescha mo durant quatter emnas en il venter da la mamma e nascha lura sco schermigl senza pail; el mesira mo 2,5 cm e para plitost in verm ch'in kenguru. Strusch naschi tschertga el il tetel en il burset da la mamma. El tetta e tetta e crescha e sa sviluppa vinavant en il burset. Suenten in tschert temp creschan er ils dents ed il pitschen kenguru po laschar il tetel. Pli tard banduna el da temp en temp il burset che daventa lura memia pitschen per el suenter 10 mais.

Animals da placenta

In mammal che sa sviluppa en il venter da la mamma è in animal da placenta. Il temp ch'in mammal davora per sa sviluppar en l'uterus da la mamma è different d'in animal a l'auter. Chauns naschan suenter 2 mais, chavriels suenter 10 e rinoceros suenter 16 mais. Il temp da la naschientscha è privlus per mamma ed uffants, perquai ch'els na pon betg fugir dals inimis. La plipart dals animals tschertgan in lieu ruasavel e segir per parturir. Quai vala era per animals che vivan en trieps sco ils tschiervs. Quests pitschens naschan gia ferm sviluppad. Tar blers mammals stattan els en pe gia paucas uras suenter la naschientscha.

Tetter – tipic per mammals

Ils mammals tezzan lur pitschens. Il latg vegn or dals tettels (glandas da latg) che pendan en duas retschas vi dal venter da la mamma. Chauns e giats han plirs tettels.

Tipic per mammals

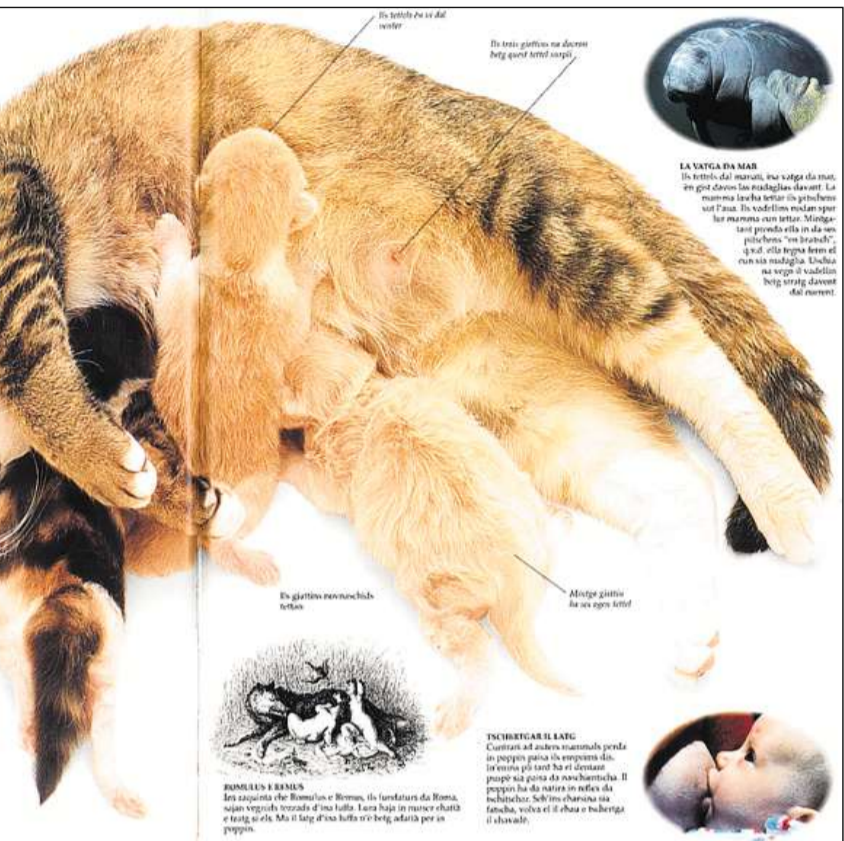
LA FAMIGLIA DA UN TETTEL
La chomalla ha cum tetter, senter las chommas davos. Ella lascha tetter sin pail per quatter giats per ora.

LA VITTA DA UN TETTEL
Ils tettels han cum tetter, senter las chommas davos. Ella lascha tetter sin pail per quatter giats per ora.

LA FAMIGLIA DA UN TETTEL
Ils tettels han cum tetter, senter las chommas davos. Ella lascha tetter sin pail per quatter giats per ora.

LA FAMIGLIA DA UN TETTEL
Ils tettels han cum tetter, senter las chommas davos. Ella lascha tetter sin pail per quatter giats per ora.

LA FAMIGLIA DA UN TETTEL
Ils tettels han cum tetter, senter las chommas davos. Ella lascha tetter sin pail per quatter giats per ora.

Tetter – ina da las caracteristicas tipicas dals mammals.

Ils animals cun unglia han ils tettels tranter las chommas davos. Las schimias ed ils umans han dus tettels vi dal pèz, forsà perquai ch'els portan lur pitschens savens sin bratsch. Ils ormons feminins estrogen e progesteron fan crescer las glandas da latg durant la purtanza. In auter ormon, il prolactin, è responsabel per la produczion dal latg. Il latg cuntegna tut las substanzas nutritivas, las vitaminas ed ils liquids ch'il pitschen mammal davora per crescer. Era femellas che na portan betg pitschens san producir latg; ellas crain d'avair pitschens e sviluppan ils medems sintoms sco las mammas. Quests «bailas» han ina funcziun impurtanta en la natira: en cas ch'ina mamma mora, tiran ellas si ils pitschens orfens.

Ils pitschens creschan

Mammals dovan blier dapli temp ed energia per lur pitschens che auters animals. In insect po metter tschients e tschients dad ovs senza stuair cuar els. In erizun da mar metta millis e millis dad ovs en l'aua e n'ha lura pli nagut da far cun els. Mammals han per il solit plitost paucs pitschens. Els s'occupan dentant intensivamain cun quels. Els pavlan lur pitschens, tegnan quels a chaud, defendan, train si e pertgiran els, fin ch'els pon guardar per sazezs. Betg tut ils mammals tgriran dentant lur pitschens uschè ditg ed intensiv sco auters. Els umans per exempel passentan blers onns cun trair si lur uffants. Ils tupaiais cumins percuter laschan enavos ils novnaschids en ils gnies e turman mo mintga tant temp. La giatta guarda da ses giuvens fin ch'els èn independents e chattan sez da magliar.

La tgira dal corp

Il fol dat chaud al mammal e protegia quel dal bletsch. El è dentant spert malnet e daventa in paradì per parasites che sa nutreschan da la pel morta u dal sang sut la pel. Ils mammals nettegian lur fol cun sa litgar, sgrattar, petgnar, scurlattar, rudlar, bagnar e sfruschar. Uschia eviteschan els malsognas e tegnan net eventualas pajas. La plipart dals mammals sa lavan sazezs. Fitg savens gidan els dentant er in l'auter. Questa «tgira dal corp sociala» ha duas raschuns: d'ina vart pon ils animals lavar parts da lur corp ch'els na pudessan betg cuntanscher sezs, da l'autra vart rinforza l'agid vicendaivel il sperti da cuminanza. Uschia surdattan ils animals in a l'auter er l'odur da la gruppa che permetta da distinguer ils confamigliars dals esters che entran en lur territori.

Bun appetit!

In animal pli grond cun sang fraid sco la serp po star emnas a la lunga senza maglia. Ils mammals agils cun sang chaud dovan dentant blera energia per mantegnair las funcziuns dal corp. Quest'energia survegna els da la maglia. Nus umans na duvrain betg uschè blier temp per «chattar» nossa vivonda. Nus giain simplamain en ina butia e cumprain quai che nus avain da basegn. Ma la gronda part dals mammals che vivan en la natira libra s'occupan l'entir di cun il da magliar. Els dovan blier energia per esser activs, era sche las temperaturas èn bassas. Animals cun sang fraid èn alura marvs e plauns. Perquai van forsà blers mammals a chatscha la saira u la damaun avant ch'il suleg stgaudia ils animals da preda sco las serps u ils insects. Pli pitschen ch'il mammal è e pli savens ch'el sto magliar. Mammals cun corps pitschens perdan pli spert lur chalor. En regius fraidas han pli pitschens mammals gist temp avunda per sa nutrir. I dat mammals che na fan bunamain nagut auter che magliar, ruassar e puspè magliar. Els maglian mintga di tant sco quai ch'els paison e pon murir da la fom entaifer trais uras. Il liun percuter maglia mintga di mo 1/40 dal pais da ses corp. La bucca, ils dents e las griffas dals mammals mussan tge ch'els maglian.

Ils senns dals mammals

Ils mammals èn sa sviluppad cun success surtut grazia als senns excellents: ils egls, las ureglias, il nas, il gust ed il senn da palpar. Mintga spezia ha in u plirs senns pli sviluppad. Uschia po mintga mammal s'adattar optimalmain a ses ambient. Ina talpa per exempel, che viva sut terra, davora strusch ils egls. Ella è perquai bunamain tschorva. Cun ses gnif sensibel po ella dentant savurar e palpar sia preda (surtut verms da plievgia che vegnan en sia tauna). Nus umans percuter essan «animals dals egls». Ins suppona che nus vesain cun

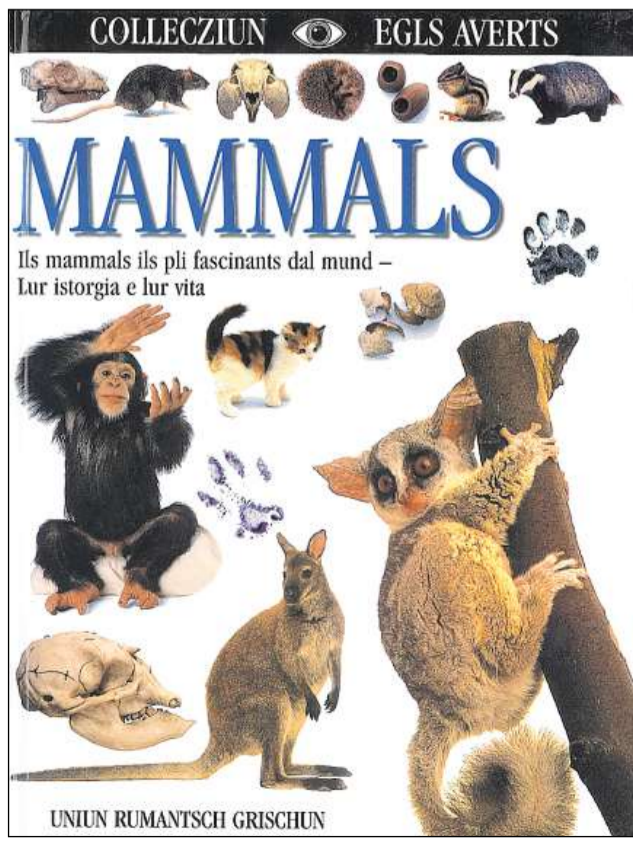
ils egls quatter tschintgavels da quai che noss tscharvè «sa». Igl è pia grev da chapir ch'in animal sa viver mo cun agid dal nas u ch'in usschè-mezmieur «auda» ses ambient cun l'agid dals ecos d'ultrasun. Ma senn egls n'èn gnanc uschè buns – auters mammals, sco tschertas spezias da stgilats, vesan blier meglier. Da l'autra vart san ils umans e las schimias distinguer colurs; la gronda part dals auters mammals vesan il mund mo alv e nair resp. blau e verd (dicromats).

Giugar...

Nus na pudain strusch imaginar in verm u ina furmicla che ioga. Quai che nus numain giugar para dad esser limità als mammals cun lur senns sviluppad, lur abilitad d'emprènder e lur intelligenza. Surtut mammals giuvens giogan gugent. Els paran da giugar per spir plaschair, cuntarri als creschids ch'han da guardar per la vivonda e cumbatter per lur reviers. Ils schimpans giuvens curran suenter in a l'auter, las vulpettas sa rodlan e sa scoogan davant lur taunas ed ils chaunets fan termagls cun ballas. Ma pertge giogan ils pitschens mammals uschè gugent? Durant il giu pon els trenar la musculatura e la coordinaziun. Els emperdan a surviver ed ad ir a chatscha, ad evitar privels ed a fugir. Mammals socials emperdan da communitar cun agid da suns e cun la lingua dal corp. Uschia pon els mussar lur posiziun en l'ierarchia da la gruppa.

... ed emprènder

Mammals che maglian plantas ston far savens lungs viadis per chattar lur vivonda preferida. Per mammals che van a chatscha e maglian chavn èsi pli stentus e pli privlus da vegnir tar lur preda. Els ston suandar fastizs e tschiffar la preda. Els animals da preda èn mintgant fitg fermes e pon blessar grevamain il rapinader. Sche la preda scappa, han els pers temp e fadia. Giuvens animals da rapina sco ils chauns ed ils giats exerciteschan ad ir a chatscha cun giugar. Per mussar a lur cumpogns ch'els vulan dentant mo giugar e betg attagar, han els tscherts cumportaments. In chagniel envida in auter a giugar: el sa metta giu cun la part davant, balla cun la cua e drizza enavant las ureglias. En nossa lingua vul quai dir: «Ve e gioga cun mail!»

Cuverta dal cudesch.

La preschentaziun:
Steve Parker. Mammals. Ils mammals ils pli fascinants dal mund – lur istorgia e lur vita. (Collecziun «Egls averts», tom 1). Cuir 1999.

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?id=1338&chiid=370
www.chattà.ch

In equiliber instabil

La Veglia Confederaziun, part 1: politica

■ **Entaifer paucs decennis è l'Europa vegnida tutgada enturn la mesadad dal 14avel tschientaner d'ina entira retscha da catastrofes. Plirs onns da raccoltas insufficientas cun fomaz en stads la conseguenza d'ina midada dal clima, l'augment da la populaziun e dal spazi d'abitat è sa stagnà. Ils onns 1347/48 è la populaziun da l'entira Europa vegnida tutgada da la pesta, ina populaziun già spussada tras blers onns da fomaz. Almain in terz da la populaziun è morta. Durant quasi 400 onns è la pestilenza rutta ora en intervals pli u main curts ed ha pretendì ses tribut. L'Europa è sa revegnida be plaun a plaun da questa catastrofa. La tema dal futur malsegir era preschenta dapertut.**

Cur che questa crisa è stada surmuntada en il 15avel tschientaner, regivan relaziuns dal tuttafatg differentas. La muria gronda aveva destrui cumplainamain l'equiliber labil tranter la champagna e la citad, tranter prinzi e chavaliers, tranter las regiuns da muntogna e quellas da las planiras. Las citads èn sa refatgas pli spert che la champagna; ils purs ed ils citadins survivents avevan obtegnì dapli pussanza en confrunt cun ils pitschens signurs e chavaliers. E las regiuns da muntogna paran d'avair patì da main da questa crisa che las regiuns pli bassas.

Pitschnas e grondas confederaziuns

A l'ur dals gronds eveniments, en la sumbriva da las dinastias ambiziusas, particularmain da quellas da Habsburg e da la Savoia, ha er il spazi tranter il Giura e las Alps, tranter il Lai da Geneva ed il Lai da Constanza midà sia fatscha. Betg mo ils citadins da la Bassa, ma er ils abitants dals vischinadis en las valladas muntagnardas han tschertgà d'organisar il spazi dominà mo levamain cun agid da lias e cunvegns. Già en il 13avel tschientaner avevan las citads da Berna e Turitg erigì entirs sistems da lias en lur territori d'influenza. Sco en in sistem da tailas-filien èn pitschnas e grondas confederaziuns sa cruschadas, cumpletadas u han concurrènza ina l'aura.

Cunzunt las citads han pudì engrondir lur pussanza. Sa basond l'emprim sin las structures da pussanza da las grondas dinastias, surtut sin quellas da la Savoia e da Habsburg, han ellas engrondì pass per pass lur territori d'influenza. Dapi il 15avel tschientaner han ellas tschessentà pli e pli la pussanza da las dinastias ed han la finala

surprendì lur post. L'idea da la responsabladad collectiva en las citads ed en las republicas ruralas ha caracterisà quest sistem politic; parallelas e models latiers en stads da chattar en ils stadis citadins talians dal temp medieval.

Da midadas economicas al nov urden politic

Il temp autmedieval era passà – in temp, en il qual ils umans han producì quasi tut il necessari per viver en lur vischinanza ed han retratg be il sal da dalunsch. Las furmas economicas tradiziunalas han survivì be en paucas regiuns dal territori central da las Alps, qua dentant quasi fin en noss temp.

Surtut per lung da las impurtantas rutas da traffic èn sa sviluppadas novas furmas d'ina agricultura e tratga da muvel spezialisada. Ils purs da las regiuns da muntogna èn sa concentrads pli e pli sin la tratga da muvel, pertge che cun l'export da muvel e pli tard da chaschiel en las grondas citads dal sid e dal nord da las Alps gudagnavan els dapli che cun la cultivaziun dals ers en in temp cun in clima malsegir. Ils purs da la planira percuinter han intensivà la cultivaziun dals ers per pudair furnir era graun a la populaziun da muntogna. Uschia è sa sviluppà in grond traffic da rauba tranter las regiuns da muntogna e las planiras dad omaduas varts da las Alps, da l'Alsazia fin en la Lumbardia; las citads en las planiras han gi en quest regard ina funcziun da clav.

Creschament e cunfin

En questa situaziun èn las citads da la planira sa colliadas cun ils chantuns ruralas per segirar communablamain quietezza ed urden. Cur che Berna e Turitg han reglè il 1351/53 lur relaziuns cun ils chantuns originars en ina lia cun disposiziuns cumplitgadas, eran las pussaivladads ed ils cunfins da princip già fixads: dad omaduas varts la voluntad da segirar la pasch en il spazi communabel, uschi glio interess dal tuttafatg different e be pitschnas inclinaziuns da collavurar. Uschia èsi restà durant tschientaners. L'extensiu dal sistem da lias en il 15avel tschientaner, l'acquist da terras subditas communablas e varsaquantas provas rudimentaras per ina politica coordinada vers l'exteriur n'han midà nagut vi dal fatg ch'igl era strusch pussaivel da pensar ad in agir communabel.

L'extensiu da la suveranità territoria – la creaziun da territoris coerents – è en noss intschess surtut stada l'ovra da las citads en la planira. Turitg e Berna eran duas grondas pussanzas. Essend che las duas citads han strusch gi la chaschun a rivalitads

Fin la Dieta da Stans (1481) ha existi la Veglia Confederaziun dals otag chantuns.

economicas e politicas, ha la colliaziun da Turitg cun Berna furnì la basa da la Confederaziun. Quella n'è era betg dada dapart, cur che las posiziuns cuntrarias entaifer il sistem da lias èn daventadas pli e pli diras.

Citad e champagna

La populaziun da la champagna ha insistì sin ses vegls dretgs tradiziunals ed è sa dustada cunter l'extensiu dal domini da las citads. Mo suenter grevs e sanguinusi conflicts èsi reussi a las citads da realisar ina furma rudimentara d'ina administraziun moderna. L'epoca dal 15avel al 17avel tschientaner è er stada en noss intschess il temp da las sollevaziuns dals purs, da revoltas da subdits purils e da pitschnas citads che cartevan d'esser privadas da lur vegls dretgs bain acquistads.

Il success da las autoritads è però stà fitg limità: d'incassar taglias directas è stà pussaivel be en cas excepziunals; uschia n'han ellas betg gi la pussaivladad d'instituìr e pajar in'administraziun cun funcziunaris stabels u schizunt da mantegnair in'armada stabla. Las autoritads han stui basar vinavant lur pussanza sin las veglias

structures administrativas localas; ellas han bain pudì render quellas pli efficacias e simplifitgar ellas in pau, dentant betg renovar questas structures da fons ensi. En dretgiras, en il militar, en la lavur administrativa dal mintgadi eran ils subdits ina part da la gronda piramida da pussanza. Quella tanscheva d'ina vasta basa da dretgs locals ed uffizis stgalim per stgalim fin a la testa da la pussanza en ils centers signurils.

La finala ha l'augment da las incumbensas publicas sin tut ils secturs manà al rinforzament dal stadi autoritativ. Ina rait adina pli spessa da leschas ed ordinaziuns ha caracterisà la vita dals umans en la citad e sin la champagna. In circol pli e pli cunfinà da famiglias è sa patrùnà dals uffizis lucrativs e d'influenza en la citad e sin la champagna; ina classa da magistrats ha veglià schigliusamain ch'il circol dals privilegiads na vegnia betg pli grond e che la petta possia vegnir repartida sin uschè paucs sco pussaivel. Questa elita politica ha er sviluppà ed empruvà da derasar in nov sentiment da solidaritad.

La Svizra en l'Europa

Entaifer las pitschnas e grondas pussanzas europeicas ch'han dapì il temp medieval tardiv tschertgà intensivamain d'engrondir lur territori, han ils Confederads stui chattar lur plaz. La discordia dinastica e confessionala da l'Europa en il temp modern tempriv ha d'ina vart adina puspè periclità l'autonomia dals chantuns federals, da l'autra vart ha ella purschì ina tscherta protecziun, essend ch'ils stadis rivalisants tegnevan in l'auter a mastrin. Contracts da mercenaris han collià las elites da las citads e da la champagna cun las lutgas da las pussanzas grondas, han stgaffi adina puspè novas relaziuns da dependenza e novas constellaziuns da pussanza.

En il vest è la Frantscha daventada il pli impurtant factur da pussanza economica e politica. Pass per pass han ils retgs franzos extendì en il 17avel tschientaner lur territori fin al cunfin occidental da la Confederaziun.

Suenter la Guerra da trent'onns ha la Confederaziun obtegnì en la Pasch vestfalica dal 1648 la garanzia da si' autonomia entaifer il sistem dals stadis europeics.

da lez temp n'è betg stada il motiv. La coesiun è plitost stada la conseguenza d'in sistem da conflicts che cuvriavan e bloccavan in l'auter e l'enconuschientscha ch'ils chantuns na possian betg mantegnair lur independenza senza in consens minimal. Ils conflicts tranter citad e champagna, tranter planira e muntogna, tranter signurs e subdits eran uschè complexs ch'els n'han betg pudì vegnir schliads, mabain be mitigiad e controllads. A la Dieta da Stans dal 1481 èn vegnidas formuladas las reglas da la politica confederala e lur cunfins: ina lia resistente ma betg modifitgabla.

La reformaziun ha confermà la separaziun ch'existiva en noss intschess: ils cunfins confessionalis decleran ina già dapli ils foss profonds entaifer la rait da lias – foss ch'èn vegnids anc pli profonds en il decurs dals tschientaners suandants. La confessionalisaziun da la politica dals singuls chantuns e da la Confederaziun ha caracterisà l'agir ed il pensar fin en il 19avel tschientaner.

La bainstanza e la pussanza èn sa concentradas en il 17avel e 18avel tschientaner pli e pli en las grondas citads. Il success da l'economia da muntogna, orientada a l'export, l'intensificaziun da l'agricultura en la planira e las furmas temprivas da l'industria èn daventadas pli e pli dependantas da las investiziuns dal chapital da las citads. L'impressari citadin iniziativ ed efficaciu ha cumenzà a caracterisar l'economia svizra.

L'equiliber già adina instabil tranter las diversas forzas e regiuns en la Confederaziun è vegnì periclità pli e pli ed il sistem da lias è vegnì sutminà.

L'urden vegl va en decadenza

Plaun a plaun èn las structures tradiziunalas dal vegl domini vegnidas crititgads da tuttas varts. L'augment rasant da la populaziun, ch'ha cumenzà en il 18avel tschientaner e ch'è sa mantegnì fin a noss dis, ha midà radicalmain la situaziun economica e sociala dal pajais. Nova bainstanza e nova povradad han fatg stremblir l'urden ch'è sa sviluppà durant tschientaners. Las emprimas furmas da l'industria ed in'agricultura adina pli intensiva n'han betg pli pudì sa sviluppar vinavant entaifer la costituziun economica tradiziunala, e quai malgrà che tant l'industria sco er l'agricultura èn daventadas adina pli impurtantas per la populaziun creschenta.

In'epoca gieva encunter la fin: Il fundament, sin il qual eran sviluppadas en il temp medieval, suenter la gronda crisa dal 14avel tschientaner, las structures communalas en las citads e sin la champagna, na purtava betg pli. Quest urden vegl, l'Antien Régime, ha pudì vegnir renovà be cun grondas difficultads e cunter la resistenza resoluta da las veglias elites, il sistem da lias n'ha betg pudì vegnir amplifitgà ed adattà a las novas pretensiuns da l'economia e da la societad.

Sco tut ils stadis vischinants ha la Svizra fatg tras ina midada radicala tranter il 1750 ed il 1850: Il stadi agrar è sa sviluppà ad in stadi industrial caracterisà da las citads, la rait d'aristocrazias è vegnida remplazzada d'ina democrazia moderna e la cardientscha en il progress universal ha cumenzà a sa derasar.

L'on 1798 è la Veglia Confederaziun ida a frusta. L'invasiun da truppas franzosas ha dà la frida mortala a questa federaziun da stadis che vegniva alura scurlattada da fermas agitaziuns. Quai è però be stà in'etappa da la gronda midada ch'aveva cumenzà già ditg avant e ch'ha chattà ina fin transitorica pir decennis pli tard.

Il 1513 è stada consolidada la Confederaziun dals 13 chantuns.

Ina lia resistente ma betg modifitgabla

Tge ha atgnamain tegnì ensem il Confederads? L'unitad declamada savens già

La preschentaaziun:
Dossier «La Veglia Confederaziun»
Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3453
www.chattà.ch

Utilisar l'ambient

La Veglia Confederaziun, part 2: economia

■ **Bler pli ferm ch'ozendi ha la cuntrada influenzà la vita da noss perdavants: las povras valladas muntagnardas, las regiuns dals lais e dals flums da la Bassa. Ils umans da lur vart han utilisà e furmà l'ambient tenor lur pussaivladads e bagsegns.** Quai n'è tuttavia betg succedì adina en concordanza cun la natira. Er en la citad dal temp medieval hai dà problems concernent la dismesa da ruments; ils gauds han pati tras il diever creschent da lairina da construcziun e d'arder. Citads grondas e pitschnas èn vegnidas fundadas, èn creschidas plaun a plaun u èn puspè svanidas. Pir cun il temp han ils purs da muntogna e da la Bassa svilupà furmas economicas differentas.

Graun e chaschiel: l'agricultura

L'agricultura avant sistschient onns, per exempel en la planira al Lai da Bienna: ina

povra chausa! Almain per nus dad oz. Ina vatga magra, pauc pli gronda ch'in vadè dad oz, tira in

arader da lain che penetrescha strusch in pe en la terra. In pur cun duas vatgas ed in arader vegn considerà sco bainstant. In chaval è uschè char ch'el vegn dà a fit a l'entir vitg sco oz ina maschina da scuder.

En il temp medieval tempriv èn la tratga da muvel e la cultivaziun da graun da chattar in dasper l'autra anc en tuttas regiuns. A partir da 1300 entschaivan ils purs da muntogna a sa spezialisar sin la fabricaziun da chaschiel grass – in art ch'els han surpiglià da l'Italia dal Nord. Il chaschiel è era vegnì exportà en questa regiun, ensemen cun pitschnas muntaneras d'animals da maz. Ulteriurs cumpraders eran da chattar en las citads a l'Ara, a la Reuss u al Rain.

En la Svizra Bassa valeva la devisa «da tut insatge»: surtut cultivaziun da graun, tratga da biestga gronda e manidla, cultivaziun da legums, da puma e da la vit.

En il 18avel tschientaner ha il dumber creschent da la populaziun pretendì novas metodos da producziun: tegnair il muvel en uigl, rimnar la grascha e ladar ils ers, arar cun iseglia ed animals pli fermes. Surtut las pastgiras ch'èn vegnidas giudidas comunablamain durant tschientaners, èn vegnidas repartidas sin ils purs ed utilisadas a moda privata.

Fin enturn circa 1850 furmavan l'agricultura e la tratga da muvel la basa da l'economia svizra. La Svizra Bassa produciva granezza, spezialmain salin e spelta; avaina vegniva plantada sco pavel per ils numerus chavals. Vers la fin dal 18avel tschientaner è creschida la muntada dal tartuffel enormamain. Grazia a metodos modernas da cultivaziun ed a culturas intensivas ha la raccolta da l'agricultura indigena pudì star a pèr a l'augment da la populaziun. L'amplificaziun da la rait da viafier suenter il 1850 ha pussibilità l'import

da products pli bunmartgads ch'han periclità quest equiliber.

Colliaziuns pli e pli entretschadas: traffic e commerzi

Il commerziant che manava enturn il 1400 in pèr ballas da launa da Constanza e Bellinzona stueva pajar taxas da passagi a betg main che indesch duanas. Vitiers vegnivan ils custs per ils berniers e lur animals da sauma e per las trais fin quatter pernottaiziuns. In navigatur fascheva il viadi da Lucerna a Basilea sin la Reuss e sin il Rain en in di. Ma er el stueva pajar dazi en plirs lieus ed accidents tras cupitgar ed urtar sin il fums succedivan savens. Chars da rauba vegnivan applitgads praticamain be en las planiras da la Bassa ed er qua èn las vias vegnidas cuvradas cun sulada pir en il 18avel tschientaner.

Malgrà talas cundiziuns stanclentusas traversava ina rait da rutas da commerzi la Svizra: ella fascheva part d'in sistem europeic da traffic. Quel permetteva da transportar en il pajais bains da luxus, urdains da mintgadi e vivonda. El pussibilitava d'exportar chaschiel, animals e textilas en la Lombardia u en auters pajais. Pir uschia han las singulas regiuns pudì sa spezialisar a partir dal 1600. A partir da quest mument n'eran ellas però betg ablas da proverder sasezzas.

Lavur da fabrica a chasa: industria avant l'industria

Enturn il 1750 offrivan negoziis nobels a Rio de Janeiro u Veracruz taila da saida svizra en gronda seleziun; martgadants d'uras a Londra vendevan pendulas dal Giura svizzer. Tar omadus products helveticos era la lavur a chasa da gronda muntada. Ella vegniva fatga en vitgs apparentamain idillics dal Giura e da la Bassa che parevan d'esser bainstants. L'augment da la populaziun ha gi per consequenza in dumber pli e pli grond da purs pitschens e schurnaliers ch'han stuì sa cuntentar cun ers minimals e cun varsaquants animals manidels. La veglia populaziun indigena u ils vischins dal vitg han mantegnì per sazez il giudiment dal terren comunabel. Da tge duevan viver ils fulasters?

Interprendiders da las citads han gi ina risposta. Dapi il 17avel tschientaner laschavan els seser al taler per lur avantatg forzas da lavur bunmartgadas da la champagna. Purs pitschens faschevan chalschiel, tessevan saida u fabrigavan parts d'uras.

En il 18avel tschientaner gudagnava per exempel in quart da la populaziun dal chantun da Turitg il paun da mintgadi cun elavurar la mangola. Geneva è daventà il grond center d'uras da l'Europa; l'entira regiun dal Giura era dependenta da la citad. En la Svizra Orientala è la fabricaziun da tailas da glin indigen e da mangola importada sa svilupada ad ina da las industrias las pli impurtantas. Basilea è daventà il center da la tessaria da bindels da saida ed è restà quai fin en il 20avel tschientaner.

Agricultura en la Svizra Bassa (1670).

Blers dals products mezfinids en la chasetta da purs vegnivan elavurads vivand en las uschenumnadas manufacturas medemamain da forzas da lavur bunmartgadas. Dunnas ed umens da la champagna montavan qua uras, picturavan porcellana, suernavan saida u stampavan tailas. Las manufacturas eran las precursuras da las fabricas da pli tard.

Aua, laina e crappa: materias primas avant l'isch-chasa

Tgi ch'admira las imposantas chasas da purs en l'Argovia ed en il chantun Berna cun lur tetgs lads e profunds na duess betg emblidar il suandant: mintgin da quests edificis ha «custà» in bun toc guaud. Per la construcziun da la tetgaglia e da las paraids han ins duvrà fin a 100 plantas autas. A partir dal 1500 han praticamain tut las vischnancas relaschà urdens da laina; quels reglavan en tut ils detagls la repartiziun da la laina d'arder e da construcziun als members da la vischnanca.

Sper arschiglia, turba e crappa è la laina stada per noss antenas la pli impurtanta materia prima e purtadra d'energia. Or da laina han ins taglià cups, stgadellas e pals da vits; laina serviva per far saivs, per stgaur la platta e la pigna, per construir punts e per elavurar metals. Schizunt abitadis allontanads n'eran tuttavia betg circumdads da guauds da paraulas, mabain savens da chagiom selvadi.

Per ils mastergnants era l'aua la furnitura d'energia principala. Ella metteva en moviment las rodas dals mulins da graun e da chonv; cun forza d'aua èn vegnids laminads ils metals e squitschà ieli da ravas e nuschs. Maschinas muventadas da l'aua eran da chattar en las minieras, per exempel per ventilar las galarias. La Svizra d'antruras ha numnada-

main explotà en blers lieus cotgla e metals, er sche l'explotaziun era plitost pitschna.

Mirs e portas: viver en la citad

Els avessan oz cumadaivlamain plaz en in stadion da ballape da mediocra grondezza, ils radund 10 000 abitants da Geneva, Basilea, Berna e Turitg. En las autras citads da la Veglia Confederaziun viveva anc pli pauca glied, malgrà la miraglia imposanta, fortificaziuns e portas da la citad.

Talas portas vegnivan serradas mintga notg fin suenter l'onn 1800. Quai è significativ per las diversas furmas da viver en la citad e sin la champagna. La gronda part da la populaziun viveva da l'agricultura; l'economia da la citad sa basava dentant sin il mastergn ed il commerzi.

Stan da fiera e lavuratori: lavurar en la citad

La piazza centrala per il commerzi era il martgà da la citad. Sco martgà annual serviva el cun in u plirs termin annuals al barat cun il conturn ed al commerzi tranter las regiuns. Il martgà emmil provedeva la populaziun da la citad e dal conturn. En omadus furmas mobilisava il martgà numerusa glied – dunnas da fiera e cumpraders, fabrigants ed acquistaders dals products. La controlla e l'execuziun dal martgà eran organisadas en tut ils detagls. I deva fieras spezialas (fiera da muvel, da peschs e da portgs), i deva funcziunaris da la citad che survegliavan la qualitat ed ils pretschs e ch'examinavan ils pais e las mesiras applitgads.

Praticamain tut ils mastergnants appartegnevan ad ina mastergnanza u ad ina so-

Vista da la citad dad Aarau (1612).

E quai tut en in spazi fitg stretg: La citad medievals da Bulle ha ina ladezza da 150 meters ed ina lunghezza da 400 meters, a Berna muntan las distanzas correspundentas a radund 175 e 650 meters. Questa citad è creschida en il 14avel tschientaner per 500 m en la lunghezza, n'è dentant betg s'extendida pli fitg fin en il temp modern.

La citad d'antruras era umida e malsaua, cun streglias stretgas e stgiras ed en il temp medieval per il solit senza sulada. Ella spizzava e tuffava, pertge ch'excrescents e ruments vegnivan bittads en las streggas tranter las chasas, en ils uschenumnads «Ehgräben». Las auas persas currivan avertamain vers il flum, vers la riva dal lai u en il foss da la citad. Portgs e giaglinas gievan per las vias enturn e stgavavan en ils pitschens curtins davos las chasas en retscha.

La populaziun da la citad viveva en la tema permanenta d'in incendi. La citadina da Losanna è vegnida devastada dal feu il 1365 ed il 1384, Frauenfeld è daventà in'ufrenda da las flommas il 1771 ed il 1788.

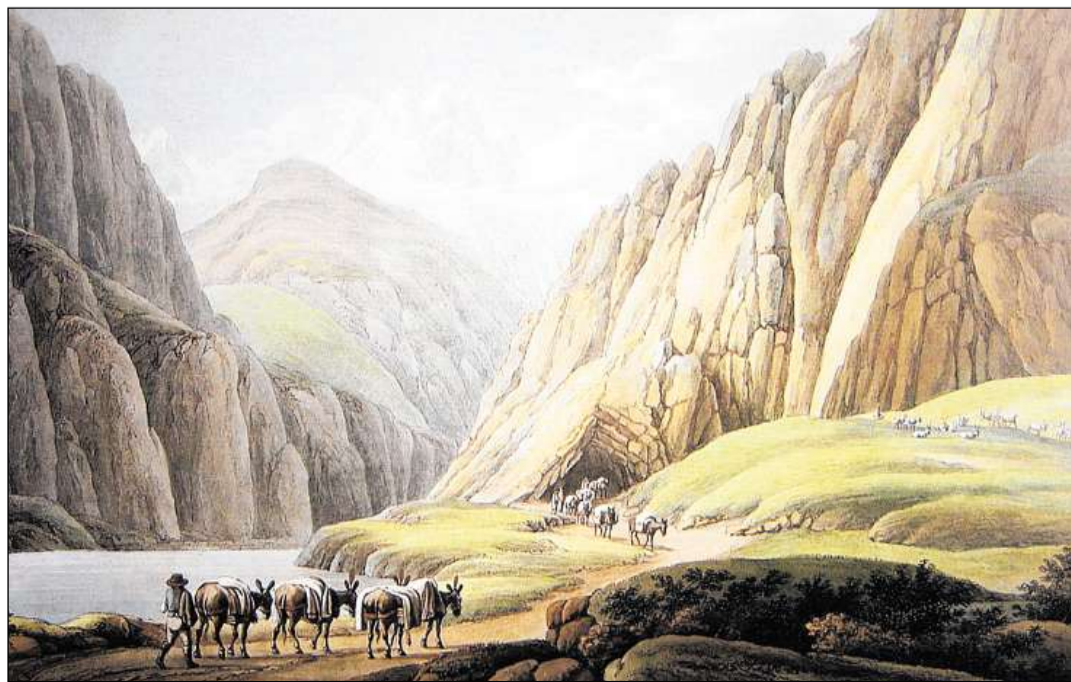
En questas associaziuns s'univan professiuns sumegliantas. A la societad dals ferrers lucernais n'appartegnevan betg be ils ferrers da chavals, da guttas, d'arom e da spadas, mabain er ils ferrers da buis, ils urers, serrers, stagners e culaders da zin: ins vuleva excluder la concorrenza estra, per exempel maisters mastergnants e martgadants d'ordifer. L'execuziun d'in mastergn en la citad è restà in privileg resalvà exclusivamain als maisters organisads en las mastergnanzas; quels avevan d'observar las restricziuns ch'els avevan sezs fixà en lur statuts: tants e tants giarsuns dastgavan vegnir occupads dal maister cusunz, tantas e tantas pels dastgavan vegnir cuntachadas en in onn. Sch'il maister mastergnant muriva, gievan ils blers da ses dretgs a la vaiva.

La presentaziun:

Dossier «La Veglia Confederaziun»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3453
www.chattà.ch

Transport da sauma sur il Gottard (1790).

Pèrs e cuntrasts

La Veglia Confederaziun, part 3: societad

■ **Sa strair, vegnir malperina e lura puspe perina, cumandar ed obedir: per tut quai han noss perdavants chattà da tuttas sorts furmas en il decurs dals tschientaners. Ch'i saja la fantschella da purs u il maister cusunz, la mungia u il Schultheiss – els tuts vivevan en ina stretga rait da relaziuns e servivan il medem mument a blers signurs: famiglia, mastergnanza, associaziun, vischnanca, fraternitad, baselgia, stadi...** Tut questas cuminanzas han fixà atgnas reglas, reglas scrittas u na scrittas. Tuttas han sviluppa lur atgnas furmas da

comunicaziun e da divertimento, saja quai en la stiva da saut u a la dieta. E quai che pertutga las relaziuns da pussanza: Il grond dumber da signurs è vegnì in pau a la gia pli e pli pitschen. La pussanza dals signurs medieval e da las claustras è ida en il decurs da l'Ancien Rêgime a las autoritads.

Agir cun plets: furmas da comunicaziun

Noss perdavants sa scuntravan sin plauns da tuttafatg differents, sch'i sa tractava da chattar furmas da convivenza. La pli schlucada era l'atmosfera en la stiva da bogn u en la taverna, sin la piazza da festa u durant la perdunanza. Qua vegniva discurs, giugà e sautà, qua vegniva la solidaritad exequida e qua naschivan inimicitias. Els deputads da dus chantuns sa scuntravan a la festa da tir – e gia era la dispa da cunfin il tema da discussiun.

Ch'is purs sa radunavan en la taverna u ils deputads a la dieta en la stiva-cumin – quasi adina sa tractava da radunanzas dad umens che decidevan davart l'avegnir da la communitad. En il temp medieval procuravan las parentellas pertutgadas u ils signurs en atna reschia ch'il dretg vegniva observà. Be plaun a plaun è la giurisdicziun ida vi sin las instanzas autoritativas. Ch'il stadi dueva reglar la convivenza dals umans na sa chapiva betg da sazez; quest pattatg è sa fatg valair pir en il 16avel tschientaner. Sut la surveglianza da las famiglias regentas è sa furmada in'administraziun da las autoritads – l'emprim en las citads, alura er en ils chantuns da champagna. Quella reglava il commerzi e l'artisanat, ma sa maschadava cun ses mandats er en la vita privata: Co dastgava la dunna dal mazler sa vestgir, quant dastgava vegnir investì per las nozzas da la figlia?

Las famiglias regentas sa consideravan sco possessuras dal stadi e fixavan las reglas tenor las qualas el dueva funcziunar. Interress spezial e tradizional vegnivan re-

glads a moda unifurma, ils dretgs locals han stuì ceder.

Pensar en territoris: il mund en la stgaffa d'actas

Tranter il 1300 ed il 1800 è la struttura dal domini sa midada, dentant er la moda e maniera co che quel è vegnì exequì. En il temp medieval eran ils umans sutta mess ad in u a plirs signurs – ad ina famiglia da chavaliers, ad ina claustra. Tar quest sistem persunal na regiva in potentat betg sur in territori coherent, ma el exequiva singuls dretgs en divers lieus.

En il decurs dal 15avel tschientaner è questa accumulaziun da dretgs vegnida unifitgada. Las cuminanzas citadinas e ruralas han conquistà novs dretgs da suveranità u cumprà tals. Uss appartegnevan ils abitants d'ina regiun determinanta ad ina citad u ad in chantun rural e stuevan sa sutta metter al dretg ch'era là en vigur. En la Confederaziun vegnivan ils uschenunads stadi territorialis regids dals potentats locals citadins u ruralis – en cuntradicziun per exempel cun ils pajais vischianants settentrionalis, sutta mess a l'autoritad d'in prinzi. L'aristocrazia indigena ha stuì desister da ses dretgs persunals. Quai na permetteva dentant betg ina democrazia en il senn modern, mabain in regiment da famiglias dominantas.

Ellas eran quellas che mettevan ils podestats ed ils funcziunaris suprems. Ellas organisavan l'administraziun en ils fatgs d'urden, da scola e da sanadad che vegnivan surpigliads dal stadi. Cun agid d'in apparat birocratic vegniva la populaziun regnida en lingia e disciplina: quai è stà l'entschatta dal stadi administrativ modern.

Lutgar per la pussanza: alianzas e conflicts

Il success economic da las citads en la Bassa, ils contacts intensivs cun las citads da la Lombardia sco garants per segiras vias da commerzi – da quai profitavan enturn il 1500 ils pitschens stadis da caracter citadin u rural da la Confederaziun. Ils chantuns sa segiravan vicendaivlamain cun in entir sistem da lias. Quests contracts sa drizzavan cunter inimis externs. Manegiads eran en quest temp dals chastellans e dals signuradis cuminaivels er ils subdits malcontentes.

Per administrar ils territoris cuminaivels e per pudair tractar cun l'exteriur han ins creà l'instituziun da la Dieta. Malgrà las scuntradadas regularas da ses deputads n'era la Svizra da l'Ancien Rêgime betg in stadi per propi, mabain in sistem da lias – e quai in fitg fragil. Adina smanatschava il conflict tranter ils chantuns evangelics e catolics. Malgrà tuttas tensiuns è la Confederaziun però restada intacta durant

lung temp; surtut las pussanzas vischinas en charplina avevan in interess da l'existenza da questa zona neutrala.

Las classas regentas da tut ils chantuns vegnivan er perina cur ch'i sa tractava da cumbatter subdits rebellants. Cunter la separaziun da las schlattainas regentas è sa dustads surtut ils purs bainstants ed ils burgais da las citads ch'eran exclus dal regim. La pli sanguinosa da tuttas numerusas rebelliiuns ed acziuns da protesta è stada la «guerra da purs» da l'onn 1653; truppas reformadas e catolicas han battì cun forzas unidas ils rebels da la champagna.

Autopresentaziun da la pussanza

Tenuta ed egliada, vestgadira ed ensainas dals magistrats en l'Ancien Rêgime na laschavan nagin dubi: la providentscha divina sezza ha dà ad els la pussanza, sco privilegi e sco obligaziun. Dapertut era la pussanza dal stadi presentada a moda nunsurveaivla – en l'architettura, en simbols e gests. Las relaziuns politicas da quel temp sa laschan exemplifitgar cun la citad da Berna. Quella regiva sur il pli grond territori en il nord da las Alps. Per blers observaturs valeva ella sco republica exemplara, per auters dentant sco exempel d'ina oligarchia arbitraria. En il 18avel tschientaner aveva la citad radund 12 000 abitants, entant che la cuntrada – dapi 1536 appartegneva er il pajais dal Vad latiers – dumbrava radund 400 000 persunas. Dentant mo in dumber limità rigurusement ad radund 250 famiglias bernaisas aveva il dretg da seser en il cussegl ed occupava tuts posts impurtants en la regenza. Il cussegl grond (radund 300 sez) rappresentava ils dretgs dal suveran, entant ch'il cussegl pitschen (27 commembers) procurava las fatschentas da la republica. L'administraziun sa basava per la gronda part sin las instituziuns tradiziunals localas; Berna n'aveva ni l'intenziun ni il persunal necessari per endrizzar ina stricta administraziun centrala. Il territori subdit era dividì en 50 podestatarias; il pajais dal Vad cumpigliava 16 da quellas.

Il podestat (Landvogt) era il rappresentant da la pussanza bernaisa. El controllava tant la giurisdicziun sco l'administraziun civila e militar da ses territoris. Senza ina stretga collavuraziun, mintgant delicata e chargiada da conflicts, cun las autoritads localas, na pudevan ils magistrats bernais betg sfurzar si lur voluntads. Lur pensum principal era da far respectar tant las leschas ed ordinaziuns localas sco las generalas.

Povradad e ritgezza

Burgamesters u cusseglers da l'Ancien Rêgime sa numnavan gugent «babs da la citad». Savens vegni er discurs dal «quità patern» dals regents – noziuns che derivan dal circul da la famiglia. Faschevan ils potentats che sa laschavan titular dapertut sco «signurs grazius» vairamain er grazia cur ch'ils povers e malsaus duvravan agid?

La tendenza politica vers ina concentraziun da la pussanza è sa manifestada er en la relaziun tranter um e dunna. Lur rollas en vegnidas normadas; ina litteratura caracterisada d'ideals cristians, la «litteratura dals babs da famiglia», propagava dapi il 17avel tschientaner in maletg da la famiglia che correspundeva strusch a la realitad. Conjugal avevan da viver ensem en amur vicendaivla, avevan da fumar ina cuminanza dals bains e da trair si cuminaivlamain lur uffants. Sco chau da la famiglia valeva l'um che dueva, grazia a sia raschunaivladad, diriger dunna ed uffants. Vers la consorta demussava el pazienza, essend ch'ella appartegneva per motifs morals ed intellectuals a la «schlattaina flaiivla». En realitad vegniva il mingadi da la famiglia dentant determinà da las diras relaziuns economicas. La rait sociala aveva anzas fitg largias. Tgi che crudava tras era dependent d'almosnas e da

Niklaus Friedrich von Steiger, il davos president da la regenza da la Republica da Berna. (Maletg dal 1792)

contribuziuns. Tant en la citad sco en la champagna vivevan bleras famiglias en relaziuns zunt basegnusas. Ina malsogna u in onn da magra raccolta bastavan per prender ad ellas la basa economica.

Ils povers n'eran dentant betg ils sulets che vivevan a l'ur da la societad. Tgi ch'exequiva tschertas professiuns valeva per «malundraivel» – uschia il cutsch u il carnifex, natiralmain er las prostituadas.

Da la naschientscha fin la mort

Durant la segunda mesadad dal 18avel tschientaner è la populaziun s'augmentada rapidamain. Sco dapertut en l'Europa è creschida l'aspectativa da vita er en Svizra. Ils motifs principals da quella revuluziun demografica è la regressiun da las anteriuras grondas epidemias, ina megla alimentaziun e novs concepts d'igiene e sanadad.

Grazia al meglier provediment ed a las megras relaziuns igienicas en la populaziun è sa sminuida la mortalitad dals uffants e dals giuvenils. En cumparegliazion cun ozendi era ella anc adina fitg gronda: En il 18avel tschientaner ha mo la mesadad da tut ils uffants cuntanschì la vegliadetgna da diesch onns. Regenzas e societads d'utilitad publica han fatg grond sforz per meglier la scolaziun dals medis e da las spendreras, per uschia er meglier il stadi da sanadad da l'entira populaziun.

Da la naschientscha fin la mort ha la baselgia cun ses rituals e sias festas accompagna la vita dal singul; nagin na pudeva viver ordaifer quest rom. La religiun cristiana controllava tuttas gruppas socialas – cumplettond la pussanza seculara e sco partenaria da quella. Dapi ils cumbats da la reformaziun a l'entschatta dal 16avel tschientaner era la Svizra dividida en territoris catolics e protestants. Mo intginas tschients famiglias gidievas – strusch tolleradas dals auters – han pudì sa mantegnair en il pajais. Batten, communion e confirmaziun, maridaglia e sepultura eran ils segns publics da l'appartegnentscha a la communitad.

La topografia e l'istorgia han fatg da la Svizra in pajais cun numerusas diversitads e blers cuntrasts. Las differenzas tranter las

regiuns linguisticas e lur dialects, tranter ils spazis economicos, confessiunals e culturals eran ed èn restadas grondas.

Cun e senza la benedicziun da la baselgia: pietusadad dal pievel

Religiun e baselgia giugavan ina rolla essenziala en la vita da noss antenats. Quest e l'auter mund eran datiers in da l'auter; spiert religios e mundan sa maschadavan e la vita da mingadi era caracterisada da rituals bier pli fitg che oz. Mintgant succedivan en baselgia chaussas fitg animadas e mintgant accompagnavan plets u gests pietus las lavurs da mingadi. Il singul uman sa sentiva sco part dal plan dal salit divin. Las istorgias raquintadas en la Bibla stevan en connex cun la vita dals contemporans e manavan vinavant fin al giuvenessendi. Dieu aveva ses egl sin tut. Tgi ch'obediva e sa sutta metteva ad el obtegneva persuerter sia protecziun, sco il subdit da la champagna che vegniva proteggi da ses signur.

Ultra da la tradiziun ecclesiastica en il senn pli stretg giugavan er tradiziuns magicas ina rolla impurtanta en la religiusadad populara. La muntada originala da bleras praticas ritualas da la baselgia è restada nunchapibla per il public, ils cunfins a la magia eran fluctuants.

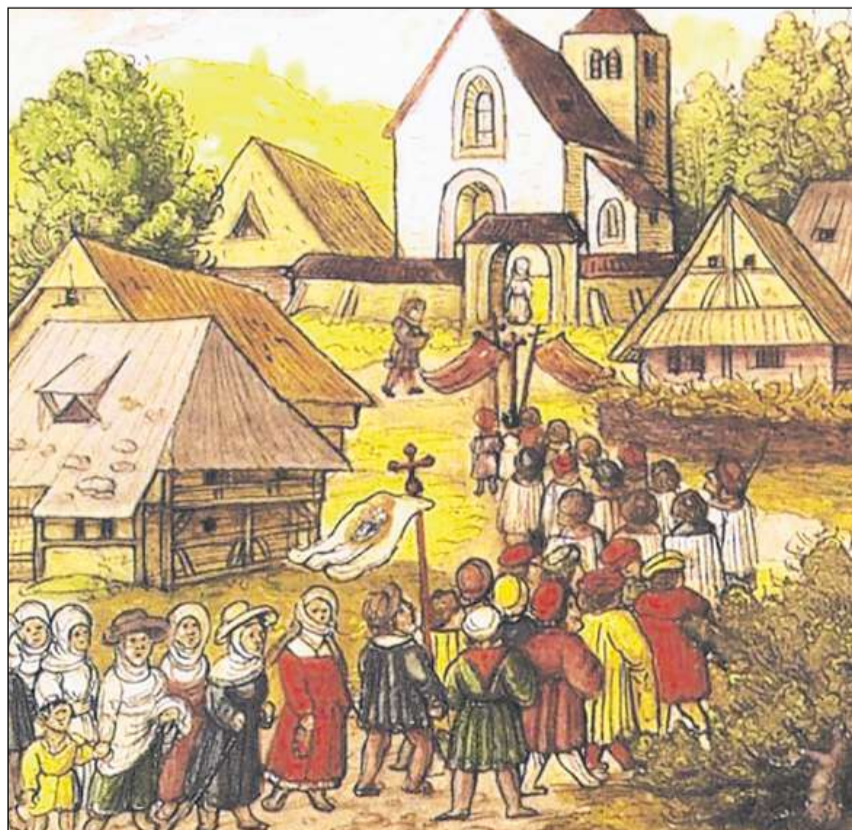
Pelegrinadis ed il cult da reliquias en connex cun ils songts servivan ad intents fitg concretis. Els duevan purtar guariziun u proteger da malsognas, garantir la remisschun da malfatgs commess u prevenir a catastrofes. Il medem servetsch faschevan dentant er furmlas magicas e scungiraments; schizunt la Bibla vegniva considerada per in cudesch da miracles ed oracles. Pir la reformaziun e la cuntra-reformaziun han purtà novas concepziuns davart il cuntegn ed il senn da la cretta e da la vita cristiana.

La presentaziun:

Dossier «La Veglia Confederaziun»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3453
www.chattà.ch

Processiun en la Svizra Centrala. (Cronica da Diebold Schilling, 1513)

Flurs alpinas – ils prads alpini sco spazi da viver per las plantas

■ Il stgalm alpin (cunfin sut tranter 1800 e 2200 m s.m., cunfin sura tranter 2800 e 3200 m s.m.) porscha in spazi da viver varià per plantas. Sutvart è situà il stgalm subalpin cun vasts guauds, en la part sura da la zona alpina sa chatta la regiun autalpina, a la quala cunfinescha la zona nivala. La preschentaziun dad oz sa deditgescha a la moda da viver da las plantas che creschan en la zona bassa e mesauna dal stgalm alpin. Igl è quai il stgalm da pastgiras, dominadas da gramineas e charetschs. Gramineas èn in'impurtanta famiglia botanica che cumpiglia quai ch'ins numna normalmain las «ervas». Charetschs èn plantas che vivan en spazis umids. Ils charetschs sa laschan distinguer da las gramineas grazia a lur cost triangular e lur feglis savens tagliants.

Las pastgiras varieschan fermamain tut tenor l'umidità e l'acidità dal terren. Sin terren chaltschinus e sitg creschan charetschs plimatsch cun las spezias tipicas sco la stailalva e la silena curta. Sin terren fitg umid percenter creschan charetschs da ruina, cun inqual targnols e charduns blaus.

Sin ils prads alpini vivan tant plantas che prefereschon lieus pli bass sco era spezias arcticas alpinas che vivan er en las autas muntognas. En detagl sa svilupper tut segund il terren, il clima local, l'exposiziun e l'autezza maschaidas da spezias fitg differentas che nus numnain societads da plantas. Quellas documenteschon in stadi da concorrenza mumentana tranter las spezias. La cumposiziun da las societads da plantas è in process dinamic. Entaifer quel po sa sviluppar in stadi d'equiliber optimal tranter il terren, il clima e la flora.

Atgnadads da las flurs alpinas

Colur intensiva

Las plantas ston dar en egl, sch'ellas vulan ch'els insects las chattian. Quai n'è però betg la suletta raschun per la colur intensiva. I dat era spezias che sa multipligeschan senza l'agid dad insects.

In ulteriur aspect impurtant è la protecziun cunter la radiaziun ultravioletta. Il blau intensiv da la giansauna da Clusius deriva da la sostanza antocian che protegia la planta sco ina crema da sulegl. Pli ad aut è era la radiaziun pli ferma ed er l'intensità da las colurs crescha.

Temperatura

Mintga planta ha ina tscherta toleranza areguard la temperatura minimala e maximala. Pli ad aut ch'ins arriva e pli bassa ch'è la temperatura media annuala. Sche quella vegn sutpassada u surpassada memia savens, na po la planta betg surviver. Plantas oriundas da la zona mediterranea èn pli sensibilas cunter la schelira che talas nà dal nord.

Ragischs

Il sistem da ragischs è in'assicuranza da vita. Las ragischs provedan las plantas cun aua e substanzas nutritivas. Pli en ils auts che la planta crescha, pli pitschnas ch'èn las parts vesavilas a la surfatscha e pli extendidas las ragischs. Las plantas alpinas han in sistem da ragischs finas ch'èn fin a 5 giadas pli lungas che las plantas en la val. Quellas permettian da surviver sut cundiziuns extremas en l'auta muntogna. Las ragischs servan er per francar la planta en il terratsch. Ils sistems da ragischs gidan plinavant a stabilisar il terren ed impedeschon qua tras l'erosiun.

Flurs cun pail

Il pail da l'anemona n'è betg casual: el gida la flur a svapurar uschè pauc'aua sco pussaivel sur sia surfatscha – la finala crescha ella en lieus plitost sitgs. Il pail gross da la stailalva alpina protegia la flur dals radis ultraviolets e dal svapurar e serva plinavant sco protecziun cunter il fraid. En la val degenerass il bel pail da la stailalva ad in pauper gnoc da zaidlas stgarplinas.

Cresta-cot, giansauna da Clusius, anemona alpina e negretta stgira.

FOTOS: ERICH KEPPLER / PIXELIO

Differentes terrens – differentas plantas

Las vartis suleglivas e subbrivaunas

Tschertas plantas creschan be sin spundas orientadas vers sid, autras èn main pretenusas. En emprima lingia dependi quant sulegl che la planta dovra per far funcziunar sia fabrica verda (apparat da fotosintesa) optimalmain. Betg mintga planta dovra la medema prestaziun. Las spundas suleglivas restan pli ditg senza naiv e porschan a las plantas dapli temp per sa sviluppar. Ma memia bler sulegl po er setgenter u surstgaidar las plantas. Perquai crescha mintga planta en lieus che correspundan a ses basegn da glisch.

Ambients sitgs ed ambients umids

Mintga planta ha ina circulaziun da l'aua individuala ed è damai adattada a ses ambient. D'ina vart tschitscha la planta aua tras las ragischs or dal terratsch. Da l'autra vart svapurescha ella aua a la surfatscha dals feglis. L'umidità en in abitud vegn influenzada da differentes facturs: 1. quantitat da precipitaziuns: quella s'augmenta cun l'autezza. 2. abilitad dal terren d'accumular l'aua: terren cun bler humus accumuliescha meglier l'aua ch'in terratsch crappus. 3. svapuraziun: dependa da l'umidità da l'aria, da la radiaziun dal sulegl e dal microclima da la planta.

Terren alcalic u acidic

Differentas spezias da plantas tradeschan la configuraziun dal terren – per l'ina èsi la chaltschina, per l'autra il granit... Il terren cuntogna aua e materias nutritivas e furma cun quellas la basa per la creschientscha da las plantas. La cumposiziun dal terren vegn definida dal crap che stat suten. Per motivs da concorrenza èn bleras plantas sa spezialisas sin terrens specifics. La plipart da las plantas preferiss in terren pli u main neutral cun ina gronda varietad da minerals.

Plantas da chaltschina èn talas che pon crescher sin terren da chaltschina u da dolomit cun in aut cuntegn da calziun. Memia bler calziun è tissi per las plantas. Las plantas han sviluppà differentas strategias per sa liberar dal surpli da calziun, per exempel cun neutralisar ils ions da calziun cun acid. Talas plantas èn «spezialistas da chaltschina». Ellas na creschan damai betg sin la chaltschina perquai ch'ellas dovran uschè bler calziun, mabain perquai ch'ellas vegnan a fin cun memia bler calziun.

Plantas che prefereschon terrens aschs

La varietad da las spezias è main gronda sin terrens da silicat (aschs) che sin terrens da chaltschina. Las societads da plantas sin terren alcalics èn fitg differentas da quellas sin terrens acidics. Ils motivs èn fitg complexs. Mintga planta dovra in terren specific ed ha

atgnas reacziuns da metabolissem. Pli bain che questas pretaisas vegnan ademplidas e meglier ch'ina planta po sa far valair en la concorrenza cun autras plantas.

Ins ha constatà en retschertgas che blers spezialists da terrens acidics na pon betg crescher sin chaltschina, perquai ch'els na pon betg dar dumogn al calziun. Percunter pudessan spezialists da chaltschina tuttavia er crescher sin terrens acidics, ma là è la concorrenza dals spezialists d'acid memia gronda.

Admoniders mits dals carstgauns

Cura ch'els davos pigns, lareschs e schembers èn arrivads al cunfin dal guaud, cura che sa rasan or be anc crestas-cot, chaglias da pumaraida e ginavira bassa, lura creschan er anc negrettas ed orchideas bassas ed acquistan uschia dapli attracziun ed il davos flatg da la natira.

Savens èn las orchideas alpinas suandadas il carstgaun. Adina là nua ch'el creava in lieu per viver, runcava guauds e laschava crudar radis da sulegl sin il terren, pudevan las orchideas flurir ritgmain. Uss èn ellas er l'admonider dal carstgaun, sch'ellas dispareschon puspè: prads maghers engraschads, palids e pastgiras da culm meglieradas che ston servir d'enviern sco pistas da skis bandunan las orchideas immediat. Cun in protest mit sa dostan ellas da las intervenziuns en la natira.

Intgins exempels

Anemona tempriva

Millis d'anemonas temprivas (Frühlings-Anemone) annunzian il matg la primavaira. Grazia a ses pail spess è l'anemona tempriva fitg resistent al fraid e flurescha immediat suenter che la davosa naiv è svanida. Da grondas fradaglias serra ella la notg sia flur.

Arnica

Questa cumposita (tud. Arnika) è ina da las pli enconuscentas plantas medicinalas. L'arnica crescha cun preferenza sin terren acidics. Tipic per l'arnica èn ils 1 fin 3 feglis opposts, sur il quals sa furman alura ils chaus da la flur. L'entira plantina è pailusa. Extracts dad arnica vegnan duvrads per guarir stierts, smatgadas ed inflamaziuns.

Astra alpina

Las astras alpinas (Alpen-Aster) decorechan il fanadur numerus prads alpini cun lur flurs da colur lila ed oranscha. Ellas èn s'adattadas a terrens chaltschinus. Las astras alpinas creschan sin pastgets averts e flureschan il fanadur.

Brunsin da Scheuchzer – Brunsin pitschna

La feglia differenta da las duas spezias da brunsinas (Glockenblumen) permetta da las

distinguer ina da l'autra: La brunsin da Scheuchzer ha feglis satigls sco guglias che sortan dapertut dal fusti. Las flurs èn blau violettas. La planta crescha sin prads, pastgiras e gondas fin ad in'autezza da 3000 m.

Las flurs da la brunsin pitschna sumeglian quellas da la brunsin da Scheuchzer. Ellas èn dentant blau cler. Ils feglis giudim èn lads e dentads. La brunsin pitschna cuvra la gera e crescha en lieus cun pauc nutriment sin chaltschina e dolomit.

Cresta-cot

La cresta-cot (Alpenrose) è ina da las plantas da la cuntrada alpina las pli enconuscentas. Questas chaglias cun flurs rosa èn ina vaira bellezza. Ins distingua duas spezias: la cresta-cot cun feglia da colur da ruina (la vart sut da la feglia è brin-cotschna) e la cresta-cot pailusa (cun urs da la feglia tschegliads). La cresta-cot pailusa è derasada plitost en las Alps Orientalas.

Doronica gronda

La doronica gronda (Grossblumige Gämswurz) è ina spezialista da chaltschina ed evitescha terren acidics. Ella crescha sin plauns da gera da chaltschina e da dolomit fin a 2500 m s.m.

Feglia-chamutsch

Questa planta arctica alpina (tud. Silberwurz) cuvra grondas parts da las pastgiras alpinas. Ses chatschs lainus sa ruschnan lung il terren ed al protegian qua tras da l'erosiun. Ils 8 feglis da la curuna han dà a la planta il num latin. Suenter che la flur è sflurida restan enavos tschofs da launa. Sias ragischs sa sroman en la terra da chaltschina en tuttas direzziuns. Uschia po covrir in'unica chaglia ina surfatscha da bundant in meter quadrat. La finala ha ella er temp da crescher: ina chaglia po vegnir bel e bain 100 onns veglia! Il metusalem pitschen vala sco pionier che crescha sco emprima planta en in territori suenter la retratga d'in glatscher. El para però da crescher gia durant il temp da glatsch: en sediments han ins chattà restanzas petrifitgadas da feglia e fritgs da la feglia-chamutsch.

Gipsera serpentina

La gipsera (Kriechendes Gipskraut) appartegna a la famiglia da las neglas e crescha sin gondas chaltschinusas. La gipsera ha flurs alvas fin rosa. La planta crescha savens en lieus stips en gondas e sin pastgets averts. Ella è ina spezialista da chaltschina e raiva fin a 2600 m.

Grassella stgira

La grassella stgira (Dunkler Mauerpfeffer) è ina succulenta. Ella po damai accumular aua sco in cactus e perquai è ella main perclitadada da setgar.

Negretta

Las negrettas stgiras e cotschnas (Schwarzes / rotes Männertreu) appartegnan a la famiglia da las orchideas. Il fanadur chatt'ins sin pastgets maghers e chaltschinus sur il cunfin dal guaud la negretta stgira. Cun in pau fortuna pon ins er observar la spezia cotschna main frequenta. Tgi che la chatta na duess en mintga cas betg manchar da savurar l'odur singularda da vaniglia da questa flur.

Orchideas alpinas (ulteriurs exempels)

L'orchidea cotschna (Blutrottes Knabenkraut) è vegnida scuverida il 1933 dal botanicher englais Pugsley sper Zermatt sin in'autezza da 2400 meters. Ella preferescha lieus fitg umids e na vegn per regla betg pli auta che 20 centimeters.

L'orchidea alpina (Zwergorchis) na vegn normalmain betg pli gronda ch'in det. Ella crescha cun predilecziun orasum ils spitgs e crests ed è disada da vegnir scurlattada da burascas e cuvrida mintgatant d'ina bischa.

L'orchidea alva (Weissorchis) è ina plantina modesta da maximal 30 centimeters autezza. Ella è in'individualista, crescha fin a 2500 meters sur mar, ma descenda mintgatant er fin giu en las valladas.

Sanetsch d'assens

Questa cumposita (tud. Eberauten-Greiskraut) è ina planta da las Alps Orientalas. La planta che po esser fin a 40 cm auta preferescha guauds clers da tieus alpini e pastgets sitgs cun blera crappa. La planta mellen oranscha fin cotschen oranscha flurescha il fanadur ed avust en grond dumber. Il num tudestg da la planta, «Greiskraut», sa referescha als portaflurs sflurids che guardan or sco il chau d'in vegl.

Stailalva

La stailalva (Edelweiss) è vegnida rimnada ils davos 200 onns en grondas quantitads e bunamain extirpada en tscherts lieus. En moda natirala crescha la planta pailusa en grondas gruppas sin spundas chaltschinusas suleglivas fin ad in'autezza da 3000 m. La flur effectiva consista da fins bavriels che furman l'intern mellen da la flur. Las «flurs» en furma da staila vegnan furmadadas da feglis alvs pailus.

La preschentaziun:
Dossier «Flurs alpinas»

Dapli informaziuns:
chatta.ch/?hiid=3458
www.chattà.ch

Basas da l'economia publica: ils trais secturs

■ **Sco lavur sa lascha definir mintg'activitad corporala e spiertala che porta entradas. En il decurs dal temp ha il carstgaun constatà ch'igl è pli rentabel per el da duvrar meds tecnics che d'elavurar la natira be cun ses mauns. Oz fa strusch in lavurant pli in entir product a maun e sulet.** Normalmain fa el be ina part da quel. Tut tenor abilitads e pussaivladads ha il singul ina professiun cun ina furmazion speziala. Cun spezialisar las lavurs da produzzion è la lavur daventada bler pli rentabla (productivitat), uschia che dapli e rauba qualitativamain meglra po vegnir producida.

La presentaziun dad oz tematisescha l'emprim divers facturs da produzzion fundamentals, dals quals dependa la productivitat economica. Alura vegnan presentads ils trais secturs da produzzion classics. Per finir vegn mussà co ch'il svilup da quests secturs influenzescha il ciclu da la vita da las interpresas e dà in sguard a las tecnologias che valan sco las domenas economicas dal futur.

Ils facturs da produzzion terren e lavur

Il factur da produzzion terren: Il terren è la premissa la pli impurtanta per tutta produzzion. Il terren serve a l'economia sco basa da l'agricultura, sco purtader da materias primas e sco lieu da produzzion dals manaschis. Il terren n'è betg amplifitabel. El n'è er betg adattà dapertut per la produzzion (p. ex. desert, gnaud selvadi). Las materias primas èn repartidas fitg dischequilibradamain. Perquai datti concernent vivondas e materias primas territoris da surpli e territoris da mancanza. Ma l'economia mundiala n'ha betg de da s'occupar cun quest problem da repartiziun, mabain anc cun blers auters problems (nutrir ed occupar la populaziun mundiala creschenta, il diever e la sminuziun da materias primas e d'energia, l'ambient che vegn chargià pli e pli cun substanzas nuschaivlas).

La Svizra è in pajais pitschen, fitg populà e pover da materias primas. Perquai che grondas parts dal territoriu n'èn betg populablas, sa concentrescha la populaziun en la Bassa. Qua èn er ils centers economicas dal pajais. L'agricultura po be utilizar 25% da la surfatscha (intensivamain). Per mancanza da terren d'agricultura e da materias primas è la Svizra sfurzada d'importar tscherts products.

La posiziun speziala dal factur da produzzion lavur: Cun lavurar vegnan transformadas materias primas en products pronts per ils consuments. Per la gronda part da la gieud è la lavur il sulet factur da produzzion ch'els pon porscher a l'economia. Cun l'indemnisaziun (paja) da quella pajan els lur da viver. Perquai ha la lavur ina posiziun speziala tranter ils facturs da produzzion e vegn protegida dal stadi (lescha da lavur, assicuranza da dischoccupads etc.).

Ulteriurs facturs d'influenza impurtants

Grondezza da la populaziun: Il svilup da la

populaziun è in dals pli impurtants facturs ch'influenzeschan il bainstar economic. Stagnescha la populaziun, lura vegn almain a lung temp era la dumonda totala a stagnar. La sminuziun dal surpli da naschientschas ha in'ulteriura consequenza betg main problematica per l'economia: in surpais da gieud veglia en la populaziun.

Dumber da las personas cun activitad da gudogn: Sper la populaziun è era il dumber da las personas cun activitad da gudogn (quota d'activitad da gudogn) decisiva per l'economia. En Svizra ha quasi la mesadad da la populaziun in'activitad da gudogn.

Occupaziun: Las pussaivladads d'occupaziun d'in pajais sa mussan en la cifra dals dischoccupads. Cumpareglia cun blers auters stadis è l'occupaziun en Svizra relativamain buna.

Productivitat da la lavur: La produzzion per forza da lavur (productivitat) vegn influenzada tras las cundiziuns suandantas: investiziuns pussaivlas (chapital material), temp da lavur e scolaziun.

Sectur primar: agricultura e selvicultura

Il sectur primar sa cumpona en Svizra surtut da l'agricultura ch'ha regredì fermamain en il decurs dals davos onns. Actualmain è strusch pli in ventgavel da la populaziun activa occupada en l'agricultura. Cun la diminuziun dal sustegn federal èn numerus bains purils condemnads a sparir er ils proxims onns.

Las relaziuns topograficas èn fitg disfavouravlas en noss pajais. Per l'agricultura svizra valan ils suandants trais tratgs caracteristics: Il dumber da purs sa sminuescha pli e pli fitg; il dumber da manaschis agriculs sa sminuescha era cuntinuadamain. Ils manaschis daventan però pli gronds; la produzzion agricula crescha. En Svizra domineschan l'economia da latg e la tratga da biestga.

Il stadi ha la finamira da mantegnair ina puraria sauna ed in'agricultura productiva en servetsch dal provediment dal pajais e da la promover cun resguardar ils interess da l'entira economia svizra. Per quest intent po il stadi conceder pajaments directs als purs, dar subvenziuns d'investiziun e da megliuraziuns. En pli protegja la Confederaziun l'agricultura indigena cun preterder in dazi per products agrars che vegnan importads da l'ester e cun limitar l'import da tals products quantitativamain u per in tschert temp, per exempel fritgs, verdura u graun.

Sectur secundar: mastern ed industria

Il sectur secundar cumpiglia anc radund in tschintgavel da la populaziun activa svizra. Las interpresas ch'èn activas en quest sectur elavureschan materials explotads en la natira (materias primas) e fan ordlonder products. A questa gruppa appartegnan tut ils masternants – per exempel il scrinari che elavurescha il lain ch'il selvicultur ha taglià. Era las lavurantas ed ils lavurants da fabrica e personas activas en la construcziun fan part da questa gruppa.

Las industrias svizras occupan damain lavurers dapi intgins decennis, surtut en ils secturs da textilias e da maschinas. In exempel: En ils onns 1960 era l'interpresa Paillard enconuscenta en tut il mund per sias maschinas da scriver Hermès e sias ca-

L'agricultura ha furnà sur lung temp il sectur da produzzion principal.

FOTO HERMANN / PIXELIO

meras Bolex. Ella occupava radund 6000 emploiads en sias uffinas ad Yverdon ed a Sainte-Croix. In decenni pli tard è l'interpresa vegnida liquidada, daventond in simbol dal declin da l'industria svizra. La populaziun da Sainte-Croix è sa diminuida da 6900 abitants il 1960 ad actualmain 4500.

Tschertas branschas che pretendan in aut grad da precisiun e da qualitad, sco l'industria dad uras e la farmazia, han tuttina pudì s'avanzar en il decurs dals ultims decennis.

Sectur terziar: servetschs

Il sectur terziar (che cumpiglia radund trais quarts da la populaziun activa en Svizra) è dominà dals servetschs: commerzi, assicu-

sectur da las tecnologias da l'infurmaziun e da la comunicaziun.

Era firmas han in ciclu da la vita

En l'economia da martgà èn interpresas suttamessas al mecanissem da dumonda ed offerta. In bain ch'è oz fitg dumandà e che stimulescha la branscha correspundenta dad expandir, po esser damaun uschia ed emblidà. Mintg'onn serran uschia 11 000 fin 12 000 interpresas en Svizra. Durant la medema perioda nascha dentant in dumber equivalent da novas societads. En omadus cas sa tracti per 80% d'interpresas activas en il sectur terziar.

Per far frunt a la concurrenza u al privel da dispariziun, sviluppeschan las interpresas differentas strategias. Tar quellas tutgan

30% da las forzas da lavur da l'industria. Ils motivs ils pli impurtants per fusiunar ad interpresas grondas èn:

Excluder la concurrenza: Uschia vegnan creadas posiziuns da pussanza e da vendita ch'èn pli avantagiusas per las interpresas.

Martgads pli gronds: In grond martgà pretenda en general era ina grond'interpresa, perquai che be ina tala dispona da la forza da chapital necessaria. Cun la creaziun da martgads internaziunals è la concurrenza creschida uschia che be grondas interpresas pon subsister.

Sforz da perscrutaziun e svilup cuntinuà: Il progress tecnic sforza las interpresas da perscrutar e sviluppar permanentamain novs products, in fatg che promova la fusiun d'interpresas.

Automatisaziun progredenta: L'automatisaziun da la produzzion pretenda ina gronda capacitat d'investir ch'è savens be pussaivla cun fusiunar pliras interpresas.

Necessitad da bler chapital: In'interpresa che vul sa participar al martgà internaziunale dovra bler chapital ch'ella n'ha per ordinari betg sezza. Perquai fusiuneschan savens pliras interpresas par far ensemen fatschentas ristgadas che dovran bler chapital.

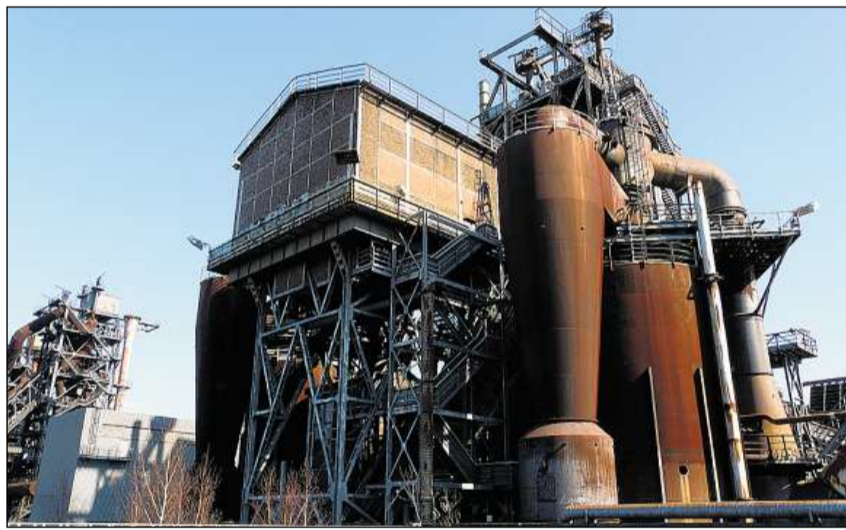
Intginas domenas da l'avegnir

Auta tecnologia: Las interpresas svizras èn leaders mundials en numerus domenas, surtut en l'industria d'embaladis e da maschinas. Grazia a las excellentas enconuschiensas en l'auto tecnologica èn numerus interpresas sa spezialisadas en domenas futuras sco las tecnicas da medischna da perfecziun u la produzzion da semiconducturs.

Tecnologias d'infurmaziun: Quest vast sectur cumpiglia tut las interpresas activas en il tractament e la transmissiun d'infurmaziuns. Firms svizras èn tranter auter stadas pionieras sco producents da mieurs, tastaturas e webcams u en il sectur dals decodaders numeric.

Bioteconomia: Sco domena principala da las ciencias da l'ambient e da l'ecologia vegn la biotecnologia utilisada surtut en l'agricultura, l'alimentaziun e la medischna.

Nanotecnologias: Las nanotecnologias s'interessan per la construcziun da structures extremamain pitschnas, quai vul dir da la grondezza dal nanometer (in milliardavel d'in meter). Ellas vegnan duvradas en domenas uschè diversas sco l'elettronica, la mecanica, la medischna, la defensiu, l'astronautica u la cosmetica. Las scolas politecnics federalas, l'EPF a Losanna e la SPF a Turitg, èn dus dals centers da retschertga principals da la nanotecnologia.

Perditgas dal temp da fluriziun da l'industria (Duisburg/Germania). FOTO THOMAS MAX MÜLLER/PIXELIO

ranzas, bancas, turissem, sanadad, educaziun, administraziun publica e.u.v. En ils pajais sviluppads è il sectur terziar s'augmentà fermamain en il 20avel tschientaner. Quest fenomen marca il passagi a la societad postindustrial. La globalisaziun ha anc accelerà quest process. Ils pajais (sco la Svizra) cun ina populaziun fitg bain scolada han pudì sa concentrar sin la produzzion da servetschs cun in'auto plivalur, fundada sin il savair e l'infurmaziun. La produzzion agricula ed industrial è sa spustada en auters pajais main sviluppads. Il svilup dals divertiments (turissem, kinos, parcs d'attracziun e.u.v.) en ils pajais ritgs contribuescha era a la promoziun dal sectur terziar.

L'inveteraziun da la populaziun stgaffescha medemamain novs basegns da servetschs, surtut sin il champ da la tgira.

Ins ha discurrì bler da nova economia en connex cun interpresas activas en il sectur da l'infurmaziun e da la comunicaziun. Quellas èn sa sviluppadas a moda rasanta dapi la fin dals onns 1990. Il term nova economia engiona dentant: avant intgins onns crajev'ins che las reglas dal funcziunament ciclic da la veglia economia na valessan betg pli. Cura ch'ìls curs da las aczias da la plipart da questas interpresas novas èn sa sminuids fermamain il 2000, han ins realisà che las leschas da l'economia n'avevan betg midà fundamain. Oz designescha il term nova economia il

l'expansiun en novas parts dal martgà mundial, la perscrutaziun e l'investiziun en novas domenas u er differentas furmas da concentraziun e da fusiun. Fusiuns d'interpresas succedan u cun contract u cun participaziun finanziaria.

La fusiun da contract la pli impurtanta è il cartel. Interpresas da medema spezia economica fixeschan en in contract mesiras per restrenscher la concurrenza (per exempel cunvegna davart pretschs, cundiziuns da fatschenta). En Svizra emprova la Confederaziun da proteger ils consuments e las interpresas betg cumpigliadas en il cartel cunter abus cun ina lescha da cartel.

Las furmas las pli impurtantas da participaziun finanziaria èn ils concerns. Las interpresas fusiunadas en in concern èn colliadas finanzialmain ina cun l'autra e stattan sut la medema direcziun, giuridicamain restan ellas però autonomas. En general sa furma in concern uschia ch'ina societad cumpra la maioritad da las aczias d'ina altra societad (51% da las aczias tanschan per avair ina influenza decisiva sin in'interpresa).

Motivs per collavurar u fusiunar

Radund dus terz da tut las interpresas industrialas en Svizra han main che 50 emploiads. Quels manaschis occupan ensem però be circa 18% da tut las forzas da lavur. Las radund 200 interpresas grondas da la Svizra occupeschan percenter passa

Il traffic public – in dals servetschs tradiziunals entaifer il sectur terziar.

FOTO HENNING HRABAN RAMM/PIXELIO

La presentaziun:

Dossier «Ils trais secturs»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1975
www.chatta.ch

Chantun da Glaruna: Da la Planira da la Linth al Tödi

■ Sin ina surfatscha da 685 km² dat il chantun da Glaruna in dachasa a 40 000 abitantas ed abitants. Il Chantun sa preschenta en in mund muntagnard important e sa chatta tuttina en proxima vischinanza da la metropola economica da Turitg. Il Chantun cumpiglia l'inschess idrografic da la Linth fin al Lai Rivaun ed al Kerenzerberg sco er la Planira da la Linth da vart sanestra da la Linth fin a Bilten. Il fund da la val giascha a 414 m s.m., il punct il pli aut furma il Tödi (3614 m s.m.).

Pitschen gir tras il Chantun

Da Ziegelbrücke e Niederurnen arrivann ins sur Näfels e Mollis a Glarus che furma la chapitala dal Chantun. Da vart dretga è situada il Klöntal; cuntinuond il viadi per la val principala arrivann ins a Schwanden

nua che deviescha a sanestra il Sernftal che

maina ad Elm. La vallada principala maina a Linthal, nua che las serpentinadas dal Pass dal Klausen ascendan vers l'Urnerboden (che fa gĩa part dal chantun Uri).

Cun sia cuntrada particulara è il chantun da Glaruna in territori turistic (t.a. Braunwald, Elm, Filzbach), nua ch'ins chatta quietezza e recreaziun, ma nua ch'ins po er sa deditgar ad ina gronda variazion d'activitads da sport.

Er las amaturas ed ils amatur da la cultura vegnan tar il lur. L'agenda culturala è caracterisada d'exposiziuns en la Chasa d'art a Glaruna u en il Museum chantunale da Glaruna che sa chatta en las localitads pompusas dal Palaz Freuler a Näfels. Menziun meritan er concerts da l'orchester da chombra, p.ex. en la culissa acustica unica da la miniera da plattamorta Engi, preschentanziuns da teater da tut gener u visitas guidadas tras la citad da Glaruna che vala sco «eveniment da la construcziun urbana en las Alps».

La A3 collia il Chantun cun il center economic da Turitg sco er cun il Grischun e cun la Val dal Rain. Turitg po vegnir cuntanschì en stgars ina mesa ura, la regiun dal Lai da Constanza ed il Vorarlberg en main ch'ina ura.

Or dal chantun da Glaruna – ch'è in dals chantuns ils pli industrialisads – vegnan exportads en tut il mund var 80 % dals bains che vegnan producids qua. Uschia er il renumà tschigrun verd glarunais, il «Schabziger» che vala sco in dals pli vegls products da marca sin l'entir mund.

La vopna dal Chantun

Glaruna è il sulet chantun che mussa in uman en sia vopna: son Fridolin cun il fist da viandar e la Bibla. Tenor la legenda è Fridolin stà in missionari irlandais ch'ha convertì en il Gavel tschientaner ils Glarunais al cristianissem. Sin pugn da mort al

duai ina persuna bainstanta avair regalà grondas parts da la Glaruna. Quai ha alura però contestà il frar ignorà dal relaschader da l'ierta. Avant dretgira è alura dentant cumparì il defunct – gĩa fermamain sfigurà – ed ha gidà Fridolin. Perquai vegn il sontg accompagnà en illustraziuns ecclesiasticas d'in skelet e vala sco protector cunter la speculaziun sin l'ierta.

Dal temp da la cristianisaziun era il territori dal Chantun odiern suttemess a la claustra da Säkingen (situada da la vart dretga dal Rain, en vischinanza da Basilea) ch'era vegnida fundada da son Fridolin. En il 13avel tschientaner è la regiun lura vegnida sut influenza habsburgaisa. Da quella han ils Glarunais empruvà da sa liberar, tant pli che la vallada è documentada gĩa a partir dal 1282 cun in agen sigil. Il 1351 han ils Glarunais clamà en agid ils Confederads, cun ils quals els èn s'alliads in onn pli tard.

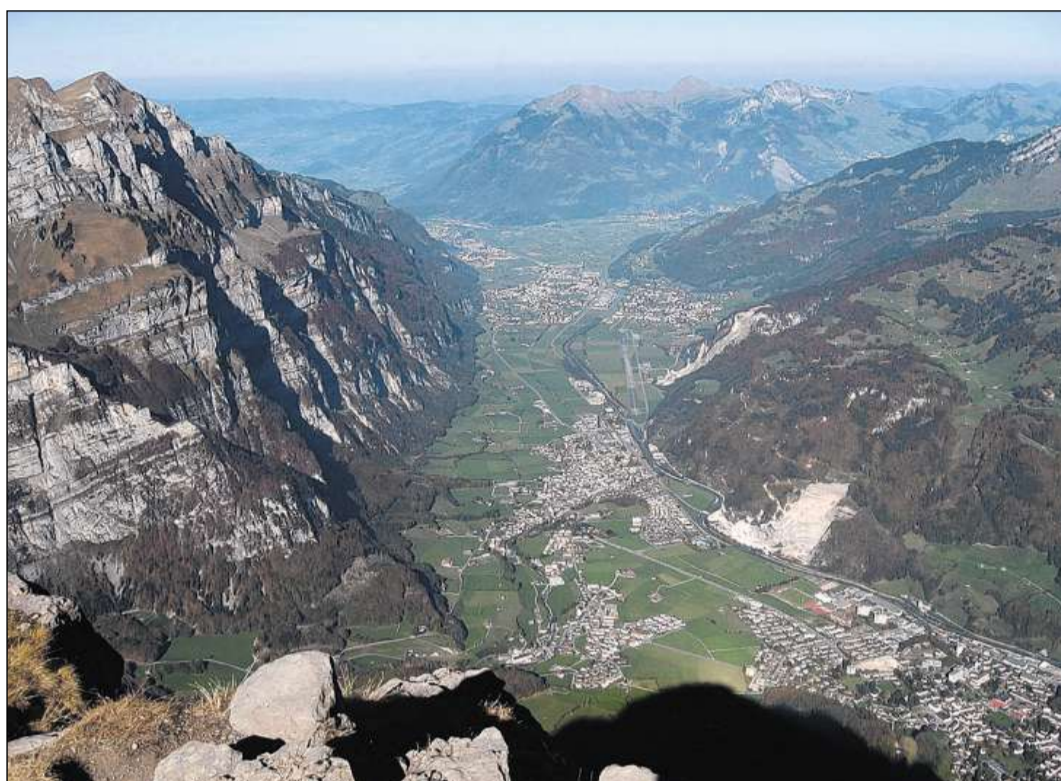
Aegidius Tschudi – il bab da l'istoriografia svizra

Aegidius (Gilg) Tschudi (1505–1572) tutga tar las personas istoricas las pli enconusentas dal chantun da Glaruna. Naschì a Glaruna ha el frequentà la scola da latin dal lieu ed è silsuenter stà scolar da Huldrych Zwingli e da l'umanist Heinrich Glarean (a Basilea). A partir dal 1529 ha el occupà differents uffizis politics impurtants, ha represchentà repetidamain il Glaruna a la Dieta confederala ed è stà in arbitradur dumandà en conflicts confederals. En tut ses uffizis ha el represchentà ils interess dals lieus catolics. Sia preferenza unilateral per la Confederaziun catolica ch'era en la minoritad en il Glaruna, ha manà il 1560 a l'Affar da Glaruna (Glarnerhandel), in conflict da tempa religiosa (numnà era Guerra da Tschudi). A partir dal 1562 ha Tschudi vivì en l'exil a Rapperswil.

Suenter ses return a Glaruna il 1565 è el sa deditgà a la represchentanziun da la preistorgia e da l'istorgia tempriva da la Confederaziun. El ha empruvà sco emprim da descriver istoricamain ils origins da la Confederaziun svizra. Da sias ovras è vegnida stampada durant sia vita mo «Die uralte warhafftige Alpische Rhetia» (versiun latina e tudestga cumparidas omaduas a Basilea 1538), ina descripiun istoric-topografica dal Grischun e ses contorns ch'ha creà e derasà il mitus dals Rets. La plipart da sias ulteriuras publicaziuns èn tradidas mo en furma da manuscrit. Si'ovra istorica principala, il «Chronicon Helveticum» (emprima ediziun 1734–36) è cumparida sco ediziun scientifica tranter il 1968 ed il 2001.

Anna Göldi

La fin dal 18avel tschientaner ha il chantun da Glaruna survegnì in trist renum: L'onn 1781 ha gi lieu en il Chantun in dals ultims process da strias en Europa. Ina premissa per questa tragedia è stà la struttura sociala dominada da famiglias oligarchicas ch'empruvavan da restabilir lur influenza dimi-

Vista dal Vorderglärnisch cun Glarus (a dretga) e la Planira da la Linth (en il fund). FOTO: PD

nuenta cun in cas da dretgira spectacular. Lur agir è vegnì sustegnì d'ina maschaida da superstiziun e da scleriment ch'ha chatà ina gronda resonanza en la populaziun. Quest eveniment ha gidà a sviluppar la noziun da l'«omicidi giudizial» che vegn duvrada dapi lura per mintga furma d'in omicidi en num dal despotissem. Ina vasta recepziun ha quest «affar Göldi» cuntanschì cun la publicaziun dal roman dad Eveline Hasler l'onn 1982. L'onn 2007 è vegnì avert a Mollis il Museum Anna Göldi che sa deditgescha a las tribulaziuns da l'«ultima stria».

L'onn 2008 è Anna Göldi vegnida reabilitada dal cussegl guvernativ dal chantun da Glaruna e deliberada da la rinfatscha da la «tissientada». Cun quai ha la regenza fatg il pass che la populaziun glarunaisa aveva fatg gĩa daditg en sia conscienza: da declerar sco malgista la sentenza da l'onn 1782. La Fundaziun Anna Göldi onurescha dapi l'onn 2009 mintgas dus onns ina personalitad cun il Premi dals dretgs umans Anna Göldi.

Taila imprimida da Glaruna

En il chantun da Glaruna ha fluri durant il 19avel tschientaner la stampa a maun cun models sco industria d'export. A quest'industria da tailas imprimidadas ch'ha cuntanschì sia fluriziun enturn il 1860 èsi stà pussaivel da conquistar martgads esters e da stabilir atgnas filialas en l'entir mund. Schals en bellas colurs cun musters da rosas tutgan tar ils products caracteristics da las imprimarias da taila da Glaruna. Dapi l'onn 1828 vegnivan producidas las tailas, numnadas «Uzolana», per l'Italia, la Spagna, l'Imperi tirc, l'India, la Brasilia e l'Indonesia. Ils ornamentals da las tailas vegnivan adattads als pajais da destinaziun. Uschia ha Conrad Blumer introduci la tecnica da batica suenter ses viadi en l'India enturn l'onn 1840, tailas da turban

vegnivan imprimidadas spezialmain per la Turchia e l'Africa ha obtegnì anc en il 20avel tschientaner tailas da mangola en pliras colurs da Glaruna. Blumer e Jenny a Schwanden è daventada in'interpresa da commerzi mundial che disponiva er d'ina societad d'armaturs e possedeve sezza tschintg grondas bartgas a tenda. Ils onns da la stampa a maun eran dentant passads, perquai ch'ella na pudeva betg concurrer cun la stampa cun maschinas. L'onn 1911 sa deditgavan anc indesch interpresas glarunaisas al mastergn d'imprimer a maun e singulas èn restadas activas fin oz.

Fieus e fracass – festas popularas d'uffants e giuvenils

Il favrer ha lieu en il Sernftal il «Schybeffleuge», il laschar sglar schibettas. Sco en auters lieus alpins vegnan schlavazzadas dals mats dad 11 fin 15 onns schibettas da badugn ardents giu en la val.

Ils 6 da mars vegn envidà mintgamai il «Fridlisfüür», il fieu per festivar il sontg patron Fridolin. Pli baud han ils uffants da scola plunà si tut quai ch'ins pudeva insumma arder, perquai che mintga vischnanca vuleva avair il fieu il pli grond. Ozendi vegnan ils stgandlers erigids cun agid da la vischnanca, er sco garanzia che las prescripiuns da la protecciun da l'ambient vegnian resguardadas. Sch'ils fieus vegnan envidads, na mancan betg las cumprovas da curaschi ed il fimar cuminaivel – malgrà il scumond da fimar che vala uschiglio per ils uffants.

Durant l'advent ha lieu en ils cumins da Glaruna il «Klausschellen». Latiers van ils scolars primars ils 6 da december, pia il di da San Niclà, cun stgellas sin in percurs fixà tras las giasas da las vischnancas e «batlegian» dulstcharias. Ils scolars da l'ultima classa primara instrueschan ils scolars pli giuvenils, personas creschidas n'èn betg da la partida.

«Näfelser Fahrt»

La primavaira han lieu las duas grondas festas uffizialas dal chantun da Glaruna. L'avrigl la processiun da Näfels, la «Näfelser Fahrt», ed il cumenzament da matg il cumin, la «Landsgemeinde». Questas èn las «tradiziuns vivas» las pli impurtantas dal Chantun. Tuttas duas han lur ragischi en il temp medieval tardiv ed en la consolidaziun dal stadi glarunais.

Ils 9 d'avrigl 1388 ha ina grupp da var 600 Glarunais, sustegnida dad Uri e Sviz, battì in'armada austriaca bler pli ferma. Quella avess puspè dui suttammer il territori da Glaruna a ses patrums, ils ducas da Habsburg, e chastiar l'agir illegitim dals Glarunais en la Planira da la Linth. L'armada è avanzada lunsch en il territori glarunais, ils inimis han alura però pudì vegnir superads tar l'enguladitsch da muvel a Näfels e chatschads enavos. A questa victoria regorda la «Näfelser Fahrt» cun in cult divin commemorativ, cun ina processiun e cun in pled festiv politic. Questa festa fa part da la vita publica en il chantun da Glaruna e collia la commemoraziun

dals morts da caracter medieval tardiv cun ina festa publica profana-patriotica en la tradiziun da las festas da battaglia dal 19avel tschientaner. Fin a milli personas sa participeschan mintgamai a questa festa.

L'idea ch'ils Glarunais hajan defendì lur «democrazia da cumin» l'onn 1388 en la Battaglia da Näfels è vegnida revedida en il fratemp. Quai na sminuescha dentant ni l'impurtanza da la processiun sco act statal e sco commemoraziun da la Battaglia, ni la funcziun oriunda dal cumin sco lieu da sentenza e sco element per confermar la furma da pussanza da caracter oligarchic. Il 19avel tschientaner èn la processiun ed il cumin schizunt anc vegnids rinforzads tras novas significaziuns: La processiun cuminaivla dals catolics e dals reformads a partir da l'onn 1836 ha mussà la voluntad da las Glarunaisas e dals Glarunais da superar la separaziun confessiunala dal Chantun (1623–1837) e la nova constituziun liberala da l'onn 1837 ha mantegnì il cumin sco instituziun constituziunala e sco autoritad suprema dal stadi.

Cumin da Glaruna

Mintga emprima dumengia da matg sa radunan – sche l'aura permetta – las votantas ed ils votants da Glaruna en il rintg da la chapitala. La piazza en il center dal lieu, ch'è circumdada d'ina saiv e ch'è uschiglio in parcadi, furma ussa la tribuna politica. Almain dapi l'onn 1387 è il cumin il coc da la vita publica dal Chantun. Al cumin da Glaruna vegn decidì davart leschas ed i vegnan elegids derschaders. Las burgaisas ed ils burgais pon s'exprimer davart las fatschentas e davart il pe da taglia. Els han il dretg da proponer midadas al lieu e davart questas propostas vegni decidì immediatamain en ina votaziun averta.

Quai è er stà il cas l'onn 2006 cura che las votantas ed ils votants da Glaruna han decidì da reducir las 27 vischnancas politicas, las 18 vischnancas da scola, las 16 vischnancas da provediment e las 9 vischnancas burgaisas sin 3 vischnancas unitaras (Glaruna Nord, Glaruna, Glaruna Sid). Questa decisiun ha fatg sensaziun en l'entira Svizra; ella è dentant vegnida confirmada a chaschun d'in cumin extraordinari il 25 da november 2007, e quai cleramain. Mintgina da las novas vischnancas dumbra tranter 10 000 e 16 000 abitants. Ina divisiun en districts n'enconuscha il chantun da Glaruna betg. Cun ses 430 kilometers quadrat surpassa Glaruna Sid tenor la surfatscha ils chantuns Basilea-Citad, Schaffusa sco er ils dus Appenzells ensemen e furma ina da las pli grondas vischnanca dal pajais.

La preschentanziun:
Dossier «Chantun da Glaruna»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1834
www.chattà.ch

Il cumin da Glaruna.

Ils departaments federals en survista

■ **L'administraziun da la Confederaziun svizra consista – ultra da la Chanzlia federala – da set departaments ch'èn subdividids en stgars 90 partiziuns. Cun 37 000 collavuraturas e collavuratur è l'administraziun federala ina da las partunas las pli grondas da la Svizra.** Ils set departaments vegnan manads d'ina cussegliera federala u d'in cusseglier federal. «chattà.ch» preschenta ils singuls departaments e dat in'invista en lur partiziuns centralas.

Departament federal d'affars exteriors

Il Departament federal d'affars exteriors preschenta ils interess da la Svizra a l'exteriur. Sias activitads sa basan sin tschintg finamiras politicas: mantegnair l'indipendenza e la prosperitad da la Svizra; mitigiar la povrad e la miseria en il mund; respectar ils dretgs umans e promover la democrazia; promover la convivenza paschaivla dals pievels; mantegnair las basas da vita natiralas.

Il *Secretariat da stadi* gioga ina rolla decisiva per il svilup e la planisaziun da la politica exteriura. Sias activitads cumpiglian la tgira, la coordinaziun ed il svilup da las relaziuns bilaterals da la Svizra cun auters pajais, la collavuraziun cun organisaziuns internaziunals sco l'ONU e la politica da segirezza e da pasch inclusiv la politica da discharmament.

En la *Direcziun politica* sa concentreschan tut las infurmaziuns che permettan da far valair ils interess da la Svizra a l'exteriur. Sut la direcziun dal secretari da stadi concepescha ella la politica exteriura ed è il post suprem per tut ils biros che represchentan la Svizra a l'exteriur.

La *Direcziun dals affars europeics* è il center da competenza da la Confederaziun per tut las dumondas en connex cun l'integratiun europeica. La DAE analisescha ils aspects politics ed economics da l'integratiun europeica, coordinescha la politica svizra envers l'Europa ed infurmescha davart quella.

La *Direcziun da dretg internaziunal public* defenda ils dretgs ed interess da la Svizra en connex cun il dretg internaziunal. Ella procura che la Svizra respecta sias obligaziuns e s'engascha per defender e svilupper il dretg internaziunal.

La *Direcziun consulara* garantescha sco post da consultaziun central in servetsch public optimal per las burgaisas ed ils burgais svizzers a l'exteriur. La Svizra è represchentada a l'exteriur en var 170 lieux cun ambassadas, consulsats generals e biros da cooperaziun sco er cun missiuns en las organisaziuns internaziunals.

La *Direcziun per svilup e cooperaziun* realisescha la strategia internaziunala dal Cussegl federal en ils champs agid umanitar, cooperaziun da svilup, cooperaziun regiunala, cooperaziun globala e cooperaziun cun l'Europa orientala e cun ils novs stadis da l'UE. La DSC sustegna las victimas da crisas e da conflicts ed è responsabla per l'agid umanitar.

Departament federal da l'intern

Il Departament federal da l'intern tracta temas e dossiers che pertutgan la vita da mingadi da la populaziun – per exempel la prevenziun per la vegliadetgna, las assicuranzas socialas, la controlla da victualias, la prevenziun da toxicomania e d'aids, la perscrutaziun e furmaziun, la promoziun da la cultura e la politica da famiglia.

L'Uffizi federal per l'equalitad tranter

dunna ed um è responsabel per l'equalitad e schanzas egualas tranter dunnas ed umens. El s'engascha surtut en las domenas equalitad da dretg, equalitad da las pajas, cumpatibilitad da professiun e famiglia sco er prevenziun cunter la violenza a chasa.

L'Uffizi federal da cultura promova la vita culturala e stgaffescha las kundiziuns necessarias, per che quella possa s'exprimer e sa sviluppar. L'UFC sustegna la lavur artistica, las organisaziuns culturalas e promova las differentas cuminzanzas linguistics e culturalas.

L'incumbensa da la *Biblioteca nazionala svizra* è da collectar, da conservar e da render accessiblas tut las publicaziuns stampadas ed electronicas ch'han in connex cun la Svizra. La BN tgira ultra da quei numerusas collecziuns spezialas sco per exempel l'Archiv svizzer da litteratura.

L'*Archiv federal svizzer* valitescha, conserva, intermediatescha e renda accessibels ils documents da la Confederaziun svizra cun valur archivar. Sin ina lunghezza da curunas da passa 60 kilometers e sin in spazi da 15 terabytes vegnan tegnids en salv documents, fotografias, films, documents sonors e bancas da datas.

Sco servetsch nazional da meteorologia e da climatologia furnescha *MeteoSvizra* infurmaziuns davart l'aura ed il clima. Dasper la surveglianza da las staziuns da mesiraziun elavura *MeteoSvizra* las previsiuns da l'aura, avertescha las autoritads e la populaziun da malauras ed analisescha las datas climaticas.

L'Uffizi federal da sanadad publica è responsabel cun ils chantuns per la sanadad publica e per l'elavuraziun da la politica da sanadad nazionala. Ina da sias incumbensas è er d'accumpagnar e svilupper las assicuranzas socialas da malsauns e d'accidents e da las survegliar.

L'Uffizi federal da segirezza alimentara e fatsg veterinars è il center da competenza da la Confederaziun che s'occupa da dumondas en ils secturs segirezza alimentara, alimentaziun, sanadad d'animals, protecciun d'animals e da las spezas en il martgà internaziunal.

L'Uffizi federal da statistica orientescha davart il stadi ed il svilup da la Svizra en numerus secturs da la vita. El furnescha las infurmaziuns quantitativas per chapir il preschent e planisar il futur. La statistica contribuescha a la transparenza en las debattas publicas ed en las discussiuns politicas.

Ils secturs da competenza da l'Uffizi federal d'assicuranzas socialas èn l'AVS, l'assicuranza per invaliditad, las prestaziuns supplementaras, la prevenziun professiunala (cassas da pensiun), l'urden da cumpensaziun dal gudogn per persunas en servetsch militar, l'indemnisaziun en cas da maternitad ed ils supplements da famiglia.

Departament federal da giustia e polizia

Il Departament federal da giustia e polizia s'occupa da temas sociopolitics, sco per exempel la convivenza da Svizzers e persunas da l'exteriur, dumondas d'asil, la segirezza interna u il cumbat cunter la criminalitad. Il champ d'incumbensas cumpiglia era ils fatsgs dal stadi civil e dumondas dal dretg da burgais, la surveglianza dals gieus da fortuna u l'elavuraziun da las basas giuridicas e dals meds necessaris per la collavuraziun internaziunala da giustia e polizia.

L'Uffizi federal da giustia elavura leschas en il sector dal dretg civil, dal dretg penal, dal dretg da scussiu e da concurs, dal dretg privat internaziunal sco er dal dretg public ed administrativ. El surpiglia entaifer l'administraziun federala ina funziun consultativa per tut ils affars da legislaziun.

Ils collavuratur da l'Uffizi federal da polizia (fedpol) surpiglian differentas incumbensas per la protecciun da la popula-

La brochura annuala «La Confederaziun en furma concisa» porscha ulteriuras infurmaziuns davart las incumbensas da l'administraziun federala.

zion e per il stadi da dretg svizzer. Sut la direcziun da la Procura publica federala fan els retschertgas en cas, en ils quals la Confederaziun è responsabla per la persecuziun penal (terrorissem, criminalitad organizada, lavada da daners suspectus e.a.).

L'Uffizi federal da migraziun s'occupa da dumondas d'asil, dal dretg da persunas estras e da l'integratiun. Ensem cun ils chantuns ed ulteriurs partenaris s'engascha l'UFM er per ina convivenza paschaivla da la populaziun indigena ed estra.

Departament federal da defensiu, protecciun da la populaziun e sport

En il pli grond departament da la Confederaziun s'engaschan passa 12 000 collavuraturas e collavuratur per la segirezza, la protecciun e las activitads sportivas da la populaziun svizra. Per ademplir questas incumbensas è il departament dividì en ils secturs defensiu, protecciun da la populaziun e sport.

L'*Auditorat superiur* procura – independentmain dal comando da l'armada e da l'administraziun – ch'ìs tribunals militars possian ademplir lur incumbensa. L'auditor superiur è il schef da la giustia militara e l'accusader suprem da l'armada.

La *Defensiu*, il pli grond sector departament, è responsabel per la planisaziun, la direcziun e l'administraziun da l'armada svizra. Questa gruppa cumpiglia il quartier general cun il Stab da l'armada ed il Stab da comando, las Forzas terrestres e l'Aviatica militara, l'Instrucziun superiura dals cadens da l'armada sco er la Basa logistica e la Basa d'agid al comando da l'armada.

Tar la *Protecciun da la populaziun* sa tracti d'in sistem civil per il comando, la protecciun, il salvament e l'agid. En cas da catastrofes e situaziuns d'urgenza segirescha la *Protecciun da la populaziun* la collavuraziun tranter las tschintg organisaziuns partenarias polizia, pompieri, sanadad publica, servetschs technics e protecciun civila.

L'Uffizi federal da sport a Magglingen promova il sport ed il moviment per l'entira populaziun. Sias activitads s'orienteschan als effects positivs dal sport e dal moviment: la sanadad, l'educaziun, la prestaziun e la persistenza.

armasuisse è il center da competenza per l'acquisiziun, la tecnologia e las geodatas dal DDPS. *armasuisse* garantescha il provediment da l'armada e dad ulteriurs posts da la Confederaziun e da terzas persunas cun sistems, vehichels, material ed immobiglias.

Il *Servetsch d'infurmaziun da la Confederaziun* ha l'incumbensa legala da giuditgar a moda cumplessiva la situaziun dals privels per la Svizra. El contribuescha cun prestaziuns operativas e preventivas directamain a la protecciun da la Svizra.

Departament federal da finanzas

Il *Departament federal da finanzas* planisescha ed exequescha las decisius dal Cussegl federal che regardan las ressuras, vul dir finanzas, persunal, construcziuns ed in-

formatica. Cun ses secturs centralis contribuescha el directamain a l'effizienz da stadi social e dal plaz economic svizzer.

Il *Secretariat da stadi per dumondas finanzialas internaziunals* fa valair ils interess da la Svizra en dumondas finanzialas, monetaras e fiscalas internaziunals e represchenta la Svizra – ensem cun la Banca nazionala – en gremis decisivs.

L'*Administraziun federala da finanzas* prepara per mauns dal Cussegl federal e dal Parlament il budget per l'onn proxim sco er in plan da finanzas per ils trais onns suandants.

L'*Administraziun federala da taglia* incassa la gronda part da las entradas federalas e garantescha uschia che la Confederaziun possa finanziair sias incumbensas publicas. Ella è responsabla per la taglia sin la plivalur, per la taglia federala directa, per la taglia anticipada e per la taxa da bul.

L'*Administraziun federala da duana* è responsabla per varsaquantas taglias da consum, sco p.ex. la taglia sin la plivalur, la taglia sin il petroli u la taglia sin il tubac. Il Corp da guardias da cunfin (Cgcf) è la part uniformada ed armada da l'AFD.

Ultra da las partiziuns menziunadas cumpiglia il DFF servetschs che sa drizzan a l'entira administraziun federala, numnadamain l'Uffizi federal da persunas, l'Uffizi federal d'informatica e da telecomunicaziun e l'Uffizi federal per edifizis e logistica.

Departament federal d'economia

En il Departament federal d'economia s'engaschan passa duamilli collavuraturas e collavuratur per crear kundiziuns da rom optimalas per ils patrons ed ils lavurants, per l'industria ed il mastergn, per manschis pitschens e mesauns, ma era per las grondas intepresas multinaziunals.

Prognosas davart la conjunctura, il martgà da lavur u il commerzi mundial: quai è mo intgins dals numerus temas ch'il *Secretariat da stadi per l'economia* tracta. El è responsabel per tut las dumondas centralas da la politica economica.

Il *Secretariat da stadi per furmaziun, retschertga ed innovaziun* sa fatschenta cun dumondas nazionalas ed internaziunals en connex cun la furmaziun professiunala, cun la furmaziun generala, cun las scolas autas, la retschertga, l'innovaziun e l'astronautica.

L'Uffizi federal d'agricultura è responsabel ch'ìs purs produceschian vivondas d'auta qualitad a moda duravla e tenor ils basons dal martgà. El s'engascha per in'agricultura multifunziunala che contribuescha al provediment da la populaziun, al mantegniment da las ressuras natiralas ed a la decentralisaziun dals abitadis.

L'Uffizi federal per il provediment economic dal pajais procura che difficultads andetgas en il provediment na possian betg disturbar considerablmain la populaziun u l'economia. El garantescha tranter auter ch'ì dettia avunda spazi da vitgira er tar problems da transport e che nus hajan glich er tar ina mancanza d'electricitad.

L'Uffizi federal d'abitaziuns s'engascha ensem cun las societads da construcziun per garantir ch'ì dettia avunda abitaziuns per pretschs moderads e pajabels e ch'ìs novs basegns vegnian resguardads.

Departament federal per ambient, traffic, energia e comunicaziun

Passa 1700 persunas en set uffizis federals s'engaschan en il Departament federal per ambient, traffic, energia e comunicaziun per in'auta qualitad da vita da la populaziun svizra. Ellas procuran d'ina vart per raits da traffic, da comunicaziun e d'energia effizientas e segiras; da l'autra vart s'engaschan ellas per in ambient intact e per cuntradas attractivas.

Il svilup successiv e la finanziaziun da l'infrastructura da viafier vegnan dirigids da l'Uffizi federal da traffic. Ultra da tut quai è l'UFU er responsabel per las permissiuns necessarias e per la controlla da la segirezza dal traffic public.

Safety first – la segirezza è il pli impurtant da tut: quest princip ha prioritad en l'Uffizi federal d'aviatica civila. In sistem da certificaziuns e d'inspeziuns garantescha in standard d'auta qualitad cumpareglià cun la media europeica.

L'Uffizi federal d'energia è incumbensà da realisar la politica d'energia dal Cussegl federal. Quella vul meglierar l'effizienz energetica, promover las energias regenerablas, amplifitgar las raits da forza electrica, rinforzar la perscrutaziun da l'energia e svilupper la collavuraziun internaziunala.

L'Uffizi federal da vias procura che tut funcziunia sin las vias svizras: Tge trajects da la via nazionala duain vegnir amplifitgads? Tgenins sanads? Tge tunnel sto anc vegnir adattà a las pli novas normas da segirezza?

Mintga di tadlain nus radio, telefonain, scrivain e-mails, navigain en l'internet e guardain televisiun. L'Uffizi federal da comunicaziun concessiunescha e surveglia in'infrastructura da comunicaziun stabila ed effizienta.

In'incumbensa centrala da l'Uffizi federal d'ambient è da mantegnair a lunga vista la biodiversitad. Sustegnend in sfruttament duravel da las auas, dals terrens e da l'aria contribuescha l'UFAM ad in'economia sauna.

L'Uffizi federal da svilup dal territori sustegna e promova il svilup territorial duravel en noss pajais. En stretga collavuraziun cun ils chantuns, las citads e las vischnancas ha el elavurà in rom d'acziun e d'orientaziun a lunga vista per il svilup territorial futur da la Svizra.

 Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Logo uffizial da las autoritads svizras.

La preschentaziun:
Dossier «Administraziun federala»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3461
www.chattà.ch

L'orvetta – plitost luschard che serp

■ **L'orvetta (*Anguis fragilis*) tutga tar ils reptils indigens ils pli derasads. Pervia da sia parita vegn ella savens tegnida per ina serp. Sistematicamain è l'orvetta dentant parentada pli ferm cun ils luscharhs. L'orvetta è derasada en vastas parts da l'Europa e da l'Asia Anteriura cunfinanta.** Entaifer la spezia vegnan differenziadas duas sutspezias: la sutspezia dal vest (*Anguis fragilis fragilis*) è derasada al vest d'ina zona da transiziun che tanscha da la Finlanda sur las Carpatas e la Planira Ungaraisa vers il Balcan. En la sutspezia a l'ost (*Anguis fragilis colchica*) èn individis cun flatgs blauents derasads bler pli spess. La spartiziun en questas duas sutgruppas stat en connex cun ils territoris da retratga dal temp da glatsch.

Sistematica

La classa dals reptils furma in stadi intermediar tranter ils vertebrats inferiurs e quels pli sviluppads. Tut ils reptils possedan ina cua, ina pel squamada e quatter chommas (ch'èn regredidas tar las serps ed intgins luscharhs). Reptils respiran tras ils pulmuns. Els mettan ovs, èn vivipars u han sviluppa furmas intermediaras da parturir. Auter ch'ìls amfibis ed insects n'enconuschan ils reptils nagin stadi da larva; da l'ov sa sviluppa pia directamain la furma da creschi. Ils reptils èn animals a sang fraid che reguleschan tant sco pussaivel la temperatura dal corp tras lur cumportament (p.ex. cun star a sulegl).

Entaifer la classa dals reptils vegnan differenziads quatter urdens: las tartarugas, ils tuataras, ils reptils squamads ed ils crocodils. Ils reptils squamads sa cumponan per gronda part dals dus gronds suturdens da las serps e dals luscharhs. Entaifer quels fa l'orvetta part dals luscharhs e betg – sco quai ch'ì vegn magari pensà faussamain – da las serps.

Num

La malchapientscha d'attribuir l'orvetta a las serps sa mussa schizunt en il num scientific «*Anguis fragilis*» che va enavos sin Carl von Linné e che muntass atgnamain «serp rumpavla».

In'ulteriura malchapientscha è colliada cun il num tudestg «Blindschleiche»: auter che quai ch'ìl num pudess sugerir n'è l'orvetta betg tschorva. Il num deriva dal vegl tudestg «plintslícho» e sa lascha transponer en il tudestg odiern cun «blendender Schleicher». Auters num tudestgs che n'èn oz strusch pli en diever èn «Haselwurm» e «Hartwurm».

En il territori rumantsch èn derasads ils nums «tschischeglia / schischeglia» (sur- e sutsilvan / surmiran), «zearp da fagn» (sutsilvan), «orba, orva, orbetta, orvetta» (ladin).

Parita

L'orvetta ha in corp lunguent senza extremitads; en il tagl transversal è il corp radund. En media cuntanschan orvettas

Orvetta in ses ambient natural.

FOTO: HAGEN GÖRLICH / PIXELIO

creschidas ina lunghezza da 38 cm. La lunghezza maximala d'exemplars creschids indigens munta tar il mastgel a 48 cm e tar la femella a 55 cm. Animals giuvens han ina lunghezza da 65-95 mm.

Las squamas glischas e traglischantas furman in dals trats caracteristics da l'orvetta. En la part amez dal corp ha l'orvetta radund 22-26 retschas da squamas. Sut las squamas han las orvettas plattinas dad oss. Perquai sa movan ellas bler pli plaun e maladester che las serps. Auter che las serps han orvettas in'avertura exteriura da l'udida; per regla è quella dentant zuppada sut las squamas e betg visibla ad egl.

La cua è preparada en divers lieus per vegnir bittada giu en cas da privel. Cuntrari al luscharh na crescha la cua betg suenter dal tuttafatg: il nov toc è per ordinar pli stgir ch'ìl rest dal corp ed adina pli curt che la part ch'è crudada davent. Savens ha ina part considerabla dals exemplars en populaziuns dad orvettas la cua ch'è smuttada.

Color e dissegn

La color ed il dissegn dals animals giuvens èn unifurms. La part suren varie-scha da grisch argent a mellen brin, las flancas e la part suten da brin stgir a nair. D'in flatg stgir sin il chau davos sa tira ina fina strivla stgira che sa perda a la fin da la cua.

Cun il terz onn svanescha il cuntrast da color, tar ils mastgels dapli che tar las femellas. Ils mastgels han lura sin la part sura la medema color sco da las varts, numnadamain brin cler, grisch cler fin grisch stgir. Tar la femella po la strivla dal dies sa mantegnair. Las varts l'emprim stgiras pon sa dissolver tar omaduas schlattainas en retschas lungas da flatgs stgirs. La part sut dals mastgels varie-scha d'in alv malnet fin ad in grisch cler, mingatant cun puncts blaus; tar las femellas da grisch stgir fin ad in brin u nair.

Perioda activa

Tut tenor il clima sa dasda l'orvetta da sia marvezza d'enviern vers mez mars fin mez matg (Alps). Ils animalets passentan l'enviern sulets u en gruppas. Orvettas pli giuvnas chavan taunas da fin a 80 cm sut la terra; animals pli vegls talas da fin a 2 m. Cun chavar il fundament per ina chasa sin ina spunda cunter mezdi, han ins chattà la fin november en in lieu cun bled'aua sutterrana 46 orvettas en circa 1,5 m profunditad. Ils animals ils pli pitschens eran circa 30 cm lungs e damai pli vegls che dus onns.

La primavaira cumparan ils animals giuvens circa in'emna pli baud ch'ìls vegls e restan l'atun medemamain in'emna pli ditg en il liber avant che sa retrair en lur quartier d'enviern. Durant la stad vivan las orvettas per regla persulas. En lieus adattads vivan dentant savens numerusas orvettas sin pitschen spazi; ins po er adina puspè observar che pliras orvettas tschertgan sumbriva en il medem lieu.

Moda da viver

L'orvetta tschernha sco lieu da dimora in biotop cun in'umiditad da l'aria relativamain auta er en temps senza plievgia. Ins chatta l'animal a l'ur da vias e sendas betg memia sitgas, a l'ur da guauds u puzs, a la riva d'aualets, sut fain betg ramassà, en lain marsch u en mantuns da cumpost, sut plunas laina e crappa platta u en tocs da scorsa.

La primavaira da bell'aura e tard l'atun ves'ins ils animals creschids dadur lur taunas a far bogn da sulegl. Ils giuvens vivan per gronda part sut terra. Uschepert che la temperatura munta sur 25 °C svaneschan ils animals en la sumbriva u en lieus mez sumbrivaus ed era sut terra. La stad èn els activs surtut suenter ina plievgia chauda. Uschiglio sorta l'animal mo la damaun baud e la saira tranter stgir

e cler ed enten far notg. Quai è er il temp durant il qual las glimajas, la preda preferida da l'orvetta, sa muventan medemamain sur terra. Ils moviments da propulsiun da l'orvetta èn extremamain plauns e paran in pau airis.

Nutrimet

La vivonda preferida da l'orvetta èn pitschnas glimajas. Daspera maglia l'orvetta er gugent verms da plievgia, salips, arlogns, filiens, excepziunalmain er tgrallas e giuvens luscharhs brins. Ins enconuscha er cas da cannibalissem. Orvettas n'èn bain betg tschorvas, ma ellas han ina vesida reducida ed èn er tschorvas per colurs. Per l'orientaziun e la chatscha giogan l'odorat ed il palp ina rolla centrala. Ils animals da preda vegnan tschiffads cun las missellas e traguttids entirs.

Inimis

Tar ils inimis natirals da l'orvetta tutgan diversas serps (en spezial la natra glischa), mammals sco la vulp, il tais, il telpi, l'ermelin, l'erizon, il portg selvadi u il ratun sco er in grond dumber d'utschels (cicognas, iruns, utschels da preda, tschuettas, corvs, pitgaspinas). Orvettas giuvnas vegnan er chatschadas da mieurs-sfuingna, gronds baus curridurs, rustgs, luscharhs e giuvnas serps. En vischinanza dad abitadis furman en spezial giats, chauns e giaglinas in grond privel per las orvettas.

Vegn l'orvetta disturbada, emprova ella da fugir, quai ch'ella po far magari svelto per in curt temp. Cunter inimis pli pitschens sa defenda ella dond fridas cun ses corp da la vart, ma ella na morda praticamain mai. En cas da privel bitta ella giu sia cua. Il toc ch'è crudà davent sa zaccuda anc pliras minutas; grazia a quest tric vegn l'orvetta savens da mitschar d'utschels e mammals.

Multiplicaziun

Ils mastgels sa cumbattan per part durant lur temp da chalira. A l'entschatta da la copulaziun tschiffa il mastgel la femella per il culiez u per il chau e las cuas vegnan entretschadas per avischnar las cloacas. La copulaziun po durar pli ch'ina mes'ura. L'orvetta è madira per sa multiplitgar en la vegliadetgna da 3 fin 5 onns, ils mastgels pli baud che las femellas.

Suenter ina gravidanza da 11 fin 14 emnas naschan 6 fin 8 animals. Tar la naschientscha èn ils pitschens anc enzugiads da la pel d'ov transparenta ch'els siglientan lura immediat cun sa muventar. Malgrà ch'ì na dat nagina placenta bain sviluppada, è in barat d'oxigen tranter la mamma e l'embrio pussaivel. Ils giuvens naschan per regla il medem onn da la fructificaziun. Ins ha dentant observà femellas plainas ch'han fatg il paus d'enviern ed han parturi lur pitschens pir la primavaira proxima. L'orvetta viva pli ditg ch'ìls auters saurs da la Svizra. Sia durada da vita vegn inditgada a 46 onns e schizunt a 54 onns. Sper la tartaruga da pali è quai la vegliadetgna la pli auta dals reptils svizzers.

Derasaziun

L'orvetta viva en vastas parts da l'Europa e da l'Asia Anteriura. Ses spazi da derasaziun correspunda pli u main a la zona temprada cun guauds da figlia e guauds maschadads. L'orvetta viva dapertut en Svizra, da la planira fin a 2100 m. En las citads la scuntr'ins mintgatant en curtins pli gronds, nua ch'ella sa zuppa gugent sut crappa ed en mantuns da cumpost. Ins la chatta er sin areals industrials betg sigillads cun betun e catram, per exempel areals da viafier, deposits da material ed en chavas da glera e d'arschiglia.

Periclitaziun e protecziun

L'orvetta vala sco animal che suonda la cultura. Sur lung temp ha ella profità dals midaments da la cuntrada chaschunads tras l'uman, damai che quel ha stgaffi biotops mez averts e ritgs da structurats. Cun intensivari l'agricultura e la selvicultura ha la civilisaziun moderna dentant destrui ina considerabla part dal spazi da viver da las orvettas. Vitiers vegnan numerus privels en terrens abitads sco animals da chasa u umans che vulan sa liberar da la «serp» supponida. Bleras orvettas vegnan er per la vita tras il traffic, damai che las orvettas han la disa da star a sulegl sin vias.

Malgrà tut questas periclitaziuns è la spezia anc adina derasada vastamain en tut l'Europa Centrala e na vala betg sco periclitada. Tuttina stat ella sut protecziun da la natira e na dastga betg vegnir tschiffada u blessada.

La presentaziun:

Dossier «Orvetta»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1813
www.chattà.ch

Cuntrari a las serps han las orvettas in'avertura exteriura da l'udida; quella è dentant zuppada sut las squamas.

FOTO PD

Tar animals giuvens è la color dal dies pli clera che da las varts.

FOTO M. WIDMER/PIXELIO

Charta da derasaziun da l'orvetta. La zona da transiziun da las duas sutspezias tanscha da la Finlanda sur las Carpatas vers il Balcan.

CHARTA: PD

Minoritads en l'Europa

Seria da films documentars da Radiotevisiun Svizra Rumantscha

■ «Minoritads en l'Europa» – uschia sa numna ina seria da films documentars ch'è vegnida realisada da RTR Radiotevisiun Svizra Rumantscha. Il 2012 è questa seria cumparada in furma compacta sco boxa cun 13 DVDs ed in cudeschet che cumpiglia las infurmaziuns las pli impurtantas e las adressas da las minoritads e gruppas etnicas. Il mars 2006 ha RTR preschenta l'emprima gruppa etnica: ils Ladins en las Dolomitas. Suandads en 12 ulteriurs films davart minoritads e gruppas etnicas da l'Austria, Germania, Frantscha, Italia,

Spagna, Gronda Britannia, Rumenia e Svizra. Ils commentaris dals films en per rumantsch, talian, franzos, tudestg ed englais, las persunas che vegnan a pled discurren mintgamai lur atgna lingua. Intgins dals films en vegnids realisads supplementarmain en la lingua minoritara purtetada.

La seria da films porscha purtrets interessants, divertents ed instructivs e dat in'invista represchentativa en l'istorgia e las sfidas actualas da las numerusas minoritads linguisticas e gruppas etnicas da l'Europa.

Ils Ladins en las Dolomitas

Ils Ladins en las Dolomitas furman ina da las pli pitschnas gruppas linguisticas da l'Europa. Oz discurren radund 35 000 persunas ladin. Ellas vivan en tschintg vals enturn il massiv da Sella: en la Val Gherdeina, la Val Badia, la Val

Ils singuls films en survista

- 1 Ils Ladins en las Dolomitas
- 2 Ils Gualsers en il Grischun
- 3 Ils Cornics
- 4 Ils Fris dal Nord
- 5 Ils Sorbs
- 6 Ils Catalans
- 7 Ils Furlans
- 8 Ils Bascos
- 9 Ils Alsazians
- 10 Ils Croats en il Burgenland
- 11 Ils Saxons en la Transilvania
- 12 Ils Italofofon dal Grischun
- 13 Ils Retorumantschs

Fedom, la Val da Fascia e la Val d'Ampezzo. Lur territori linguistic appartegna a las trais provinzas Trentin, Tirol dal Sid e Belluno. Uschia na possedan ils Ladins en las Dolomitas nagin center cultural ed administrativ cuminaivel. Las linguas maioritaras dependan da la provinza ed en il talian u il tudestg. Be la gasetta emnla ladina «La Usc di Ladins» sco era il portal www.noeles.info sa drizzan a l'entira populaziun da tut las tschintg valladas mintgamai en l'idiom local.

Ils Gualsers en il Grischun

Juf sin 2126 m. s. m è la fracziun tipica da Gualsers la pli auta da l'Europa ch'è abitada l'entir onn. Ils Gualsers han savens stuì colonisar las regiuns autalpinas las pli isoladas, selvadias e stippas, nua ch'igl aveva anc in zic spazi abitabel. Avant radund 700 onns en ils Gualsers emigrads dal Vallais Sura vers l'Italia ed il Tessin ed en arrivads en il Grischun, nua ch'i dat anc oz 15 regiuns gualsras. In tratg caracteristic dals Gualsers è lur lingua alemana ch'è sa sviluppada vivan en contact cun ils vischins rumantschs e talians. Il gualser n'è nagina lingua da scola, ma ella vegn tgirada cun quità en la famiglia ed en la cuminanza. En las Alps Centralas sa decleran radund 10 000 persunas sco Gualsras.

Uschia sa preschenta la boxa cun ils 13 films ed il cudeschet accompagnant.

Ils Cornics

La fin dal 18avel tschientaner enconusch'ins Cornwall sco term geografic per il piz sidvest da l'Engalterra. Il cornic, la lingua celtica indigena, è gia mort'ora quel mument. Passa 100 onns pli tard èsi vegnì empruvà d'al vivifitgar. Oz pledan circa 300 persunas current cornic, plinavant san 3000 persunas rudimentar questa lingua. En scola vegn il cornic instrui sco rom facultativ. En las medias vegn el duvrà pauc: BBC emetta mintg'emna 5 minutas, il radio web da la cuminanza linguistica cornica emetta ina mes'ura mintg'emna. La regenza britannica ha reconuschì il cornic sco lingua minoritara.

Ils Fris dal Nord

Ils Fris dal Nord furman en la Germania ina minoritad reconuschida, ma lur lingua è fermamain periclitada. Els vivan a la costa dal vest da Schleswig-Holstein e sin las inslas avant la costa, sin Halligen en la mar dal watt e sin l'insla Helgoland en l'auta mar. Els Fris dal Nord han colonisà quest territori il 8avel tschientaner na dal vest. La pli gronda surfatscha giascha pli bass che la mar e vegn protegida oz da passa 850 km rempars. La lingua e la cultura dals Fris en sa sviluppada a moda dal tutfatg autonoma. Sin terra e sin las inslas vegnì discurren nov differents dialects. En la Frisia dal Nord vivan radund 170 000 persunas, in terz sa declera dad esser Fris, ma be pli radund 10 000 discurren fris.

Ils Sorbs

Ils Sorbs en in pievel slav dal vest en la Saxonia ed en il Brandenburg. Radund 60 000 persunas decleran dad esser

Sorbs, dus terzs vivan en la Lausitz Superiura, ils auters en la Lausitz Inferiura da Brandenburg. La germanisaziun smanatscha oz il pli fitg la lingua e la cultura sorba. Plinavant destruescha la produzioni da charvun permanentamain il territori tradiziunal, en il qual passa 130 vitgs en svanids ils davos 80 onns. Schebain che bleras famiglias che ston bandunar ils vitgs sa chasan en bajetgs anonims, ha la Lausitz pudì sa mantegnair sco ina da las regiuns las pli enconuschentas da la Germania per ils costums.

Ils Catalans

Pon ins insumma considerar ils radund 10 milliuns Catalans sco ina minoritad? En la Catalogna sezza segir betg, ma en il reginavel spagnol senz'alter. Els Catalans possedan oz tut quai ch'è per bleras minoritads linguisticas be in siemi: atgnas medias, litteratura, scolas ed autras instituziuns uffizialas. I n'era dentant betg adina uschia. Anc sut il reschim da Franco eran la lingua e la cultura catalana scumandadas e vegnivan supprimidas. Dapi il 1978 è il catalan lingua uffiziala sper il spagnol en la regiun Catalogna. Als Catalans manca anc adina ina vasta autonomia politica ed administrativa, la quala els pretendan adina pli ferm cun smanatscha da secessiun.

Ils Furlans

Ils Furlans furman la pli gronda gruppa entaifer l'uschenumnada famiglia linguistica retorumantscha. Radund 600 000 persunas en l'Italia dal Nordost discurren furlan. Il 1999 ha l'Italia reconuschì il furlan tant sco lingua uffiziala minoritara sco er sco lingua administrativa e da scola. Bleras scolas furlanas of-

fran il furlan dentant be sco rom facultativ. Er ils nums locals furlans n'en anc betg reconuschids, e quai malgrà che tablas da vischnancas e mussavias vegnan remplazzads ils davos onns cun inscripziuns dublas talian-furlanas. Be en la provinza Udine, nua ch'ils blers Furlans vivan, pon quels duvrar lur lingua materna en contact cun administraziuns.

Ils Bascos

Ils Bascos valan en Spagna ed en Frantscha sco minoritad naziunala. En Frantscha vivan ils radund 80 000 Bascos en trais provinzas. En Spagna vivan ils pli blers, stgars 600 000 persunas, en la Cuminanza Autonoma Basca; ina gruppa pli pitschna è da chasa en la provinza Navarra. La dumonda, tgi che vala propi sco Basc, dependa essenzialmain da las differents definiziuns dal nazionalissem spagnol, franzos e basc: Per in part tanschi dad esser naschi en il Pajais Basc, per l'autra è l'appartegnientscha a la gruppa etnica basca necessaria. Enconuscher la lingua basca è en mintga cas in factur central. Cuntrari a las linguas romanas vischinas, n'è il basc betg ina lingua indogermana.

Ils Alsazians

Sch'ins pensa a l'Alsazia, cumparan avant ils eglis vignas senza fin u ch'ins lascha vegnir endament ina da las tipicas tratgas da crut asch; plinavant è l'Alsazia ina regiun turistica apprezzada. La regiun cun la chapitala Strasburg furma ina strivla da 190 km lunghezza e fin 50 km ladezza da la vart sanestra dal Rain al nord da Basilea. In terz dals 1,9 milliuns abitants discurren anc il dialect aleman alsazian. Tudestg u franzos, quai è en l'Alsazia ina dumonda da destin istorica; quatter giadas ha l'Alsazia midà la naziunalitad e quai adina cun guerras. Il tudestg alsazian n'è mai vegnì scrit e vegn adina discurren pli pauc. Be France 3 Alsace emetta mintga di in pèr minutas en il dialect alsazian.

Ils Croats en il Burgenland

En il Burgenland istoric, che cumpiglia va sper il Burgenland actual anc parts da l'Ungaria e da la Slovacchia, vivevan l'entschatta dal 17avel tschientaner passa 120 000 Croats. Els en sa chasads qua suenter ch'ils Tircs han gi spoglià il pajais ed en sa retratgs. Suenter ch'ils cunfins en vegnids fixads il 1921, vegn la part austriaca germanisada plaun a plaun. Ils radund 30 000 Croats dal Burgenland furman en strusch in tozzel vischnancas anc la maioritad da la populaziun e vivan sparpaglià en l'entir Burgenland. In veritabel center istoric manca, suenter che Sopron è daventà il 1921 ungarais. Dapi la Segunda Guerra mundiala è percenter la populaziun croata a Vienna creschida sin 15 000 persunas.

Ils Saxons en la Transilvania

Ils Saxons en la Transilvania vivan dapi il 12avel tschientaner en la Rumenia ed els en la pli veglia colonia tudestga en l'Europa da l'Ost. Avant la Segunda Guerra mundiala consistiva questa colonia da 300 000 persunas. Ils onns 1970 hai dà in exodus vers la Republica Federala Tudestga; oz vivan anc radund 15 000 Saxons en la Transilvania. La minoritad linguistica sa cumpona spezialmain a la champagna da persunas vaira veglias. Tar il num «Saxons» sa tracti probablmain d'ina malchapientscha, cunquai ch'ils colonists derivan da la regiun da Colonia, Trier e Lüttich e per part da la Baviera. Oz enconusch'ins radund 250 dialects saxon-transilvans.

Ils Italofofon dal Grischun

Il Grischun è il sulet chantun triling da la Svizra. Sper il tudestg ed il rumantsch discurren var 10 % da la populaziun grischuna talian. Tuttas trais linguas en linguas uffizialas chantunalas. Dus terzs dals Italofofon en il Grischun u radund 14 000 persunas vivan en il Mesauc, la Calanca, la Bregaglia ed il Puschlav. In terz viva en la diaspora grischuna, spezialmain en l'Engiadin'Ota ed en la regiun dal Rain. Entant che la Val Calanca ed il Mesauc s'orienteschan culturalmain ed economicamain ferm vers il Tessin italofofon, smanatscha il tudestg per part il talian en il Puschlav ed oravant tut en la Bregaglia.

Ils Retorumantschs

Dapi il 1938 è il rumantsch lingua naziunala da la Svizra e dapi il 1996 lingua uffiziala parziala. Oz consista la minoritad linguistica da radund 60 000 persunas che discurren in dals tschintg idioms. Il 1950 era radund 30 % da la populaziun grischuna rumantscha, questa cumpart è dentant sa reducida fin oz per la mesadad. Els davos 15 onns è la preschientscha generala dal rumantsch sa meglierada in pau pervi da las stentas statalas, ma er cun schlargiar l'offerta en las medias (en emprima lingia al radio). Pervia da la situaziun demografica disfavouraivla, han numerusas scolas primaras stenta da surviver.

Uniun federalistica da las cuminanze etnicas europeicas

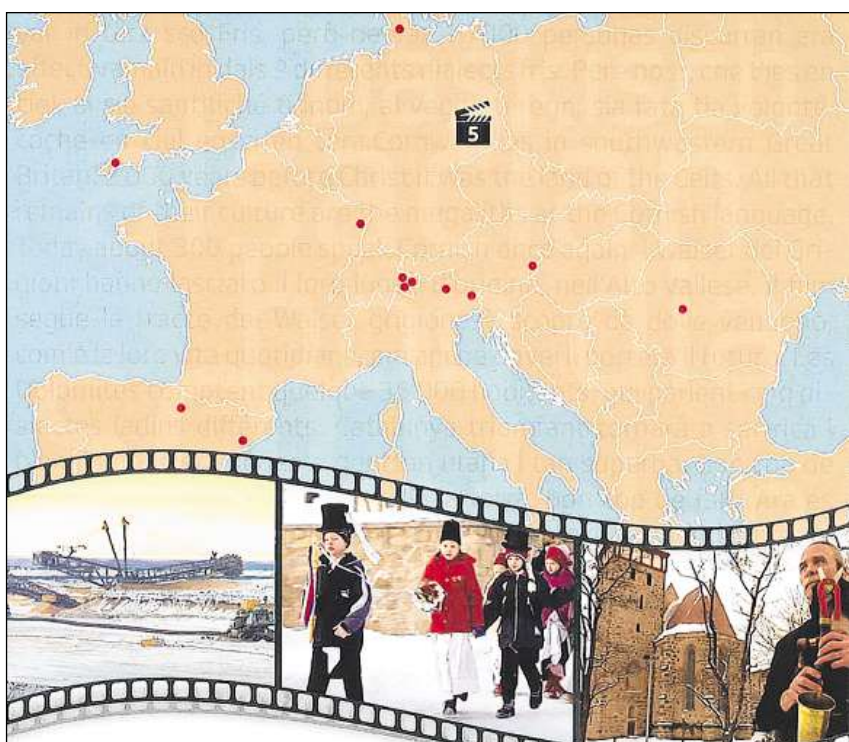
L'Uniun federalistica da las cuminanze etnicas europeicas (UFCE) furma cun 90 organizaziuns commembras in 32 pajais da l'Europa la pli gronda uniun da las minoritads autoctonas naziunales europeicas. L'UFCE è vegnida fundada il 1949 a Versailles, il medem onn sco il Cussegl da l'Europa. L'UFCE ha il status participativ sco organizaziun nungovernamentala en il Cussegl da l'Europa ed il status consultativ en las Naziuns Unidas. L'UFCE ha approvà il 2006 la Charta da las minoritads/etnicas autoctonas naziunales europeicas; sin quella sa basan las lavurs da l'UFCE. En ils 46 stadis da l'Europa existan passa 300 minoritads cun radund 100 milliuns commembers.

La preschentaaziun:

RTR Minoritads en l'Europa [13 DVDs + 1 booklet]. Cuir 2012.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2784
www.chatta.ch

Repartiziun geografica da las minoritads purtetadas.

«La sanadad psichica pertutga nus tuts»

10 pass a la sanadad psichica

■ La gronda part da la populaziun è conscienta ch'il moviment da mintgadi ed in nutriment saun sustegnan la sanadad corporala e che bunas cundiziuns da lavur ed in bun ambient èn d'avantag. Il bainstar psichic na vegn percurer strusch tematisà. La sanadad psichica vegn considerata sco ina chaussa naturala e savens resguardada pir, sch'i sa mussan donn e disturbis. Tuttina survegna ina part considerabla da las persunas en il decurs da lur vita ina malsogna psichica che sto vegnir tractada. Malgrà quai vegnan tabuisadas, sentenziadas e taschentadas memia savens malsognas psichicas. Quai ha consequenzas negativas per las persunas pertutgadas e per lur conturns persunals.

La brochura «10 pass a la sanadad psichica» edida da l'Uffizi da sanadad dal Grischun preschenta pussaivladads simplas ed utilis da rinforzar la sanadad psichica ed il bainesser psichic.

La sanadad cumplessiva na datti betg senza la sanadad psichica. Ins na dastga perquai betg sa permetter da negliger il bainesser psichic, damai ch'el è ina pitga impurtanta per il bainesser general.

Amias ed amis èn prezios

Jau enconusch amias ed amis, nus savain dispartir. Chaussas intimas vegnan tractadas en moda confidenziala. Jau na vi betg squitsch dad amias ed amis e tuttina sun jau qua, sch'ellas ed els dovran mai. Amias ed amis dastgan criticar e ma permettan dad esser uschia sco quai che jau sun.

Dumondas: Ma lascha l'organisaziun da mia vita temp per dretgas amicizias? Tge poss jau far per activar amicizias da pli baud? Tge spetg jau d'ina amia, d'in ami? Tge sun jau pronta u pront d'appurtar en in'amicizia? Cun tgi vi jau passentar mes temp liber, cun tgi betg?

La forza sa chatta en la calma

In moviment intenziunà ed il respirar conscient èn pussaivladads d'integrar curtas fasas da recreaziun en il mintgadi. Il

moviment è la premissa per che la recreaziun possa avair effect per persunas che sesan l'entir di durant la lavur. Savens essan nus surchargiads mentalmain ed emozionalmain ed igl ans manca ina compensaziun corporala. Perquai che la societad occidentala dorma cronicamain memia pauc, èn blers umans spussads e strusch en il cas da sa recrear. Ina sa tracta betg mo da la recreaziun mentala, mabain er da la proteccziun dal sistem d'immunitad, la recreaziun dals organs, dals muscels, da las tarscholas e da la gnerva.

Dumondas: Tge activitads ma permettan ina recreaziun en il senn d'ina «interrupziun» – per exempel tadlar musica, meditaziun, furmas da moviment asiaticas e.u.v.? Datti en mes mintgadi spazi liber per ina recreaziun conscienta? Hai jau in lieu, nua che jau ma poss retrair per vairamain chattar la calma?

Tut cumenza en il discurs

La premissa per ch'in discurs reusseschia e ch'in barat funcziunia è che jau prend temp per communitar e per tadlar. Igl è uman che jau vi communitar tant plaschairs sco er quitads. Quai premetta ina persuna che taidla. Uschia vegn dividì il quità e redublà il plaschair. Persvader insatgi n'ha da far nagut cun in discurs. «Jau vi chapir tai» è ina tenuta da basa essenziala per in discurs, nua ch'il barat e pia ina relaziun po funcziunar.

Dumondas: Quant temp hai jau prendi oz per manar in discurs cun insatgi? Sche jau ma sent mal, sche jau ma legrel, a tgi poss jau dir quai? Tgi ma taidla? Tge ma vilenta gia daditg ed absorbescha mia energia? Ed a tgi poss jau communitar mia gritta?

Il moviment è ina premissa per il svilupp

Dapi ca. 2,5 milliuns onns era l'uman en moviment en media durant 8 uras a di sco chatschader, collectader ed agricultur. Dapi 100 onns passentan bleras persunas mintga di 8 uras e passa sesend. Il moviment corporal e l'activitad èn cuntrappols necessaris tar la surstimulaziun tras il grond dumber d'infurmaziuns, il stress a la plazza da lavur e l'augment da la sveltezza da viver. Cun il moviment pudain nus promover la sanadad corporala e mentala.

Sa recrear

La forza sa chatta en la calma.

In moviment intenziunà ed il respirar conscient èn pussaivladads d'integrar curtas fasas da recreaziun en il mintgadi. Il moviment è la premissa per che la recreaziun possa avair effect per persunas che sesan l'entir di durant la lavur. Savens essan nus surchargiads mentalmain ed emozionalmain ed igl ans manca ina compensaziun corporala. Perquai che la societad occidentala dorma cronicamain memia pauc, èn blers umans spussads e strusch en il cas da sa recrear. Ina sa tracta betg mo da la recreaziun mentala, mabain er da la proteccziun dal sistem d'immunitad, la recreaziun dals organs, dals muscels, da las tarscholas e da la gnerva.

Tge activitads ma permettan ina recreaziun en il senn d'ina «interrupziun» – p.ex. tadlar musica, meditaziun, furmas da moviment asiaticas e.u.v.? Datti en mes mintgadi spazi liber per ina recreaziun conscienta? Hai jau in lieu, nua che jau ma poss retrair per vairamain chattar la calma?

Sguard a l'intern da la brochura.

As muvai mintga di ca. 30 minutas en moda activa, il puls e la respiraziun vegnan accelerads levamain. Las 30 minutas pudais Vu er divider en 3 giadas 10 minutas moviment activ per di: chaminar svel, ir cun velo, nudar, sautar, lavur en iert u en chasa.

Dumondas: Datti en mia concezziun da vita temps da moviment regulars? Tge furma da moviment – nudar, viandar, curren, sautar, ir cun velo e.u.v. – ma fan plaschair? Ma sun jau oz gia muvida plain plaschair?

Emprender è scuvrir

Emprender chaussas novas è in viadi d'exploraziun che ma po permetter novs impuls e che po augmentar la stima da mamez. Cun la decisiun d'emprender insatge nov muss jau dentant er la prontezza da ma svilupp vinavant. Quai po esser in agid per mai persunalmain ed er professionalmain. Nus n'empredain betg mo cun noss tscharvè, mabain cun tut noss senns.

Dumondas: Tge vulesc jau gugent savair? Tge impedescha mai d'emprender quai? Tge èn mes talents e mias abilitads? Co las vi jau trair a niz? Quals pass d'emprender m'han gidà enfin ussa en mia vita?

La creatividad fa part da nus tuttas e da nus tuts!

Tras l'agir creativ poss jau exprimer impressiuns. Bliers umans èn influenzads da desideris, da giavischs, da patrats, da temas e da basegns ch'els na pon betg exprimer en peds. Tras l'agir creativ sa mussan quels cleramain. La creatividad cumpensescha las bleras tensiuns che ans limitechan. La concezziun da spazi da viver en il liber e far musica cuminaivlamain vesan blers umans sco fitg recreativ e sco funtauna da forza personala.

Dumondas: Nua poss jau agir en moda creativa? Tge sai jau far spezialmain bain – per exempel cuschnar, chantar, malegiar, lavurs d'ortulan, lavurs cun arschiglia, sunar in instrument? Cun tge zambregel jau gugent? Quant temp prend jau per lavurar en moda creativa?

Umans dovran ina societad viva

Sco parts preziasas da la cuminanza n'essan nus betg mo persunas che prendan part, mabain er persunas che dattan part! Uschia sa sviluppa da bleras singulas persunas ina cuminanza da «nus». Quai pretenda dentant er da mintgina e da mintgin il curaschi

da sa scuntrar. Sa participar vul dir trair a niz la pussaivladad d'exprimer giavischs, interess, temas e speranzas là, nua ch'i sa tracta da chaussas ch'èn impurtantas per mai. Igl è ina da las experienschas las pli impurtantas da la vita da far part d'ina cuminanza e da sentir solidaritad.

Dumondas: Datti ina cuminanza, in'uniun, in'organisaziun nua che jau vi ma participar? Co fatsch jau l'emprim pass en ina cuminanza? En tge gruppa ma sent jau acceptada u acceptà e stimada u stimà?

Acceptar agid è in act da fermezza – betg da deblezza

Il dat persunas che ma vulan gidar, sche jau ma las confid. Jau dastg dumandar per agid e na sun tuttina betg in bugialatg. Tschertgar agid vul dir avair confidenza. Uschia sa mida la percezziun da l'atgna inabilitad da gidar sasez.

En situaziuns spezialmain engrevgian-tas èsi impurtant da restar tar las atgnas abilitads, da delegar incumbensas e da dumandar per agid. Quai pretenda confidenza e fidanza er en autras persunas.

Dumondas: Fid jau ch'i dettia agid, sche jau dumond per agid? Poss jau acceptar ch'insatgi fa ina incumbensa auter che quai che jau la fasschess? Enconusch jau il sentiment da sustegn, sche jau dumond per agid? A tut las persunas che gidan en moda professiunala: «Cura m'hai jau laschà gidar l'ultima giada?»

«Nobody is perfect»

Acceptar mamezza u mamez vul dir, acceptar mias abilitads, er pudair numnar ellas e savair, tge che ma fa cuntenta u cuntent. Quai vul dir da respectar mes corp e ses signals e da prender decisiuns che fan bain, resguardond mes corp e mes sentiments. Enconuschend mias resursas ma reusseschi da chapir e d'acceptar er mes sbags e mias deblezzas sco part da mai.

Dumondas: Nua sun jau cuntenta u cuntent cun mai? Tge ma renda cuntenta u cuntent en mias relaziuns? Tge ma renda cuntenta u cuntent en mia professiun? Da tge ch'è gartegia oz ma poss jau legrar? Da tge sbagl che jau hai fatg oz poss jau rir?

Dar dumogn a las crisas da la vita

Schocs, tristezza e traumas dovran temp per als elavurar emozionalmain. Igl è impurtant da prender quest temp che nus duvrain ed er da dar il temp ad auters che sa chattan en ina crisa. Sch'i para che nagut

na gira pli, èsi bun da sa concentrar sin il ritmus da la vita (nutriment, respiraziun, sien, moviment). Jau na sun betg responsabla u responsabel per tut. Sche jau ma chat en ina crisa, hai jau il dretg da dumandar per agid professiun ed er da l'acceptar.

Dumondas: Datti «rintgs da salvament» per mai, sche jau ma chat en ina crisa? Enconusch jau persunas ch'èn periclitadas da laschar pender las alas? Nua datti agid professiun? Ma gidan la religiusadad, mia cretta, en cas d'ina crisa?

Persunas da contact

La brochura da l'Uffizi da sanadad dal Grischun dat impuls, co ch'ins po promover l'atgna sanadad mentala. Sin la pagina d'internet «www.grischun-enmoviment.ch» chattan ins ulteriurs contacts, sch'ins dovra sustegn per realisar in u l'auter impuls en il mintgadi. Ultra da quai pon ins er trair a niz la purschida d'uniuns e d'instituziuns localas, saja quai en il sectur dal moviment, da la furmaziun u da la societad, tut tenor l'interess persunal. Per tgi ch'è confruntà cun situaziuns che n'èn betg da dumagnar suletta u sulet, èsi inditgà da sa drizzar a persunas da confidenza. Per agid professiunala è la media u il medi da chasa, la psichiatra u il psichiater, la psicologa u il psicolog, la spiritala u il spiritual l'emprima staziun da contact.

Ils 10 pass en survista

- Restar en contact cun amias ed amis
- Sa recrear
- Discurre da quai ch'ans fatschenta
- Restar activ
- Emprender chaussas novas
- S'occupar en moda creativa
- Sa participar a la cuminanza
- Dumandar per agid
- Acceptar sasez
- Betg laschar pender las alas

La preschentaaziun:

Uffizi da sanadad dal Grischun. Brochure «10 pass a la sanadad psichica». Cuir 2013.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3066
www.chatta.ch

10 pass

a la sanadad psichica.

grischun-enmoviment.ch

Cuverta da la brochura.

Las fanestras dal chor da Königsfelden

In dals puncts culminants en la pictura sin vaider dal temp tardmedieval

■ L'anteriura baselgia claustrala da Königsfelden a Windisch sper Brugg (chantun Argovia) cuntogna in ciclus extraordinari da picturas sin vaider che datescha dal 14avel tschientaner. El vala, ensemen cun las fanestras dal chor da la catedrala da Berna, sco in dals stgaziis pli custavels da l'art sin vaider sacral en Svizra. Ma las fanestras da Königsfelden èn dapli ch'in stgazi «nazional». Realisadas per incumbensa da la dinastia da Habsburg enserran ellas las meglras qualitats artisticas da la gotica e respandan la conscienza creschenta d'ina dinastia che dueva daventar ina da las pli pussantas da l'entir continent.

Las trais fanestras en il fund dal chor furman in ciclus da Cristus e dateschan da curt avant il 1330. Las fanestras da las paraids laterals dal chor èn deditgadas als apostels ed a legandas dals sontgs. Quellas èn vegnidas realisadas in pau pli tard, probabla-main enturn il 1340.

In attentat sco punct da partenza

Il cont Radbot e l'uvestg Wernher von Strassburg han construi il chastè da Habsburg sin il Wülpsberg il 1020. Betg lunsch davent da la residenza dals Habsburgais daventa il retg Albrecht I (il figl primaschi da Rudolf I) il prim da matg 1308 l'unfrenda da l'attentat da ses nev Johann von Schwaben. La dunna dad Albrecht, regina Elisabeth, e lur figlia Agnes han sinaquai laschè eriger la baselgia claustrala da Königsfelden. Questa fundaziun è bain deditgada a la memoria da l'assassinà, ma è a medem temp dattan la baselgia claustrala e sias picturas sin vaider perdita dal fatg che la dinastia da Habsburg era da quel temp londervi da daventar ina pussanza europeica.

Il 7 da favrer 1320 ha l'uvestg Johann von Strassburg consecrà la baselgia claustrala da Königsfelden en preschientscha da la donatura, regina Agnes, e dal duca Leopold. Enturn il 1325 aveva er il chor in arviet ed ils 12 da settember 1330 ha Rudolf III da Montfort, uvestg da Constanza, consecrà il chor.

Sche nus guardain oz sin las fanestras, pudess la consecraziun dal chor avair ina muntada pli gronda, ma dal puntg da vista da la donatura e da sia famiglia pussanta è l'emprima consecraziun da la baselgia tras l'uvestg da Strassburg cleramain pli impurtanta. Sia baselgia episcopala, la catedrala da Strassburg, tutga perquai er tar ils puncts da partenza artisticas decisivs

per la creaziun dals vaders da Königsfelden. Oz supponan ils perscrutaders ch'ina gruppa d'artists da Strassburg e da Constanza haja exequì la lavur, sut la direzziun d'in maister da renum internaziunal da Strassburg ch'è vegni lunsch per il mund enturn.

A Königsfelden n'aveva dentant – sper la famiglia roiala da Habsburg – betg mo l'uvestg da Strassburg da dir in pled en chapitel. Königsfelden fascheva quella giada part da l'uvestg da Constanza, perquai è l'uvestg Rudolf stà envidà a la consecraziun dal chor.

Cun quests renviaments istorics ed istoric-ecclesiastics a laschan gia classificar las picturas sin vaider uschè extraordinarias en il territori da la Svizra d'ozendi: Königsfelden sa chatta sin il punct da cruschada tranter Vienna, Constanza, Strassburg e Paris. Il medem mument s'auzan las picturas sur questas constellaziuns ora sco ovra pretensiusa, spiramain curtaisa, dada en incumbensa dals Habsburgais. Ils vairs models da las fanestras dal chor da Königsfelden èn da tschertgar en la Sainte-Chapelle (Paris) u a Westminster (Londra), realisadas omaduas ils onns 1240.

Las fanestras en il fund dal chor

Fanestra da la Passiun

La fanestra da la Passiun stat en il center dal chor. A medem temp furma la Passiun il punct da partenza da l'entir program da maletgs. Sin autras fanestras vegn il tema reprensi cun l'amur per la crusch e l'imitatio Christi da S. Francestg d'Assisi.

Il quader central en il medagliun da la flagellaziun vegn dominà da la figura da Cristus davant la colonna. Ils dus sbirs èn stuschads da la vart. La disposiziun ornamentala simmetrica da las gaischlas mitgescha lur forza e crudaviladad. Lezzas sa mussan pir tras dus ulteriurs sbirs en ils quaders laterals.

En il medagliun da la crucificaziun dat puspè en egl la tenuta degna dal crucifitg. La passiun vegn transponida en ina simbolica da colurs impressiuanta. Il sang cotschen che cula or da las plajas resorta visiblamain dal fund blau stgir. Il pictur na fa betg tant allusiu a la passiun corporala ch'a l'interiuraziun mistica da la crucificaziun.

En ils dus davos medagliuns cun la Pietad e la sepultura entra in cordoli passiuà en la represchientaziun. La gesticca dramatica da Maria Madlaina è in contrast a la tristezza calma da Nossadunna cun il Cristus mort en bratsch, atgnamain la gruppa da la Pietad. Tar la sepultura dat en egl la posiziun pensiva da Gion, sumeglianta a la tenuta antica dal filosof u poet che ponderescha.

Fanestra da l'incarnaziun

L'effect da questa fanestra en sia totalità è restrenschì tras la sperdita da la part dretga dal quader da maletg giudim cun l'annunziaziun da Maria. Er las parts mantegnidas èn vegnidas cumpletadas considerabla-main durant la restauraziun dal 1896 fin il 1900. Las scenas che cumparan qua èn cleramain tripartidas, ils quaders laterals èn equivalents al quader central.

In giavisch dals artists e dals mandants era quel da metter en il center ils Trais Retgs, oravant tut Melteger (ch'è il pli vegl dad els) cun il buccal d'entschains. Cun quai vegn puspè accentuada la componenta imperiala da l'entir program da maletgs. A medem temp renviescha il motiv a la liturgia che vegn celebrada qua per spender l'olma dal retg Albrecht I da Habsburg ch'era vegni assassinà.

En il register da maletgs giusut stat percenter la represchientaziun da la naschientscha en il quader central. Ella daventa in maletg independent, in maletg da devosiun interiurisa. Giusep a dretga e l'annunziaziun als pasturs a sanestra èn isolads e stattan per sasez.

Sur l'Epifania s'extenda la preschientaziun da Jesus en il tempel. Maria ha gia surdà l'uffant a Simeon. Il spiritual cumpara cun l'uffant en il quader a dretga, entant ch'il quader central resta resalvà dal tut a Maria, elavurada en moda fitg graziosa cun ses vestgi verd cun il mantè cotschen davant il fund blau stgir. En il register da maletgs sisum cumpara il batten. Cristus en il Jordan e la columba dal Sontg Spiert che sgola sur el vi vegnan represchientads en il quader central.

Fanestra da l'appariziun

La terza fanestra dal chor (situada da la vart dretga) è deditgada a las appariziuns da Cristus suenter sia mort: la resurrezziun, *Noli me tangere*, Tumasch, l'Ascensiu e Tschuncaisma. Cun excepziun dal maletg da Tschuncaisma cumpara Cristus en il quader central. La figura isolada da Nossadunna cun la columba en il maletg da Tschuncaisma respunda d'ina vart a l'emprima appariziun dal Sontg Spiert tar il batten en il medem lieu da la fanestra dal nord, da l'autra vart a la represchientaziun isolada da Maria tar la preschientaziun. La baselgia claustrala era gea er deditgada a Nossadunna. Sin la fanestra sequenta vegnan represchientadas la mort e la glorificaziun da Maria.

I po surpender che Cristus e Tumasch nuncartent stattan en il center da la fanestra da las appariziuns e ch'il quader central è emplen cun duas figuras. Il renviament a las ovras da misericordia, a la gesticca dal «dar albiert ad esters», sco ch'ella sa mussa en il Münster da Friburg, inditgescha ina direzziun, en la quala l'entir program mussa: l'actualisaziun da las virtids da l'assassinà e da la chasa da Habsburg.

Las paraids laterals

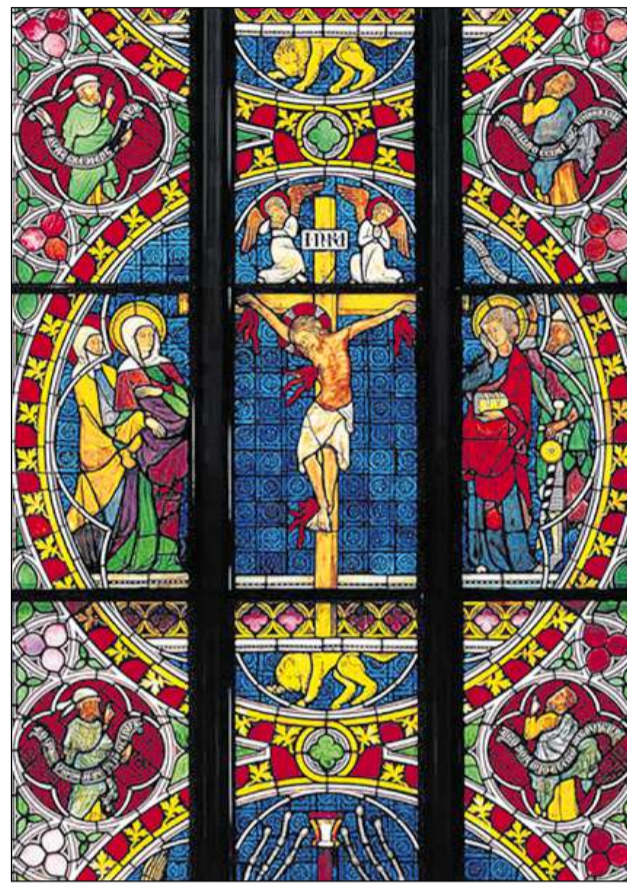
Fanestra da S. Paul e da Maria

L'emprima fanestra da vart dretga mussa scenas or da la vita dal prinzi-apostel Paul. Mantegnidas èn parts da l'encrappada dal protomartir Steffan, la conversiun da Saul e la mort da Paul.

En moda impressiuanta e dramatica vegn mussà co ch'il chaval da Saul cupitga, cur che Cristus al cumpara en ina visiun accompagnada da malaurs. La forza da la visiun ch'è in dals motivs il pli impurtants da l'art medieval insumma, erumpa tuttenina en quest quader.

Suenter ils maletgs retegns cun las figuras che sa movan en grazia cumplina, è la cupitga da Saul ina discharmonia per l'egl. Il mandant ed ils artists han sapientivamain tegni liber las trais fanestras dal chor da talas scenas dramaticas, gea, els han schizunt mitigià ed auzà la Passiun da Cristus. En la fanestra da Paul ed en ses pendant en il nord vegnan uss mussads eveniments fitg commuventants. Lentschatta furma l'encrappada da Steffan ch'è persa quasi dal tut.

Sur las scenas da Paul termineschan la

La crucificaziun – exempel d'in medagliun en la fanestra da la Passiun.

mort da Maria e l'encurunaziun da Maria (che n'è betg mantegnida) la fanestra. Las duas scenas da Maria s'avischinan uschia a quellas da las fanestras dal chor, nua che Maria vegn accentuada spezialmain. Ellas stattan en ils medems registers sco il maletg da Cristus cumplanschi e la sepultura, il batten e la preschientaziun cun la figura centrala da Maria e sco l'Ascensiu e Tschuncaisma.

Fanestra da Gion Battista e S. Chatrina

L'emprima fanestra a sanestra è deditgada a Gion Battista ed a S. Chatrina d'Alexandria. Ella è ina donaziun dal duca Albrecht II e da sia dunna, Johanna von Pfirt. En il register giudim flancheschan ils donaturs il maletg da S. Elisabetta da Thüringen.

Il 7 da Habsburg han venerà la figlia dal retg Andreas II d'Ungaria sco sontga da famiglia. Naschida il 1207 en Ungaria, morta il 1231 a Marburg, è ella vegnida sanctifigada gia il 1235. Ella è adina stada la patruna da la caritas, da la virtid da l'amur per il proxim. La successiun da Cristus e l'amur per la crusch eran ils segns caracteristics da sia pietad.

Gion Battista ha ses plaz sco precursor da Cristus. Sco protomartir è el represchientà ensemen cun Steffan e Paul. En il martiri da Chatrina vegn mussà en moda expressiva l'intervenziun da Dieu en la scena, nua che Chatrina vegn messa sin la roda. Il pictur han piazzà la decapitaziun dals sontgs sin la medem'auzezza sco la sepultura ed il batten da Cristus, sco Tschuncaisma e l'encurunaziun da Maria. La represchientaziun da lur olmas che vegnan prendidas si en tschiel terminescha la part sura da la fanestra. Ils mandants han uschia esprimì lur speranza che l'assassinà, Albrecht I, possa er chattar questa via.

Fanestras dals apostels

Las duas proximas fanestras (mintgamai ina a dretga ed ina a sanestra) èn deditgadas als apostels. Questas fanestras furman ina profunda cesura en il program da maletgs che dat formalmain en egl, perquai che las figuras da questas fanestras èn duas giadas uschè grondas sco tschellas.

Mintgin dals dudesch apostels – u dals set ch'èn mantegnids – stat en in baldachin ritgamain ornà. Uschia datti be dus registers da maletgs cun mintgamai trais apostels. Els sa volvan in vers l'auter e discurren ensemen. Questa disposiziun regorda a la distincziun da singulas figuras e pèrs da figuras en auters lieux. Las persunas cumparan adina ina sper l'autra en ina lingia. Savens èn las proporziuns pli grondas daventadas necessarias, perquai che las figuras èn lunsch davent dal contemplader, vi da las paraids sura da la nav centrala.

Las fanestras dals apostels furman ina cesura verticala. Il contemplader vegn in-

terrut en la lectura dals maletgs e regurdà als apostels. Els eran ils emprims ed ils meglers en la successiun da Cristus – il tema al qual l'entir program da maletgs envida.

Fanestras da Francestg e da Clau

Questa imitatio Christi vegn encurunada tras la proxima fanestra a sanestra ch'è deditgada a Francestg. La renunzia umilitativa a la ritgezza ed ad in'alta posiziun sociala e la fundaziun da l'urden ha manà il sontg d'Assisi ad ina contemplaziun interiurisada da Dieu e da la natira. La pregia als utschels è ina perditga daletgavla. Cun la stigmatizaziun va Francestg in pass pli lunsch. El s'approfundescha asceticamain en la Passiun da Cristus. L'olma dal sontg ascenda en tschiel, sco quella da Chatrina.

Da la fanestra da Clau ch'è situada visavi la fanestra da Francestg èn percenter mantegnidas be paucas parts.

Fanestra da s. Anna

Il program vegn concludì da la vart sanestra da scenas or da la vita dals geniturs da Maria ed or da sia giuventetgna. En questa sco er en la fanestra da la vart opposta dattan en egl las architecturas che mainan en la profundità dal maletg, insatge revoluziunar per la pictura sin vaider ch'enconuscha fin ussa mo duas dimensiuns.

Menziun speziala en la fanestra da s. Anna merita il medagliun che represchenta la mamma da Maria cun Nossadunna e l'uffant Jesus. Da la vart stattan ils sontgs Luregn e Cristoffel. Il davos vegn gia mussà en il nov tip da maletg. Igl è in magnific maletg; amablada, interiuraziun e pietad resentida profundamain s'uneschan cun in'abilitad artistica extraordinaria ad in equiliber armonic da colurs e furmas.

Fanestra da s. Clara

L'ultima fanestra da vart dretga raquinta la legenda da S. Clara. L'onn 1212 ha ella fundà ensemen cun Francestg l'urden da las clarissas a Portiuncula sper Assisi. Ella cumpara qua ensemen cun el sco patruna da la claustra dubla. Bel èsi da vesair en quella ed en ulteriuras fanestras ils atlants che portan ils medagliuns. En la fanestra da la Passiun èn quai liuns, en la fanestra da Francestg umans ed en quella da Clara anghels che tegnan ils roms dals maletgs radunds. Ils maletgs èn levvs, ils cuntegnsgolan quasi encunter al contemplader.

La preschientaziun:

Dossier «Las fanestras dal chor da Königsfelden»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3469
www.chatta.ch

Regina Elisabeth e sia figlia Agnes èn stadadas las donaturas e promoturas da la baselgia claustrala.

Bulieus – reginavel situà tranter flora e fauna

■ **Entaifer la classificaziun biologica vegnivan ils bulieus attribuids pli baud al mund da las plantas. Pervia da lur particularitads fisiologicas e geneticas furman els oz in agen reginavel, il qual è dentant parentà pli ferm cun la fauna che cun la flora. Analog als animals sa nutreschan ils bulieus da substanzas organicas; quellas schlian els cun agid d'encims.** In ulteriur tratg cuminaivel è ch'ils bulieus ed ils animals lian idrats carbonics cun agid da glicogen, entant che las plantas fan quai en furma d'amet. Il confin tranter il reginavel dals animals e quel dals bulieus

na furma betg – sco quai ch'ins pudess pensar a l'emprima egliada – l'immovibladad dals bulieus. I dat numnadamain er tscherts animals che passentan la gronda part da lur vita al medem lieu, sco per exempel spungias e curals. La differenza centrala è plitost da chattar al nivel cellular: tuttina sco las cellas da las plantas possedan er quellas dals bulieus vacuolas e membranas, entant ch'ils animals n'hàn naginas parais da las cellas.

In'emprima avischinaziun

Il bulieu-diavel (amanita mustgera) è in bulieu da tissi che crescha tard la stad e l'atun en guauds da badugns ed en guauds da coniferas. La part che nus numnain «bulieu» è dentant mo in pitschen element da l'entira planta, numnadamain il fritgal. Il bulieu per propi crescha sut la terra. El consista d'ina rait da fins fils alvs (numnada micel). Sch'i fa chaud e l'aria è umida, s'uneschan ils fils e furman in fritgal. L'emprim crescha ina bulba alva. Suenten curt temp sa mida la bulba en in «bulieu» en furma da parasol cun chapè e cost.

La part suten dal chapè cuntegna bleras lamellas. Sin las lamellas sa sviluppan miliuns da cellas da reproduziun (sporas). Las sporas pon vegnir transportadas lunsch davent dal vent. Sch'ellas crodan en in bun lieu, pon crescer novs fils da bulieus.

En il terren da guaud sa derasera la rait da fils savens en radis che furman ina surfatscha radunda. Cur che las parts internas da la surfatscha moran, resta in tschertgel. Ils fritgals creschan perquai er en furma da tschertgel. Pli baud crajevan ins che las strias hajan fatg crescer quests tschertgels. Sumegliant a las bacterias dal terren, sa nutrescha il bulieu-diavel da plantas mortas ch'èn en la rasada da humus. Tschertas spezzias da bulieus vivan sco parasits sin plantas vivas. I dat era bulieus che parasiteschan plantas da cultura. Exempels per tals èn la mamma da graun sin il furment, la rugna sin pumers e la sfarinussa sin la vit. Bliers bulieus, sco per exempel la miffa ed il bulieu da levon, na fan betg fritgals vesaveils.

Classificaziun e mutada biologica dals bulieus

Ils bulieus na produceschan nagin clorofil u autras substanzas che fissan necessarias per realisar la fotosintesa. Els n'èn perquai betg abels da transfurmar substanzas estras en substanzas da l'agen corp (assimilaziun) cun agid da la glisch sco quai che las plantas verdas fan. Enstagl da quai retriran ils bulieus material organic d'auters organisems, vivents e morts. En quest regard sumeglian els plitost ils animals (=eterotrofs) che las plantas che produceschan lur nutriment or da material anorganic (=autotrofs). Cun quellas han els però autras sumeglientschas. Oz èn ins en general da l'avis ch'ils bulieus furman in agen reginavel entaifer la biologia, situà tranter la flora e la fauna. Quest reginavel enserra tut ils bulieus, dal monocellular (levon) a las pli differents furmas dals bulieus auts (basids) e cumpiglia oramai da tuttas sorts cumparsas e modas da viver.

Ils singuls bulieus surpiglian ina rolla fitg impurtanta entaifer il ciclus da la vita e da la materia, e quai gia dapi lung temp: ils bulieus ils pli vegls ch'ins ha chattà fin oz derivan dal temp paleozoic (avant ca. 440 milliuns onns). Ils bulieus contribueschan ensem cun autras bacterias e microorganisems intensivamain al process da decumponer materia. Il terren e la terra naira cuntegnan massadas bulieus microscopics che transfurman quels permanentamain en nutriment per autras plantas. En la selvicultura han ils bulieus che furman ina micoriza (cf. chapitel correspondent) ina grond'impurtanza per las plantas, perquai ch'els procuran per in meglier svilup da quellas.

Tratgs caracteristics

En la lingua da mintgadi vegnan be ils fritgals vesaveils numnads bulieus. Il bulieu sco tal è dentant nunvesaveil e consista d'ins tessi da fils furmads da cellas. Questa rait dal bulieu vegn numnada micel e po avair ina grondezza da varga in kilometer quadrat. Tscherts bulieus, sco per exempel ils hallimaschs, pon cuntanscher ina vegliadetgna da plirs tschient e schizunt da milli onns. Ils bulieus che furman in micel èn tutt pluricellulars; d'espera datti er bulieus d'ina cella, numnadamain las fetschas (cun il levon sco represchentant il pli enconuscent).

Ils bulieus monocellulars sa multipligeschan per regla a moda vegetativa (pia asexuala) tras divisiun da la cella u cun furmar sporas. Il tratg caracteristic dals bulieus da pliras cellas èn ils fritgals. Quels furman l'organ da multiplicaziun e correspondent quasi a la flur d'ina planta. Qua sa sviluppan e vegnan derasadas – tut tenor gener dal bulieu – sporas vegetativas u generativas (multiplicaziun sexuala). Ultra da las sporas enconuschan però er bulieus da pliras cellas la multiplicaziun en furma

Il bulieu-diavel: in bulieu da bellezza, ma da tissi.

FOTO PETER HILL / PIXELIO

da divisiun, numnadamain tras derasaziun e fragmentaziun dal micel.

Cumparsa dals bulieus auts

Ils fritgs dals bulieus auts (u basids) consistan per il solit d'in chapè e d'in pe. Sut il chapè han ils fritgs dal bulieu imenofors, vul dir lamellas radialas u ina spungia che cuntegnan l'organ nua che vegnan creadas las sporas. Tar tschertas sorts (barbers) regorda la furma da quest organ – sco quai ch'il num di gia – ad ina barba; e puspè auters (p.ex. il bovist-luf) han l'organ en la culla ubain a l'intern dal fritg che furma ina cuppa.

Il chapè po avair diversas furmas e grondezzas. Las furmas èn differents d'in gener a l'auter. Era las grondezzas varieschan savens. Las colurs varieschan tut tenor la glisch dal sulegl, il bletsch ed il terren nua ch'il bulieu crescha. La structura da la pel dal chapè è multifara. Quai vul dir ch'ella po esser variculusa, glischa, sitga, glittusa, gruglia, fieuira, strivlada radialmain e blier auter pli. La charn po savurar fitg different e po era midar color cun coier u era gia cun tagliar ella.

Las lamellas e la spungia èn en emprima lingia responsablas per purtar il sem respectivamain las sporas dal bulieu. Quellas sa chattan da las varts da las lamellas u en ils conducts da la spungia. Las lamellas cumparan en bleras differents manieras. Ellas pon esser largias u satiglias, ina sper l'autra u d'apart, avair differents lunghezza u esser bifurtgadas.

Il culier guarda normalmain vers engiu. El po esser glisch, ondulà, strivlà u pulvrus, el po perfin era mussar vers ensi. I dat era bulieus cun in culier en furma da ring, sco p.ex. il parasol gigantic.

Era il pe è fitg variabel. Tar il chastagnin è quel per il solit curt e gross cun ina rait alva ed ina basa scuffada. Il parasol gigantic ha in pe lung e satigl ed ina basa cun in tuber cun ur.

Nua creschan ils bulieus?

Per pudair sa nutrir èn ils bulieus dependents fermamain dad auters organisems, surtut da plantas che cuntegnan clorofil, pia plantas verdas. Els creschan damai en tut ils lieus, nua ch'i dat plantas verdas, pia en biotops variads ed influenzads da bleras differents circumstanzas. Las sporas dals bulieus pon mantegnair ditg la capaciad da producir il micel. Per che quest micel possia sa fructifitgar, dovri però ina massa premissas (ch'èn tar mintga gener da bulieu fitg differents). Quai è era il motiv ch'ils divers bliers bulieus pon crescer en abitadis fitg differents. Uschia datti bulieus che creschan sin plantas autas ed auters che creschan sin autras plantas ospitantes bassas. Per ch'il bulieu possia crescer en ses lieu specific, dependa la situaziun era dal substrat da viver. Perquai vivan bulieus parasits da lur planta ospitanta viventa, ils saprofits percenter creschan be sin laina u mutagls marschs.

Ils bulieus dovran per furmar e laschar crescer lur fritg ina temperatura adattada e natiralmain era avunda aua. Il reliev da la cuntrada n'ha perquai betg be in'influenza

sin la creschientscha da las differents plantas – el influenzescha insomma era fermamain il svilup da la micoflora. Là nua ch'il terren na po betg siar ora uschè svel e tar structuras da terren nua ch'il vent na po betg suflar ferm (guauds e collinas protegids) pon ins chattar ina varietad da bulieus pli gronda ch'èn la natira averta e sulegliva.

Micoriza – simbiosa tranter planta e bulieu

Micoriza è la definiziun per la convivenza dal bulieu cun ina planta specifica. Il pli enconuscent è la simbiosa d'in bulieu cun la ragisch d'ina planta. Il micel brancla la ragisch d'ina planta e retira da quella il nutriment. Pli tard dat el enavos nutriment a sia planta ospitanta. En quella maniera pon omadus organisems profitar in da l'auter. Questa colliaziun po esser ferma u era pli debbla. Damai che las fermezzas da la colliaziun èn differents, vegnan era distinguids ils stadis da las micorizas: La micoriza peritrofa (ils fils dal bulieu creschan be tranter las ragischs e n'entran betg en quellas); la micoriza ectotrofa (ils fils surtiran las ragischs ed entran be superficialmain en la pel da las ragischs); la micoriza entotrofa (ils fils entran fermamain en las ragischs).

Las ragischs ch'èn plegadas en ils fils dal bulieu sa scuffan en general e furman bur-luns, sa scursaneschan e sa prolungeschan en differents modas. Tar las plantas pon ins observar il pli savens la micoriza ectotrofa. Ils fritgs dals bulieus che furman ina micoriza creschan per regla orasum las ragischs da las plantas. Quellas sa numnan ragischs rizosferas. Tar las plantas giuvnas sa chattan las ragischs magari sper ils mutagls e perquai chattan ins là era ils bulieus. Tar plantas grondas percenter creschan ils fritgs adina pli lunsch davent da la planta – siond che las ragischs rizosferas èn pli lontan dal mutagl. Quai declera perche ch'ins chatta per exempel savens en vischinanza d'in schember in bulieu che furma ina simbiosa cun in laresch. Sch'ins guarda però meglier, ve'ins bain ch'era quel laresch è creschì en vischinanza dal schember.

In pèr reglas per cleger bulieus

En il guaud creschan fitg bliers bulieus cun da tuttas sorts furmas e colurs. Ins distingua els tenor la grondezza, la furma e la color. Ultra da quai èn l'odur, il gust ed il lieu nua ch'els creschan impurtants per la classificaziun. Tschertas spezzias da bulieus creschan mo sut tschertas plantas. Per pudair classificar tscherts bulieus dov'ins perfin in microscop, sut il qual ins po examinar las sporas.

Sch'ins vul mangiar bulieus ch'ins ha collectà sez ed ins n'enconuscha betg bain quels, ston ins en mintga cas laschar examinar quels d'in controllader da bulieus uffizial. Ins po numnadamain scumbigliar fitg svel e in bulieu mangiabel cun in bulieu da tissi!

Qua suondan in pèr tips co cleger bulieus cun respect: Il meglier èsi da duvrar sulettamain chanasters per cleger bulieus. Mai duvrar satgs da plastic – ils bulieus

transpiran en quels e van perquai fitg svel e mal. Per mangiar duess ins rimnar be quels bulieus ch'ins reconuscha cun segirezza absoluta sco bulieus mangiabels. Bulieus fitg giuvens e da quels vegls gia magliads da verms laschan ins natiralmain star; quels bulieus n'hàn numnadamain betg anc laschè crudar las sporas u èn gia vidlonder da furmar nova terra. Ins duess cleger be uschè bliers bulieus sco quai ch'ins po mangiar durant in past. Ils bulieus stuessan vegnir nettegiads gia en il guaud. Faschond quai ston ins però dar adatg da betg ruinar ils tratgs caracteristics dal singul bulieu (per laschar far eventualas controllas).

Sch'ins avess da sentir in malesser nunusidà suenter avair mangià bulieus, na duai ins betg tardivar da telefonar al Center svizzer d'infurmaziun toxicologica – telefon 145. Là inditgeschan persunas qualificadas las ulteriuras mesiras ch'èn da prender.

Impurtanza dal bulieu per l'uman

Ils bulieus èn da grond'impurtanza entaifer il ciclus da la natira. Per l'uman giogan els a medem temp ina rolla positiva e negativa. Ils bulieus na gidan betg mo nus – cun quai ch'els ans servan da nutriment – els ans pon er far, directamain u indirectamain, gronds donnos.

Areguard la valor nutritiva aud'ins savens ch'il bulieu cuntegna quasi uschè blera substanta nutritiva sco per exempel la charn. Quella pretensiun è bain in pau exagerada. En confrunt cun la verdura cuntegnan ils bulieus però blier dapli albumin, grass e minerals. Las substanzas albuminadas dals bulieus èn dentant blier pli grevas da digerir che quellas da la charn. Quai è era la raschun ch'ins na duess betg mangiar dapli che 120 grams bulieus al di. L'aroma spezial dals bulieus deriva dals idrats carbonics; quels èn fitg sumegliants a quels da la charn. Vitamins cuntegnan ils bulieus percenter fitg paucs.

En l'industria servan ils bulieus a la fermentaziun. Là vegn lavurà cun bulieus microscopics alvs, per exempel per la produciun da biera. La madiraziun da tschertas sorts da chaschiel succeda cun agid da bacterias da bulieus. Ultra da quai han ins fatg a ses temp in pass revoluziunar en la tgira da la sanadad da l'umanità chattond in bulieu che serva anc oz d'antibioticum (numnadamain il penicillin).

Divers bulieus èn sa sviluppadas in senn negativ per l'uman. Els sa derasera e sa nutreschan en ina moda che po destruir plantas da cultura, animals e perfin umans. Quets bulieus dattan en egl cun lur miffa ch'els fan per exempel sin laina, materials e mangiativas dal mintgadi. Era tschertas malsognas – las uschenunadas micosas – vegnan chaschunadas dals bulieus parasits.

La preschentaziun:

Dossier «Bulieus»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=156
www.chattà.ch

Pilzschutz
Protezzion
dals bulieus
Protezione
dei funghi

Schonzeit: 1. bis 10. jedes Monats
In der Schonzeit ist jegliches Sammeln von Pilzen verboten.

Erlaubte Menge ausserhalb der Schonzeit:
2 kg pro Person und Tag

Verboten ist:
Das Sammeln in Gruppen mit mehr als 3 Personen, ausgenommen Familien.
Das mühevollen Zerschneiden von Pilzen.
Das Verwenden von Geräten aller Art.

Temp da protezzion: 1.–10 da mintga mais
El temp da schatnegg èsi scumandà da tschertgari bulieus.

Quantitad permessa ordaifer il temp da protezzion:
2 kg per persuna e di

Scumandà è:
Rimnar bulieus en gruppas da pli che trais persunas, cun excepziun da famiglia.
Distar bulieus arbasamain.
Duvrar utensils da tuttas spezzias.

Divieto di raccolta dal 1. al 10 di ogni mese
Nel periodo di protezione è assolutamente vietato raccogliere funghi.

Quantità ammessa fuori dal divieto di raccolta:
2 kg per persona al giorno

Sono vietati:
La raccolta di funghi in gruppi di oltre tre persone, ad eccezione delle famiglie.
La distruzione intenzionale di funghi.
L'uso di attrezzi di qualsiasi genere.

Disposiziuns chantunals davart la protezzion dals bulieus.

Lain fabular – ils Beatles per rumantsch

■ Il disc dubel «Lain Fabular», cumpari il 2005, preschenta totalmain 27 chanzuns dals Beatles en vestgadira nunusitada, reunescha la crème e diversas truvglias da la scena rumantscha ed ultra da quai versaquantas surprisas na rumantschas. L'album cumbinescha tuns straordinaris da las muntognas e da la Bassa, resguarda tant melodias enconuschen-tas sco er raritads or dal repertori dals Beatles, cumpiglia versiuns fidaivlas a l'original sco er interpretaziuns detg stortas e groovescha en passond per rumantsch. Lain Fabular metta sin il chau las reglas da la musica da pop, il pitschen daventa grond e viceversa, la cultura minoritara sa marida cun in bain cultural mundial. Chatta.ch preschenta il project e las singulas chanzuns or da la perspectiva dal 2005 e dond il pled als iniziants.

Da la revue al disc dubel

Cumenzà ha l'aventura l'onn 2001 cun las «Prisas – Reprisas – Surprisas». En ina revue da trais uras aveva ina buna dunsaina vuschs or da la scena rumantscha intunà ina retscha da hits internaziunals, da «Johnny B Goode» sur «Brown Sugar» fin a «Can't Get You Out Of My Head», chantond però tut per rumantsch. L'effect era stà sorprendent. «Cura vegni a dar il disc?», avevan dumandà intgins fans. «El vegn, però en furma tut speziala», aveva respundì l'iniziant Benedetto Vigne. Ed el è lura s'associà al chantatur

e designer Gioni Fry per lantschar ensemen il project lateral Lain Fabular. I dueva daventar in pur album da studio, deditgà unicamain als Beatles.

Las preparativas èn partidas il schaner 2002. Benedetto Vigne ha recrutà ils interprets, ha discutà chanzuns ed arranschaments, ha scleri dretgs ed è sa mess a translatar ils texts da las chanzuns. Gioni Fry è i a la tschertga da donaturs e sustegniders. Gia il martg 2003 han gi lieu las emprimas registraziuns, ma la plipart èn vegnidas fatgas a partir da la stad 2004 in ils novs studios 571 a Turitg, sut la batgetta da l'inschigner Manfred Zazzi e la supervisiun dal producent Thomas Fessler. Il mastering ha gi lieu la fin avrigl 2005, exequì al Powerplay da Maur tras il producent Helge Dyk.

Il titel Lain Fabular è in giu da plects che fa allusiun al vegl surnum dals Beatles «Fab Four», ch'evochesch dentant – sper la muntada evidenta da l'animaziun al fabular – er in'associaziun libra al vers «taglià da lain fabulus». Tar il «lain fabulus» tutgan las vuschs da Corin Curschellas, Linard Bardill e Mario Pacchioli. A quellas s'uneschian intgins veterans da la scena rumantscha, sco il chantatur ladin Paulin Nuotclà u l'antierur capo-rockadur sursilvan Elmar Deflorin. Ma er vuschs pli giunvas èn qua da la partida, sco Thomas «Tartaruga» Cathomas ubain il «bulai» Olivier Pernet.

Ma i n'è betg vegnì taglià unicamain da lain muntagnard. Assistids dal coaching duaiel han participà er intginas vuschs na rumantschas a l'aventura. Uschia per exempel il tausendsassa bernais Schmid Schmidhauser cun ses Stop The Shoppers, il cantautore tessinais Marco Zappa ubain ils dus matadors da Baden, Adi Stern e Hendrix Ackle. E last but not least Stephan Eicher ch'ha exprimì grond daletg da duetar ina giada cun ils famus Fränzlis da Tschlin. Cun la contribuziun da Les Sauterelles da Toni Vescoli daventa Lain Fabu-

Ils Beatles en plaina acziun (Ed Sullivan Show, 1964).

KEYSTONE

lar la finala er in pitschen tribut a la pli veglia band dal pajais, als «Swiss Beatles» d'antruras.

CD I

1. *Beàt Lès: Dàm dàm d'amur (Love Me Do)*. Giuvna band copiadra dals Beatles, derivanta dal Friul parentà. Lur versiuns friulanas èn per regla ilaricas translaziuns foneticas (beàt lès = ventiraivla charn coga). Ina casuala dimora a Turitg per dus concerts l'atun 2004 ha dà la chaschun d'evidar ils quatter giuvenots sco giasts d'onur. Cun in'adattaziun fidaivla, ma tutina in zic onomatopeica dal pli emprim hit dals vairs Beatles.

2. *Fabulant & Tartaruga: Memia bel (Thank You Girl)*. Cuminiziant Benedetto Vigne sa zuppa davos in num d'art – or da solidaritad per ses partenari duettant Thomas «Tartaruga» Cathomen. Adattaziun ristgada d'ina vart B mez emblidada d'ina single tempriva («From Me To You»). L'arranschament reggae deriva dentant dals dis burascus da Vigne e s'antierura band Barakka, 1981 – per l'aschurnada ha procurà la band da reprisas Mint.

3. *Mario Pacchioli & Band: (Madonna, sco la steva là (I Saw Her Standing There))*. Noss «musicstar» dal 2004 ha furnì la davosa minuta la versiun rumantscha d'ina da las perlas da ses actual repertori da concert. Che l'oriunda giuvna da 17 onns ha ussa tuttenina 21, quai è capità quasi per amur da la rima. Sugerida dal reminent da Flavio «galio» Huonder.

4. *Acavoce: Dàm a mai tes maun (I Want To Hold Your Hand)*. La populara gruppa a capella da Cuira, timunada da la chantadura Riccarda Vedana-Jörg, refa in miniatura in dals grond hits temprivs dals Beatles, a moda approximativa tenor in arranschament da la gruppa americana Kings Singers.

5. *Maconga: M'amurass (If I Fell)*. Chant final per in chapitel oramai serrà giu: Gaby Degonda e Corina Pacchioli eran quasi las soras grondas en lez famus trio sursilvan, cun il qual Mario Pacchioli aveva antruras tschiffà sia rutina da palc. La versiun samba-rock è stada in'idea spontana da la band da cover Mint.

6. *Fabulant: In di da nar (A Hard Days*

Night). Fabulant Benedetto Vigne tutga en moda metaforica il coc da l'entira avventura Lain Fabular, u ditg cun plects sumegliants: Ina fatga da nars! Ed el inventescha en passond ina nova bossa nova rumantscha...

7. *Siat: In di cun tai (Eight Days A Week)*. Cun-iniziant e -fabulant Gioni Fry, anc avant 15 onns il chau e chantatur dals Barock da Mustér, furma ensemen cun il ghitarist turitgais Pascal Sieber il duo Siat. Cun la medema logica matematica han ils dus transportà la decleraziun d'amur da John Lennon da dur en mol. E quai malgrà ch'il refrain declamescha uschè serainamain: In di cun tai vala dapli che 1000 dis a la mar!

8. *Los Apartos: Il bagasch (Ticket To Ride)*. Il num da gruppa sco soluziun d'embarass partind d'in loop da «Tomorrow Never Knows» aveva il team dal studio Apart (Manfred Zazzi, Gioni Fry, Benedetto Vigne) creà la stad dal 2002 questa collascha che serviva sco studi da pilot per l'entir project. Il loop ha alura stui vegnir remplazzà or da precauziun giuridica. Restads èn percenter ils zains-baselgia.

9. *Mario Pacchioli & Astrid Alexandre: Agid! (Help!)*. Gia dals temps da Maconga aveva Mario il toc en ses repertori, per englais anc, ed alura propi en questa versiun da Tina Turner. Cun la vusch scolada dad Astrid Alexandre ha el gudagnà in duet sorprendent. Dal reminent: l'emprima chanzun dals Beatles che Vigne ha translata per rumantsch, gia anno 1991.

10. *Eos Guitar Quartet & Corin Curschellas: Matta (Girl)*. Astor Piazzolla, Manuel de Falla, Frank Zappa – quai èn ils cumponists ch'il quartet turitgais da ghitaras classicas elavurescha per regla. Per lur adattaziun fitg atgna, jazzusa da «Girl» han Marcel Ege, Martin Pirkl, David Sautter e Michael Winkler giavischà a posta la vusch da Corin Curschellas. E qua tras survegna la bella suspirada da John Lennon bunamain ina nota... lesbiana.

11. *Paulin Nuotclà & Pareglisch: Lain norvegin (Norwegian Wood)*. Integar atmosferas nordicas e tuns da klezmer in il flum foldoric – quai è la devise da Pareglisch, il quartet temporar enturn ils dus giuven «cracks» da ländler da la Svizra Centrala Markus Flückiger e Dani Häusler. Paulin Nuotclà dentant, noss «Bob Dylan» ladin, giascheva sin il canapé, cur ch'el ha scutinà la famosa scappada da Lennon en il microfon.

12. *Linard Bardill & Bruno Brandenberger: Sar Nagliur (Nowhere Man)*. Betg per cas ch'il «Nowhere Man» mussa sut la tempra da Linard Bardill quai ch'el era gia da princip: ina chanzunetta d'uffants. Noss chantatur grischun ha dentant insistì che Bruno Brandenberger (ex-Dodo Hug) repetia il solo original sin l'armoni-

um indic, e quai cunter las armonias alternadas – per amur dal spiert revoluziunari dals Beatles.

13. *Les Sauterelles: Pauper bel gianter (Paperback Writer)*. In tribut entaifer il tribut: Als anteriurs «Swiss Beatles», la pli famusa band svizra dals ominus onns sessanta, tutga in plaz d'onur. Chantatur Toni Vescoli ha ultra da quai exnum tschernì ina chanzun cun in text volvalieunga. Qua quadra il titel detg bain: pauper bel dianter! Ma el ha alura dumagnà la lingua estra cun bravura.

CD II

1. *Curschellas, Hendrix & Stern: Cu ch'i plova (Rain)*. Corin Curschellas, nossa «grande dame» da la chanzun rumantscha, ultimamamain sin via cun Sud Des Alpes, era l'onn 2004 tuttenina senza band. Sinaquai ha ella giavischà in chor ad hoc cun ils dus «cracks» da Baden Hendrix Ackle & Adrian Stern. Ed ella al ha survegnì. E medemamain la pli bella «vart b» dals Beatles, «Rain» dal 1966.

2. *Ils Fränzlis da Tschlin & Stephan Eicher: Elena Ratti (Eleanor Rigby)*. La piruetta clericala classicistica da Paul McCartney era vegnida registrada dals Fränzlis gia il schaner 2004, ma ella è alura restada plirs mais abandonada, vul dir senza vusch. Ed alura è in bel di cumpari cumpar Stephan Eicher schend: «Ils Fränzlis originals (quels dal 19avel tschientaner) eran da provegnientscha jenica; qua sa serra quasi in cerchel!»

3. *Michel Decurtins & Silke Schmeing: Damaun mai na sa (Tomorrow never knows)*. Michel Decurtins, autur da l'ominus Crest Crétin, è in remixader ed electronicer cun in faible per chaussas grotescas – il vair um per elavurar la litania tibetana morbida-psichedelica da Lennon. E la tempra classica da Silke Schmeing dat a l'entir la duaivla nota sacrala.

4. *Stop The Shoppers: Tut è spir amur (All You Need Is Love)*. Sper Les Sauterelles la segunda band complettmain na rumantscha. Dapi 15 onns ina combo fitg populara or dals conturns da Berna, cun ina deblezza per scurrilitads e tuns latinoamericans. Chantadura Schmid Schmidhauser ha giavischà per sai la chanzun dals Beatles la «pli impurtanta» da tuttas. Ord spir amur quasi.

5. *Tartaruga: Frayas giardin (Strawberry Fields Forever)*. Thomas «Tartaruga» Cathomen è enconuscent sco noss «rumantsch naschi en il Mexico». Ses emprim mini-album dal 2002 ha el registrà sul sulet. Bunamain sulet ha el er revisità ils famus champs psichedelicis da John Lennon – be gist l'accordeon che vegn dad altra detta. Sagiar las frayas da l'iert magic dastgan dentant tuts e tuttas.

6. *Standards of Rumantsch & Bettina*

Tuor: Il balurd en la b'rigl (The Fool On The Hill). Normalmain èn ils S.o.R., il quartet dal saxofonist Mario Haltinner, spezialisads sin la demontascha jazzusa da chanzuns popularas rumantschas. Quest Diogenes modern – balurd en la barigl – savess da sia vart, sco ch'el vegn interpretà da la «secondina» turitgaisa Bettina Tuor, propi er daventar in «standard rumantsch»...

7. *Bulai cun Gigi Moto: Lady Madonna*. Intgin(a)s sa regordan dals dis cur che la band da l'Engiadina Bassa dad Olivier Pernet sa numnava anc Bulais sexuals. Restads da quella èn in duo, la savur da soul ed il num scursani Bulais, ch'è – en quest cas da Lain Fabular – in veritabel impegn. Chantadura ospitanta Gigi Moto è dal reminent daventada mamma trais dis suenter la registraziun.

8. *Young: Ti Prusa (Dear Prudence)*. Neil Young è per regla e per logica il tributand da la band turitgaisa Young. Ma i dat magari er fritgs d'auters ierts en lur repertori, recentamain per exempel questa ballada mattutina dal White Album dals Beatles. E damai ch'il bassist da Young ed il translatur da Lain Fabular èn la medema persuna...

9. *Marco Zappa: I dat sulegl (Here Comes The Sun)*. In tribut als Beatles senza chanzun da George Harrison... quai è sco ina Svizra senza Lago Maggiore. Il cantautore tessinais Marco Zappa ha produci l'onn 2002 in entir album en onur da Harrison barmier. Or da lez fundus ha Marco surpiglià la chantinella populara dad Abbey Road e l'ha rechanta per rumantsch – las gias eran damai gia prontas.

10. *Duo Liebestoll: Spe'l clavau (Why Don't We Do It In The Road)*. Ils Beatles avevan vairamain ina deblezza per chanzuns cumediantas. Sco fatg per Marietta Jemmi e Nathan Schocher, noss famus duo da cabaret interrumsch: lur allegra chinesaria dat a la truvgia obscena dal White Album ina nova storta... prealpina.

11. *L_Mar: Tut ensemen (Come Together)*. Elmar Deflorin, antierur chau da la legenda sursilvana Hades (1983–1994), ha rimnà a Turitg ina «modern rock combo» da vaglia, sco fatga per «tut ensemen». Producent Manfred Zazzi ha maneavrà las vuschs dal fund a posta enavant al frunt, dond uschia al vegl hardrocker ina veritabla tempra da paintg.

12. *Curdin Brugger: Domadus (Two Of Us)*. En la Rumantschia è Curdin Brugger enconuscent dapi ils mezs 90 sco ina mesadad dal duo tujetschin Passiunai. Il cello e l'oboa garneschan sia versiun da la ballada da return da Paul McCartney e fan ordlonder in toc d'encreschadetgna – per la pli auta Sursilva... e forse er in pau per ils vegls Passiunai.

13. *Mint: Viva ils pievels (I've Got A Feeling)*. Dapi lur collavuraziun a la revue Prisas-Reprisas-Surprisas èn la band da cover turitgaisa Mint e lur chantatur Bernie Ritter daventads ina spezia da satellit cultural da la Rumantschia. Ad els il finale rockus, cun l'unica chanzun transladata sin basa fonetica e che regorda uschia ad in imni che Lennon aveva alura creà pli tard. Casualmain tunan «pievels» sumegliant a... Beatles. Il chor final, emprestà da «Hey Jude», vegn chantà dad in'entira rotscha da fabulants e fabulantas...

14. *Las Vuschs dalla Gelgia: Buna notg (Good Night)*. Quasi in «bonus»: la contribuziun la pli rumantscha, per uschè dir, che vegn dal prezià chor maschadà da Savognin, arranschada da ses chau e directur Rico Peterelli. La chanzun aveva Lennon a ses temp scrit per Ringo Starr, il battarist stunà. Quai vul dir, per tut ils uffants da quest mund.

La preschentaaziun:

Benedetto Vigne, Gioni Fry, Manfred Zazzi (prod.). Lain fabular – ils Beatles per rumantsch. Disc dubel cun 27 chanzuns rumantschas. Turitg 2005.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=11
www.chatta.ch

Cuverta da «Lain fabular».

Friedrich Nietzsche e l'Engiadina

■ Il filosof tudestg Friedrich Nietzsche (1844–1900) è stà il pensader ch'ha formulà ils problems e las sfidas da la moderna a moda uschè clervesenta e precisa sco strusch insatgi avant el. Sias scrittiras vegnan edidas fin oz en grond dumber e legidas ed interpretadas tant d'in public laic sco er da filosofs dal fatg. Tar sias ovras las pli impurtantas tutgan «Unzeitgemässe Betrachtungen» (1873–76), «Menschliches, Allzumenschliches» (1878–80), «Die fröhliche Wissenschaft» (1882), «Also sprach Zarathustra» (1883–85), «Jenseits von Gut und Böse» (1886), «Zur Genealogie der Moral» (1887), «Der Antichrist» (1888) ed «Ecce Homo» (1889). La vita da Friedrich Nietzsche sa lascha divider bunamain matematicamain en las suandantas fasas: uffanza e furmazium (25 onns), professura a Basilea (10 onns), onns da viadi e produziun litterara (10 onns), stgiram dal spiert (10 onns). En ses onns da viadi e da la pli gronda produziun litterara (1879–1889) crodan er ils segiurns en l'Engiadina.

Staziuns da la vita

Uffanza e furmazium (1844–1869)

Friedrich Nietzsche è naschi il 1844 en il vitget da Röcken en la provinza prussiana Saxonia (oz Saxonia-Anhalt). Suenter la mort prematura dal bab è la famiglia ida a star il 1850 en la citad da Naumburg, situada raudund 40 kilometers en il sidvest da Röcken. Qua han Nietzsche, sia mamma e sia sora vivi en il ravugl (feminin) da la parentella. A partir dal 1854 ha Nietzsche frequentà il gimnasi; pervia da sias bunas notas ha el pudì midar en il renomà internat da Pforta, situà dador la citad da Naumburg.

L'onn 1864 ha Nietzsche cumenzà a studegiar filologia classica a l'Universitad da Bonn; in onn pli tard ha el continuà quest studi a Lipsia. Qua è Nietzsche vegni promovì da ses professor Friedrich Ritschl ed ha chattà in bun ami en la persuna dad Erwin Rohde. En pli è Nietzsche vegni en contact cun la filosofia dad Arthur Schopenhauer ed ha fatg l'enconuschientscha da Richard Wagner – duas figuras che duevan esser da muntada centrala per ses ulterior svilup.

Professer a Basilea (1869–1879)

Gia il 1869, anc avant ch'el aveva terminà ses studi, è Nietzsche vegni elegi a l'Universitad da Basilea sco professor extraordinari da filologia classica. Pervia da problems finanziari aveva l'Universitad da Basilea decidì d'engaschar giuovens professers, er sche quels stevan pir curt avant la promoziun. Ma Nietzsche aveva tuttaviva gia mussà sias abilitads ed era en pli vegni recumandà da ses mentur Friedrich Ritschl ch'era ina capacitad internaziunala.

A Basilea ha Nietzsche docì en il ravugl da corifeas sco l'istoricher d'art e cultura Jacob Burckhardt ed ha chattà en la citad in ambient republican ch'ha promovì ses spiert liber. Uschia è l'universitad er stada fidaivla al giuven professor cura che quel è vegni attagià il 1872 pervia da sia scrittira davart la tragedia greca.

In ulterior element che dueva influenzar l'ovra futura da Nietzsche è stà il fatg ch'el aveva, sper si incumbensa da docent a l'universitad, er da dar leziuns da grec al gimnasi da la citad. Cumbain ch'el sa lamentava en brevs davart quest'ulteriura chargia, ha la confruntaziun cun dumondas pedagogicas modellà decisivamain sia produziun litterara da pli tard.

In'ulteriura coincidenza fortunaviva è stada l'enconuschientscha che Nietzsche dueva far cun il giuven professor da teologia Franz Overbeck. En el ha Nietzsche chattà in ami fidaivel e partenari da discussiun spiertus. Pli tard dueva Overbeck er instradar, ensemen cun il scolar da

Chasa Nietzsche a Segl-Maria.

(PD)

Nietzsche Heinrich Köselitz, l'edizium da sias ovras.

Malruaus intern e problems da sanadad

Malgrà ils avantags menziunads è Nietzsche sa senti serrà en a Basilea e scriva adina puspè en sias brevs da vulair rumper or da quest mund stretg. El aveva l'ambizium d'esser dapli che «be» in professor basilais. Ina cumprova da quai dattan sias «escapadas» a Lucerna: Tranter il 1869 ed il 1872 è Nietzsche stà betg main che ventgatrais giadas a Tribschen a visitar il cumponist Richard Wagner ch'el admirava. Er suenter che quel è i a star il 1872 a Bayreuth, ha Nietzsche mantegni il contact fin a lur ruptura il 1878.

Ma er la publicaziun «Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik» dal 1872 ha mussà che Nietzsche sa muveva en ses pensar adina pli fitg davent da la filologia classica en direcziun da la essaistica e filosofia. Già il 1871 aveva Nietzsche candidà adum-

gronda part da sia pensiu, per part er cun sustegn da ses amis – en tschertga permanente da relaziuns climaticas ch'al rendevan supportabla sia malsogna. L'enviern sa trategneva el il pli savens en l'Italia (Rapallo, Genua e Turin) u a Nizza. Las stads aveva el chattà en l'Engiadina ina nova patria a la quala el è stà fidaivel sur onns. Tranteren visitava el mintgatant sia famiglia a Naumburg.

Gia cun la publicaziun da «Menschliches, Allzumenschliches» a partir dal l'onn 1878 era la ruptura cun Wagner e la filosofia da Schopenhauer vegnida evident. Lentschatta dals onns 1880 en suandadas ulterius ovras en il medem stil aforistic.

Il november 1882 è Nietzsche scappà, suenter avair gi dispita cun sia mamma e sia sora pervia d'ina amur disfortunada, a Rapallo. Chatschà da patrats da suicidi ha el scrit qua en be diesch dis l'emprima part da ses capodovra «Also sprach Zarathustra».

Il ultims onns avant il stgiram dal spiert è stads segnads da la lavur vi da sias ulterius, la quala vegniva dentant adina puspè interrutta da fasas malsanitschas. Tranteren ha Nietzsche però er fatg novas enconuschentschas ed inizià novas correspundenzas, per exempel cun Carl Spitteler, August Strindberg u cun la Grischuna Meta von Salis.

Fin qua avevan las ovras da Nietzsche strusch chattà la via al public. Ussa ha dentant inizià ina confruntaziun approfondada cun ses stil apparentamain nunaccessibel, ma che dueva daventar decisiv per la superaziun filosofica da la moderna. Sco emprim scuvrider da Nietzsche vala il filosof danais Georg Brandes ch'ha tegni il 1888 a l'Universitad da Copenhagen emprimas preleziuns davart Nietzsche. Pauc pli tard ha il stil fulminant da Nietzsche evocà vairas undas da recepziun euforica; las pli differentas gruppažiuns han tuttenina cumenzà a sa referir al pensar da Nietzsche. Ma da tut quai n'ha Nietzsche betg pli pudì far persenn: l'entschatta dal 1889 ha cumenzà a Turin il collaps spiertal, dal qual el na dueva betg pli sa revegnir.

Stgiram dal spiert e mort (1889–1900)
Da Turin aveva Nietzsche scrit curts texts, ils uschenumnads «cedels da sturnadad», a differentas persunas ch'al stevan fitg datiers, ma per exempel er a Cosima Wagner (la dunna da Richard Wagner) u a Jacob Burckhardt. Cun quai è la malsogna dal spiert progredenta vegnida evident. La raschun per quella n'è betg dal tut clera e vegn discutada a moda cuntraversa.

Il 1893 è la sora da Nietzsche, ch'era stada emigrada en il fratemp en il Paraguai, returnada ed ha surpiglià pli e pli la tgrira dal frar. A medem temp ha ella cumenzà a controllà il relasch e l'edizium

da las ovras da Nietzsche – encunter la veglia ed ils princips editorials da Köselitz.

Suenter la mort da la mamma il 1897 è Nietzsche vegni tgrirà da sia sora a Weimar. Il 25 d'avust 1900 è el mort en la vegliadetgna da 55 onns. El è vegni sepulì a Röcken, ses lieu da naschientscha, en la fossa da famiglia.

Nietzsche en l'Engiadina

L'emprima giada ha Nietzsche visità l'Engiadina la stad 1879, gist suenter avair terminà ses engaschament a Basilea. El aveva udì ch'i regia qua in clima sitg e sulegliv, ideal per curar sia malsogna. Perquai ha el decidì da passar la stad a San Murezzan. Ma si'emprima impressiun è stada pauc euforica: en brevs sa lamenta el che San Murezzan saja inunda da turists. Duas emnas pli tard è el dentant surprindì da l'aria clera e da la natira da la regiun. El numna l'Engiadina la terra empermissa e noda schizunt ch'el veglia murir qua.

Nietzsche ha sinaquai tschertgà in lieu nua ch'el pudeva restabilir corp ed olma e sa laschar inspirar da la cuntrada, senza dentant esser expost a la hectica citadina dals centers turistics. Lentschatta fanadur 1881 ha el per l'emprima giada prendi dimora a Segl-Maria en la chasa da la famiglia Durisch, dal president da vischnanca da quel temp. En sia stanza en l'emprima auzada e sin sias spassegiadas a la riva dals lais è Nietzsche sa senti talmain bain ch'el è returnà per sis ulterius stads (1883–1888).

Qua ha Nietzsche elavurà numerusas da sias ovras, sco per exempel la segunda part dad «Also sprach Zarathustra», «Jenseits von Gut und Böse», «Zur Genealogie der Moral», «Götzendämmerung» e «Der Antichrist». Lavust 1884 scriva Nietzsche: «Qua sa lascha viver bain, en questa ferma aria clera, qua nua che la natira è – sorprendentamain – a medem temp miaivla, festiva e misteriosa – en sasez na ma plaschi nagliur uschè bain sco a Segl-Maria.»

Surtut en ses capodovra litterar «Also sprach Zarathustra» resorta l'influenza d'ina cuntrada che vegn resentida sco eroica e spettaculara. Il 1888 sa regorda Nietzsche da l'inspiraziun per il «return etern» che furma ina concepziun da basa da quest'ovra: «Lavust 1881 gieva jau a spass tras ils gauds al Lej da Silvaplana. Jau ma sun fermà sper in crapun en furma da piramida, situà en vischinanza da Surlej. Qua hai jau gi quest'idea.»

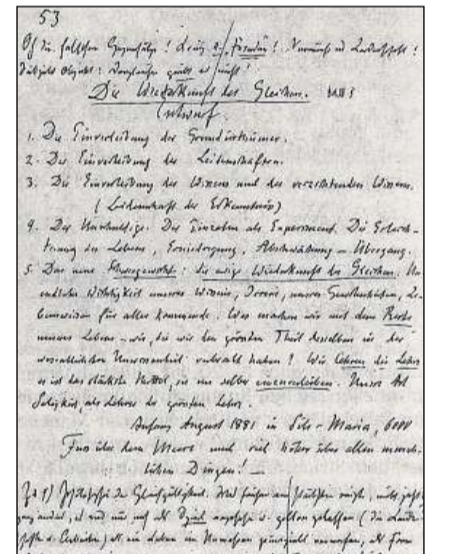
Al lieu regorda oz ina plachetta a quest'impurtanta funtauna d'inspiraziun. E sin la penisla Chastè al Lej da Segl fa in'inscripziun endament in ulterior lieu pittoresc che Nietzsche visitava gugent sin sias spassegiadas. Quellas fascheva el adina sulet, approfondà en la concepziun da

sias ovras. «I na po gnanc esser quiet ed aut e solitari avunda enturn mai», fa el da savair en ina da sias brevs.

La Chasa Nietzsche oz

Fin l'onn 1960 è la Chasa Nietzsche odierna stada en possess privat. Damai ch'i deva da quel temp plans da transfurmar la chasa en in manaschi commercial, ha acquistà la Fundaziun Chasa Nietzsche l'edifiziu cun l'intent d'al render accessibel a la publicitad. Per far quai èn vegnidas formuladas duas finamiras: Per l'ina duai la chasa infurmar en furma d'ina exposiziun davart vita ed ovra da Nietzsche; per l'autra duain las ulterius localitads vegnir messas a disposiziun a students, scienzias e perscrutaders sco dimora e lieu da studi, per che la chasa possia servir er en avegnir a la reflexiun spiertala. A quest intent servan er ils Colloquis da Nietzsche ch'han lieu mintg'onn a Segl. A partir dals onns 1980 vegnan en pli – quasi sco terz intent – realisadas en la chasa regularmain exposiziuns d'art contemporan ch'èn enraischadas en la regiun e/u che stattan en relaziun cun Nietzsche.

En ils locals d'exposiziun vegnan musads documents ed objects da Friedrich Nietzsche. La collecziun cumpiglia fotografias e stampats, manuscrits e brevs che derivan dal temp che Nietzsche ha passentà a Segl, la masca da mort originala, musicalias ed ina collecziun complessiva da tut las ovras che Nietzsche ha edi durant

Manuscrit da Nietzsche davart il return etern. «Anfang August 1881 in Sils-Maria, 6000 Fuss über dem Meere und viel höher über allen menschlichen Dingen!»

ses temp da vita, per part cun dedicaziuns originalas da l'autur.

L'exposiziun dat dentant er in guard al temp che Nietzsche ha passentà a Basilea (stiva cun il mobigliar original e documents dals onns 1869–79). In'ulteriura part da l'exposiziun permanenta è deditgada a las relaziuns d'auters scripturs, artists e scienzias cun Nietzsche e cun Segl (Hermann Hesse, Thomas Mann, Robert Musil, Theodor Adorno, Paul Celan e.a.).

Sper il spazi d'exposiziun, d'abitat e da perscrutaziun dat la Chasa Nietzsche sutetg ad ina da las pli vastas bibliotecas davart la vita ed ovra da Nietzsche, sco er davart sia recepziun ed interpretaziun (4000 toms en numerusas linguas).

Dapi il 2005 exista plinavant a Segl in post externier da l'Institut grischun per la perscrutaziun da la cultura ch'è vegni stgaffi en collavuraziun cun la Fundaziun Chasa Nietzsche. Sut il num KUBUS («Kulturbüro Sils») sviluppescha e realisescha quest post projects e publicaziuns scientificas sco er occurenzas cun referats, discussiuns da podium u excursiuns.

La preschentaziun:

Dossier «Chasa Nietzsche a Segl-Maria».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3476
www.chatta.ch

Sguard dal Rigi (SZ) sur il Lai da Zug.

(FOTO: TOKAMUWI / PIXELIO)

La cultivaziun da tschareschas vegn tgirada a Zug en tut sias fassetas.

(FOTO: NUSSJECK / PIXELIO)

Zug – Il scharm particular da la pitschnezza

■ Zug è il pli pitschen chantun da la Svizra che na furma betg in mez chantun. Chatta.ch dat in'invista en la geografia, istorgia, economia e cultura da questa part da la Svizra Centrala ch'ha fatg da la pitschnezza ina virtid.

Survista geografica

Il chantun da Zug è situà en la Svizra Centrala tranter ils chantuns Turitg, Sviz, Lucerna ed Aargau. Il chantun cumpiglia ina surfatscha da 239 kilometers quadrat. La speschezza da la populaziun è relativamain auta; en las indesch vischnancas vivan radund 118 000 persunas (situaziun dal 2013).

Topograficamain giascha il chantun da Zug tranter la Svizra Bassa e las Prealps. Ils pli auts culms èn situads en il sid, al cunfin cun il chantun da Sviz, e cuntanschan in'utezza da stgars 1600 meters sur mar.

Il chantun cumpiglia la part setten-triunala dal

Lai da Zug cun las trais citads da Zug, Baar e Cham. Ulterius lieus pli gronds furman Rotkreuz, Steinhausen, Menzingen, Ober- ed Unterägeri e Walchwil. En la part occidentala dal chantun sa chatta la regiun economica Zug-West.

Preistorgia e temp medieval

Ils pli vegls fastizs umans en la regiun derivan da 14000 a.C. Igl èn quai chats dal temp paleolitic a la riva nord dal Lai da Zug che derivan da chatschaders e rimnaders nomadisans. Da l'epoca dals emprims purs sedentars (temp neolitic, 5500–2200 a.C.) èn avant maun restanzas da betg main che quaranta abitadis da palissaders. Ils chats ordvart multifars lubeschan da reconstruir detg bain la vita da mintgadi da quel temp. Era dal temp da fier e dal temp roman resp. celtoroman èn sa mantegnidas numerusas perditgas.

Enturn il 600 s.C. èn immigradas famiglias e stirpas alemannas en il territori dal chantun da Zug odiern. Da lur emprima zona da colonisaziun dattan perditga ils numbs Blickensdorf e numbs locals che fine-schan sin «-ikon». Vers il temp autmedieval han alura differents signurs feudals (seculars e claustrals) dominà la regiun. Ils pli impurtants èn stads ils da Habsburg ch'han er ertà il 1264 il possess territorial dals da Kyburg.

A la famiglia da Kyburg vegn er attribuida la fundaziun da la citad da Zug. Suenten il 1200 è quella vegnida munida cun in emprim mir ed il 1242 vegn ella numnada per l'emprima giada «oppidum», vul dir citad. La perscrutaziun mussa che Zug è sa sviluppà ad in impurtant center administrativ dals da Kyburg e pli tard dals da Habsburg. En pli era la citad da muntada sco piazza da martgà e sco lieu d'etapp per il transport da rauba (surtut sal e fier) nà da Turitg e sur il Hirzel vers Lucerna.

Appartegnientscha a la Veglia Confederaziun

Il 1351 è la citad da Turitg s'alliada cun ils quatter chantuns dad Uri, Sviz, Svania e Lucerna. La citad da Zug, ch'era da quel temp en possess dals da Habsburg, vegniva resentida sco incap per vivifitgar las relaziuns economicas tranter Turitg e Lucerna. Sin iniziativa da Turitg è la citad perquai vegnida assediada e sfurzada da s'alliar a la Confederaziun. La suveranità e l'appartegnientscha eguala entaifer la Veglia Confederaziun èn vegnidas concedidas a la citad be pass per pass.

Parallel a quest svilup ha Zug schlargià sia pussanza territoriala ed è daventà ina «Confederaziun en il pitschen» che cumpigliava la citad cun ses territori subdit e las trais vischnancas libras dad Ägeri, Menzingen e Baar; las autoritads politics furmavan il cumin ed in cussegl communabel da la citad e dal pajais. Quest dualissem problematic tranter regents e subdits è sa mantegnì fin il 1798 (invasiun franzosa e helvetica).

Da la chasa da povers al chantun il pli ritg

Fin lunsch viaden il 19avel tschientaner è Zug stà in pajais agrar. L'industrialisaziun ha cumenzà cun l'impressari Wolfgang Henggeler ch'ha erigi a partir dal 1834 filandarias da mangola ad Unterägeri, Neuägeri e Baar. Il 1866 ha l'American George Ham Page fundà a Cham l'emprima fabritga da latg condensà en l'Europa; pli tard ha quella fusiunà cun Nestlé. L'industria da Zug è vegnida dominada sur lung temp da la firma Landis & Gyr (1896). La V-Zug che producescha apparats per il tegnaichasa è vegnida fundada il 1913.

A partir dal 1920 e suenter la Segunda Guerra mundiala ha il chantun da Zug lura sbassà successivamain las tagliis per firmas e societads da holding. Quai ha fullà via a la piazza da finanzas e da commerzi odierna che furma ina da las pli attractivas lunsch enturn. Uschia è Zug – che furmava anc en ils onns 1960 in chantun cun blers

Il Zyturm furma l'ensaina da la citad da Zug.

(FOTO: PAUL-GEORG MEISTER / PIXELIO)

Flottar lina sin il Lai dad Ägeri.

(FOTO: JANINE GRAB-BOLLIGER, JOLIJOU / PIXELIO)

debits ed entradas per persuna sut la media svizra – daventà fin ils onns 1990 il pli ritg chantun dal pajais. Entaifer la golvaziun da finanzas intercantunala figurescha Zug oz sco chantun che paja la pli auta rata per persuna. La rolla dal chantun da Zug sco oasa da taglia vegn dentant discutada a nivel naziunal ed internaziunal a moda cuntraversa.

Cultivaziun da tschareschas

La cultivaziun da tschareschas è dapi dadi fitg impurtanta en il chantun da Zug; l'emprim sco sectur da la produziun agricola d'impurtanza per l'economia publica, en il 20avel tschientaner oravant tut sco segn caracteristic ed identitar d'ina regiun en in svilup rasant. Las cumprovas las pli temprivas per culturas da tschareschas cun bists auts probablmain fitg derasads derivan dal 17avel tschientaner. Per l'onn 1627 è documentà en la citad da Zug in martgà da tschareschas.

Receptes per l'elavuraziun da tschareschas a spais ed a bavrondas existan dapi il 18avel tschientaner. Cuzunt l'arder tschareschas a vinars ha ina lunga tradiziun. A la fin dal 19avel tschientaner ha la societad da kirsch a Zug («Kirschwasser-Gesellschaft in Zug»), fundada l'onn 1870, gi grond success cun la commercialisaziun dal kirsch da Zug en tut il mund. Oz produceschan intginas destillarias industrials e numerusas destillarias purilas en la regiun passa 60 000 liters kirsch per onn.

Radund in quart da la produziun da kirsch vegn duvrà per far l'enconuscenta turta cun kirsch da Zug. Quella ha il pastizier Heinrich Höhn da Zug inventà enturn l'onn 1915. La turta consista d'in biscuit bagnà cun kirsch, enzuglià cun ina vetta da crema da paintg tranter dus funds da pasta frulla a la giapunaisa, d'in ur da mandels brassads e d'in viertgel ch'è garni cun zutger en pulvra.

Malgrà il success cuntinuand da l'elavuraziun da tschareschas è il dumber dals tschareschas sa reduci en il 20avel tschientaner, quai pervi da la gronda activitad da construcziun e pervi da la regressiun gene-

rala da l'agricultura. Ina societad d'interess emprova dapi l'onn 2008 da franar questa tendenza cun plantaziuns sistematicas. Circa trais quarts dals passa 400 manaschis purils en il chantun cultiveschan tschareschas.

Cultura da bajegiar en la citad da Zug

Il center istoric da la citad sa chatta enturn l'uschenumnà «Zytturm». Questa tur è vegnida construida en il 13avel tschientaner sco part dal vegl mir da tschinta da la citad. Sia furma odierna ha ella survegni en il decurs dal 16avel tschientaner. En la part pli nova da la citad veglia – che vegn enserrada d'in segund mir da tschinta – è tranter auter situà il chastè da Zug che tanscha enavos fin il 11avel tschientaner. La construcziun cun armadira da travs che caracterisescha il tract d'abitat superiur dal chastè datescha dal 16avel tschientaner. Oz serve il chastè a la citad ed al chantun sco museum istoric e cultural.

In cuntrast modern furma la nova staziun dal tren dal 2003. Quella è ornada cun installaziuns da l'artist da glisch american da renum mundial James Turrell. Cur ch'i cumenza a far notg sa transfurmescha l'edifizi en in object da glisch che sa chatta en in stadi da suspensiu. Art modern chatt'ins er en la Chasa d'art da Zug ch'è in museum da muntada surregionala.

«Chrööpfelimee»

Mintgamai la dumengia suenter la mesemna da la tschendra van numerusas gruppas da chantaduras e da chantadurs tranter las sis la saira e mesanotg tras il center da la citad da Zug per dar ina matinada als pers d'amur ch'han fatg spusalizi u ch'èn gist sa maridads. Lur chant vegn recumpensà cun in chanaster che vegn laschè giu da la stiva vi d'ina sua e che cuntogna strizas e vin. La surdada dal regal conferman las chantaduras ed ils chantadurs cun ina chanzun speziala, cun il «Chrööpfelimee-Lied», che vegn intunada mintgamai a la fin.

Gia il 19avel tschientaner era quest usit in punct fix dal chalender d'usits da la citad. La segunda mesad dal 20avel tschientaner hai dà midadas pli grondas.

Autras gruppas ch'enfin ussa han surpiglià la tgira da quest usit ed han renovà la moda e maniera d'al celebrar.

Flottar lina sin il Lai dad Ägeri

A la riva meridionala dal Lai dad Ägeri sa deraisa in gaud muntagnard da 55 hectaras. Las corporaziuns dad Unterägeri ed Oberägeri al possedan mintgamai per la mesad. Cunquai ch'il terren fitg stip n'è betg accessibel sin vias charrablas, vegn la lina pinada mintgamai fastagiada, unida ad ina puntera e transportada sin l'aua sur il lai. La construcziun da lain flottanta ha cuntanschì l'ultim temp ina lunghezza da 175 meters ed in pais da 1000 tonnas. Duas bartgas a motor stauschan la puntera cun ina sveltezza da 2 kilometers l'ura fin ad Oberägeri (1,5 kilometers) u fin ad Unterägeri (2,5 kilometers). Là vegnan ils bists tratgs or da l'aua e chargiads sin camions.

Fin l'onn 1999 han purs ch'eran commembers da las corporaziuns fatg questas lavurs per avoir uschia in gudogn supplementar. Dapi il 21avel tschientaner sa detitgeschan lavurants da gaud locals a quest artisanadi tradiziunal.

Las Höllgrotten

In lieu d'excursiun dal tutfatg spezial porschan las uschenumnadas Höllgrotten en la vischinanza da Baar. Questas grottas cun pitschens lais, stalactits e stalagmits èn sa furmadas sur millennis e derivan da funtaunas chaltschinusas. Las Höllgrotten èn vegnidas scuvertas vers la fin dal 19avel tschientaner cun explotar crap da tuf. Il possessur da la chava da crappa da quel temp ha realisà la muntada da questas grottas ed ha rendì accessibel las bellezzas da la natira al public.

La preschentaziun:

Dossier «Chantun da Zug».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1839
www.chatta.ch

Pauli – cudeschs illustrads e gieus auditivs dal pitschen cunigl allegher

■ Pauli è in pitschen cunigl ch'è adina pront per novas aventuras e da tuttas sorts stinchels. Ses geniturs e ses fragliuns han da far il tgil plain cun el. Ma Pauli emperda era ch'el sto mintgatant far dapli che be dir «perstgisai». Accumpagnai Pauli sin sias aventuras, nua ch'el scappa tranter auter davent da chasa, survegn ina sorina, festivescha anniversari, è malsan u vegn a savair ch'el è per bleras chaussas gia memia grond u anc memia pitschen.

Pauli, ti strolì!

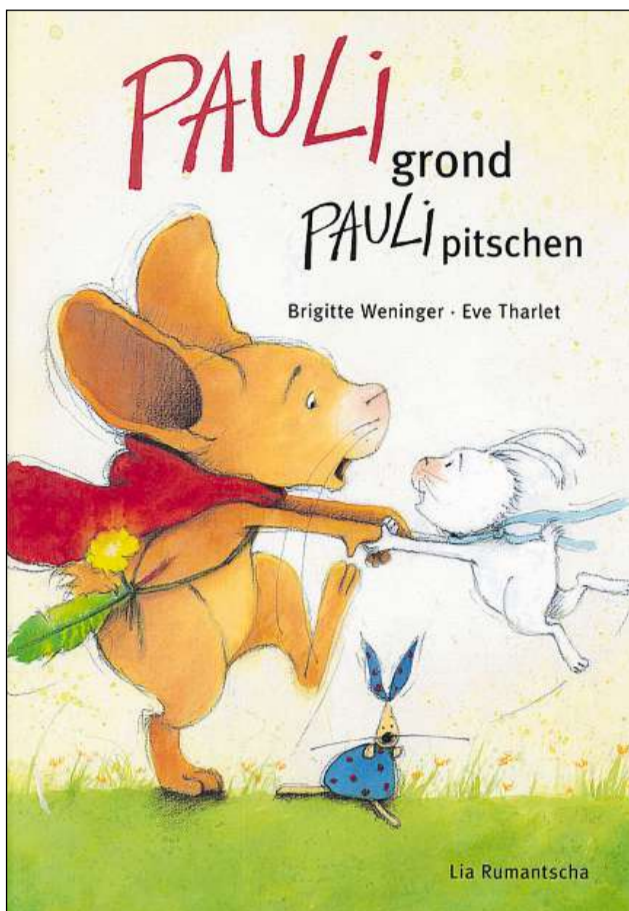
Tgi n'als enconuscha betg, ils pitschens strolis? Quests argients vivs sfarfats, plain temperament ed ideas e tuttina simpatics ed amabels? Era Pauli il pitschen cunigl è da questa pasta. Ses fragliuns n'han betg adina lev cun el. Ma in «nausch» uffant n'è el atgnamain betg. Be in ch'è fitg impulsiv, che dat en

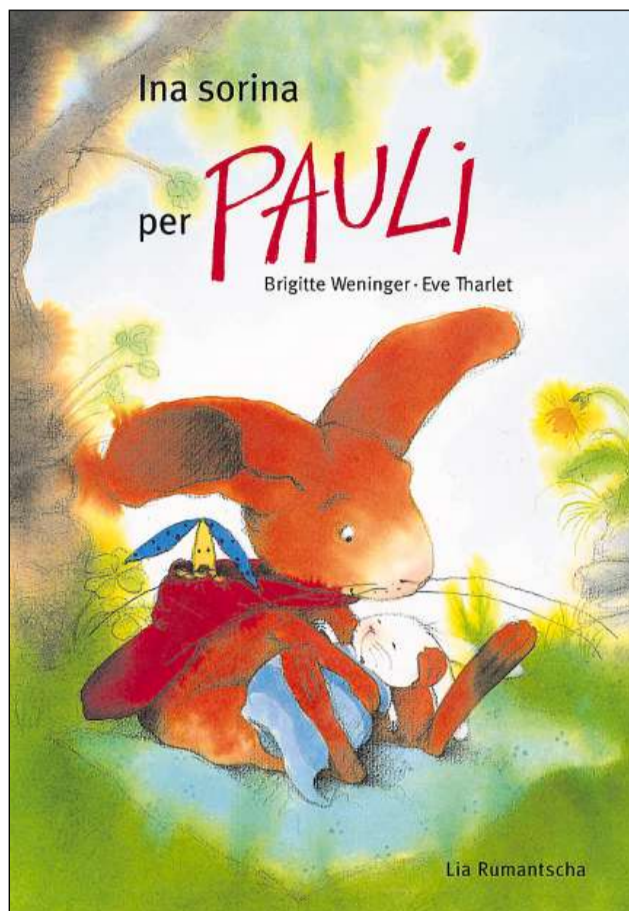
egl e che vilenta perquai mintgatant. Ma Pauli sto er emperder ch'i na basta betg, da be

dir «perstgisai» sch'el ha fatg insatge.

Er en quest raquint n'ha Pauli propi betg vilentà aposta, ma gia da mezdi tut ils fragliuns ch'han da rinfatschar ad el insatge. E la mamma ch'al dumonda pled e fatg emprova Pauli da conciliar cun in stinchel. Ma per fortuna sa la mamma che vaيرا reconciliaziun è be pussaivla cun far bun il malfatg. L'entir suentermezdi sa

Lia Rumantscha

Lia Rumantscha

Cuvertas dals dus cudeschs illustrads.

mudregia Pauli perquai cun metter en urden quai ch'el aveva fatg. La saira è el bain stanchel, ma persunter puspè unì ventiraivlamain cun sia famiglia

Pauli, ve puspè a chasa!

Cura che mamma cunigl vegn a chasa,

blera lavur. Uss è Pauli anc blier pli inquietà. El dumonda schizunt la mamma sch'els na possian betg avair ina mieur da chasa enstagl d'in pop.

Ma cura che la sorina è qua, è tut auter. Quella na vul numnadamain sa quietar nagliur auter ch'en la bratscha da Pauli! Pauli è tut losch ed intgantà da questa pitschna creatira. A partir da quel mument vul el be pli ina chaussa: proteger la sorina fin ch'ella è gronda e ferma sco el sez e mussar ad ella tut quai ch'ins sto savair. – In'istorgia divertenta davart las temas e malsegirezzas ch'i po dar, sche la famiglia crescha.

Cordiala gratulaziun, Pauli

Pauli ha bainprest natalizi e na po strusch spetgar fin che ses grond di e qua. Il pli gugent faschess el l'entir temp termagl e leghers gieus cun ses fragliuns per ch'il temp passia pli spert. Ma nagin n'ha temp per el: tuts èn fatschentads en la tauna da cunigl cun ina u l'autra lavur. Pauli ha lungurella ed è trist. Atgnamain giavischa el sin natalizi be ina chaussa: ch'insatgi haja temp per el.

Alura arriva finalmain ses di da festa. Ils fragliuns regalán a Pauli bellas chausses ch'els han sez zambregià. Els geniturs dentant han in regal ch'è memia grond per al pachetar: davos l'isch da la chaminada spetgan tat e tatta – cun in satg plain temp per el e be per el! Uschia dat quai la finala il pli bel natalizi che Pauli ha dastgà festivar fin uss. – Ina legra istorgia per tut ils pitschens giubilars.

Pauli grond, Pauli pitschen

Bab gioga chavalet cun ils uffants. Er Pauli vuless gugent raiver sin il «chaval», ma sto la finala udir da bab ch'el saja gia memia grond per far quai. Ed er en il guaud cun Max, ses frar grond? Per gliez è el sa chapescha memia pitschen! «Nagin n'ha gugent mai», pensa Pauli cunigl. «Ina giada sun jau memia pitschen, l'autra giada memia grond. Jau na dastg mai far quai che jau vi!» Ma sch'i fiss da far ina lavuretta – lura è el sa chapescha gist endretg!

Pauli n'ha propi betg simpel quel di e sa retira la finala cun Nickel, ses animal da plisch, en il zup secret. Ma per fortuna realisescha la sora Mia tge che occupa Pauli. Perquai decida l'entira famiglia cunigl da mussar a Pauli quant gugent che mintgin dad els ha il pitschen grond Pauli. A la fin è el gist endretg uschia sco quai ch'el è – quai na realiseschan betg mo ses fragliuns ed ils

geniturs, mabain er Pauli sez. – Sco tut ils raquints da Pauli tematisescha era quest cudesch in conflict da famiglia e mussa la finala ina via a la reconciliaziun.

Bun meglierament, Pauli

Pauli vegn a chasa e sa lamenta: «Mamma, jau ma sent uschè miserabel!» El ha maglià muras malmadiras e sto perquai ir a letg. Gist oz che l'entira famiglia vuleva visitar tatta. Chapavel ch'els fragliuns n'èn betg gist intgantads da quai.

ed ils fragliuns arriván, èn els surstads che Pauli è puspè saun e salv. – Dus amis, ideas furbras ed ina buna purziun fantasia è stà la meglra medischna per il pitschen pazient.

Atura ed illustratura

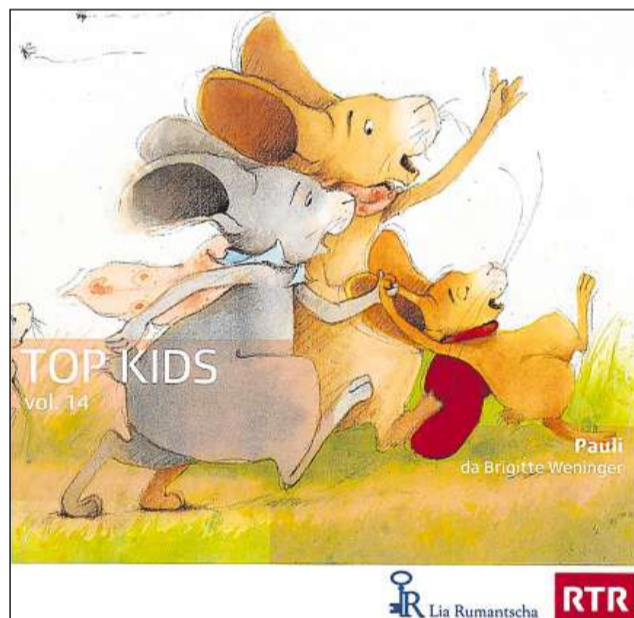
L'atura Brigitte Weninger è naschida il 1960 a Kufstein en il Tirolo. Ella ha absolvì ina furmaziun sco pedagoga d'uffants ed ha lavurà 20 onns sco mussadra. Dapi il 1990 viva ella sco autora libra; ella scriva surtut cudeschs d'uffants e contribuiziuns per revistas. Cun la retscha da cudeschs da Pauli è ella daventada enconuscenta lunsch sur il territori da lingua tudestga ora. En il fratep existan translaziuns en englais, franzos, spagnol, talian, ollandais e bleras autras linguas.

L'illustratura Eve Tharlet è naschida l'onn 1956 a Mulhouse en Frantscha, è creschida si en Germania ed ha frequentà pli tard la Scola d'art a Strasbourg. Dapi il 1981 illustrescha ella cudeschs, per ils quals ella ha retschet divers premis. Oz viva l'artista a Priziac en la Bretagna.

Survista dals cudeschs e gieus auditivs rumantschs

Dals suandants raquints originals existan versiuns en rumantsch grischun: «Pauli, du schlimmer Pauli!» (1996), «Pauli, komm wieder heim!» (1996), «Ein Geschwisterchen für Pauli» (1997), «Herzlichen Glückwunsch, Pauli» (2000), «Grosser Pauli, kleiner Pauli» (2004) e «Gute Besserung, Pauli!» (2005).

Las versiuns rumantschas èn cumparidas sco suonda: Il 2009 ha la Lia Rumantscha edì il cudesch illustrà «Pauli grond, Pauli pitschen»; il 2010 è suandà il cudesch illustrà «Ina sorina per Pauli». Quests dus raquints sco er ils ulteriurs

Il disc cumpact cumpiglia sis raquints da Pauli.

Prova da text:

Pauli grond, Pauli pitschen

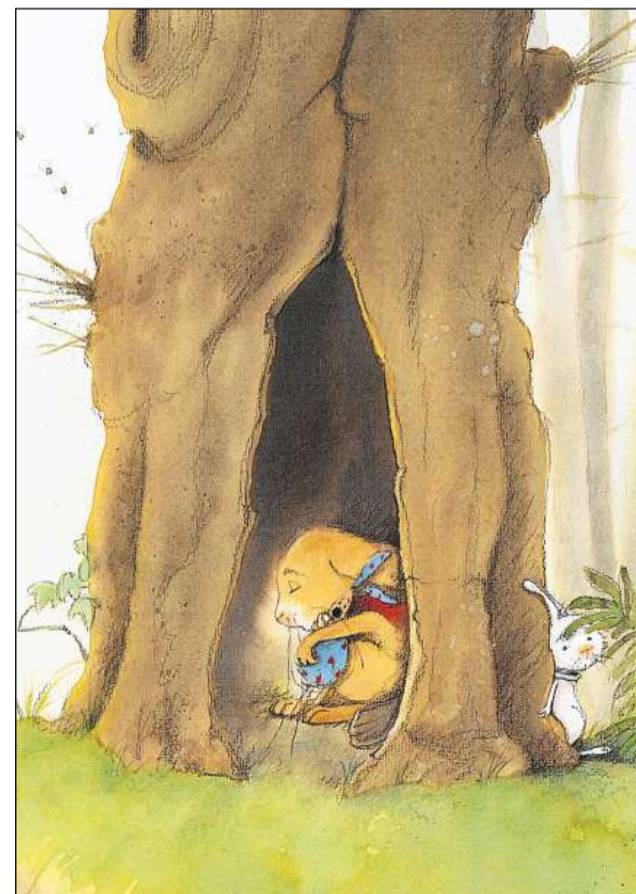
Cura che Pauli e Mia turnan, è mamma anc vi da far la petta. «Per l'amur da la lieur!», cloma mamma. «Vus dus essas vaيرا mersders. Pauli, lava a Mia ils mauns!» «Na, jau na vi betg!», cloma Pauli tut grit. «Quai pon far ils auters!» El curra or da la tauna e sbatta l'isch. «Ui, tge è capità?», dumonda mamma tut stutta. Mia dat da las spatlas e curra suenter a ses frar grond. Pauli curra tar ses zup secret. «Sapper carotta marmotta!», blastemma el. «Mai na dastg JAU far quai che jau vi! Ina giada sun jau memia pitschen, ina giada memia grond. Ma sch'els vulan insatge da mai, sun jau adina gist endretg!» E lura entschava el a bragir: «Nagin n'ha gugent mai...» Nickel ha tadlà plain cumpassiu ed ha sientà cun sia pattina loma las larmas da Pauli. Nagin n'ha badà che Mia ha udi tut...

chatta ella ina cuppa da Pavel en milli stgaglias. Tuts che snegan d'esser la culpa; perquai vegn la finala accusà Pauli ch'arriva sco davos a chasa. La mamma dat ad el in lavachau ed al avair spedi davant l'isch. Pauli è trist e desperà. El n'ha gea fatg nagut, ma nagin n'al vul crair!

Pauli sa decida d'ir davent da chasa; el vul pir puspè returnar sco erox per che tuts al hajan puspè gugent. Ma sin viadi realisescha el quant privlus ch'igl è tut persul or en il mund. La stgiraglia e l'aura al fan tema, en pli pudessi avair animals da rapina... Per fortuna chatta mamma cunigl Pauli ed al prenda cun sai a chasa. Ella sa perstgisai d'avair inculpà el faussamain e d'al avair spedi davant l'isch. A chasa tuts che s'allegran che Pauli è puspè da return. Cun il vair «culpant» fa Pauli pasch ed els chattan comunablamain ina via, co metter en urden la chaussa.

Ina sorina per Pauli

Ina saira fa la mamma da savair la gronda surprisa: la primavaira survegn la famiglia cunigl in nov commember. Tuts che sa legran. Mo Pauli ha pauc plashair da questa nova. Ed er sin la dumonda sch'el avess pli gugent in frar pitschen u ina sora pitschna na sa Pauli betg propi tge dir. L'auter di sa cusseglija el cun ses ami Edi. Quel di che poppins fetschian in terribel sbragizi e dettian

«Nagin n'ha badà che Mia ha udi tut...»

Per fortuna vegn Edi gist en dad isch; el e sia cusrina Kuki èn prontos da star cun Pauli. Uschia po la famiglia tuttina ir tar tatta a sagiar la buna turta da muras che lezza ha fatg. Ma avant ch'els partan sto Pauli empermetter a mamma cunigl da star tuttadi en letg!

Per fortuna n'ha mamma betg ditg nua che Pauli stoppia star en letg... Uschia tiran Edi e sia cusrina il letg or en il liber per che Pauli possa giudair in pau il sulegl. Els cuntinueschan lur viadi giu a la riva dal lajet... e sa tschantan la finala cun letg e tut sin l'aua. Ils trais pirats passentan l'entir suentermezdi sin la mar. Cur ch'il sulegl va da rendi ston Edi e Kuki far prescha da rabitschar enavos Pauli avant che la famiglia saja da return. Cura che bab, mamma

quatter numnads survart èn vegnids edids il 2011 sco gieus auditivs en ina coediziun da Lia Rumantscha e Radio-television Svizra Rumantscha. Sper ils raquints da Pauli cuntegna il disc cumpact er diversas chanzuns d'uffants rumantschas.

La preschentaziun:

Brigitte Weninger / Eve Tharlet. Pauli. (Cudeschs illustrads e disc cumpact). Cuira 2009–2011.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&hiid=1110 / 1318 / 1587
www.chattà.ch

In pievel cun blers dretgs – la democrazia directa sin plaun federal

■ En strusch in auter stadi po il pievel participar uschè fermamain a las decisziuns politicas sco en Svizra. La lunga tradiziun democratica, la dimensiun modesta ed il dumber d'abitants relativamain pitschen, ma er l'auta quota d'alfabetisaziun ed ina purschida da medias multifara è decisiva per il funcziunament da questa furma da stadi particulara. Il pievel svizzer è tenor la Constituziun federala il suveran dal pajais, damai l'instanza politica suprema. Il suveran cumpiglia tut las dunnas ed ils umens creschids cun dretg da burgais svizzer – quai è bundant 5,2 milliuns burgais e burgais – e correspunda a bunamain dus terzs da la populaziun. Ils Svizzers sut 18 onns ed els esters n'han nagins dretgs politics sin plaun federal.

Tenor artitel 136 da la Constituziun federala pon las Svizras ed ils Svizzers che disponan dals dretgs politics

en fatgs federals sa participar a las elecziuns dal Cussegl naziunal ed a las votaziuns federalas e dastgan lantschar e suttascriver inziativas dal pievel e referendum en fatgs federals. D'in ulterior instrument politic, il dretg da petiziun, po schizunt mintga persona far diever e quai independentamain da sia vegliadetgna e nazionalitad.

Il dretg d'eleger

Mintga quatter onns elegia il pievel ils 200 commembers dal Cussegl naziunal. Tut las Svizras ed els Svizzers sur 18 onns han il dretg d'eleger activ e passiv. Quai signifitga ch'ellas ed els dastgan ir ad eleger ed er sa metter a disposiziun sco candidatas e candidats. Sulettamain las personas employadas tar la Confederaziun ston sa decider, sch'ellas vegnan elegidas, ubain per lur professiun ubain per lur mandat politic.

En ils chantuns cun pli ch'ina sedia en il Cussegl naziunal han ils votants pliras pussaivladads per eleger la deputada u il deputà giavischà. Els pon scriver sin ina glista vida ils nums da lur candidatas e candidats preferids. Els pon inoltrar ina glista prestampada cun ils nums da las candidatas e dals candidats d'ina singula partida – u modifitgar questa glista.

Per modifitgar la glista datti trais metodos lubidas, las qualas èn er cumbinablas: els pon stritgar ils nums; els als pon panaschar respectivamain maschadar, quai vul dir integrar nums d'autras glistas. Ultra da quai pon els cumular candidatas e candidats, quai vul dir scriver lur nums duas giadas sin ina glista. Las partidas pon er sezzas metter duas giadas il num dals candidats sin la glista (ma betg pli savens),

damai «precumular» per augmentar lur schanza da vegnir elegids.

Er sche las elecziuns dal Cussegl dals chantuns n'èn betg regladas sin plaun federal, èn tuttina tut ils chantuns sa decidids per l'elecziun tras il pievel. Tut ils 246 commembers da l'Assamblea federala vegnan damai elegids directamain da las burgaisas e dals burgais.

Il dretg da votar

Tut las Svizras ed ils Svizzers ch'han cumpli 18 onns e n'èn betg sut tutela pervi da malsogna u flauvlezza mentala, han il dretg da votar. Per regla han las votantas ed ils votants quatter giadas ad onn la pussaivladad da s'exprimer davart dumondas da la politica federala. En media pon els approvar u refusar mintgamai trais fin quatter fatschentas; en cas excepziunals dentant er passa il dubel.

La populaziun po votar davart inziativas dal pievel e referendum: il referendum è obligatoric per tut las midadas da la Constituziun sco er per l'adesiun da la Svizra a tschertas organisaziuns internaziunales. En quests cas è ina votaziun dal pievel damai obligatorica. Per ch'in tal project vegnia approvà d'ora la maioritad dubla: la maioritad dal pievel (maioritad da las vuschs valavlas en l'entir pajais) e la maioritad dals chantuns (maioritad dals chantuns, en ils quals ils votants han acceptà il project).

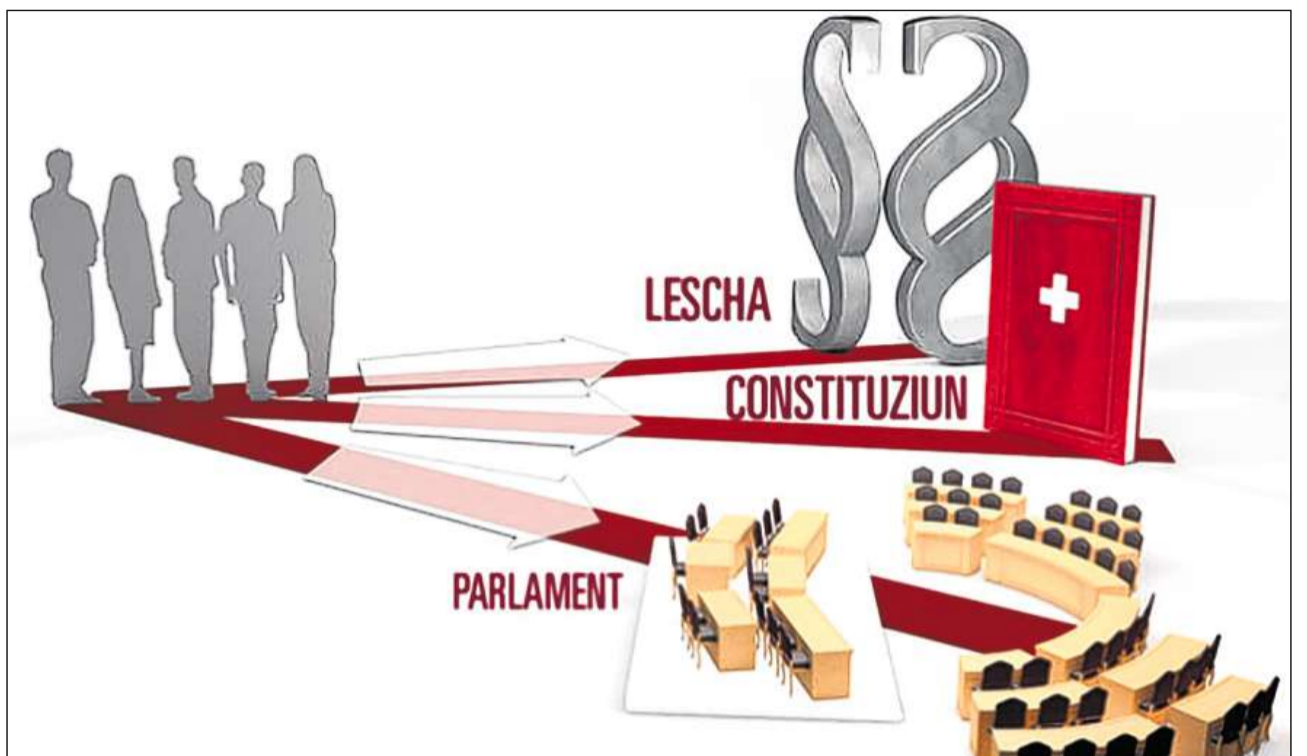
Leschas, modifitgadas u novas, e sumegliants conclus dal Parlament sco er tschertas convegnas internaziunales vegnan mo suttamessas a la votaziun dal pievel, sche quai vegn pretendi cun il referendum facultativ. Per approvar in tal project tanscha la maioritad dal pievel.

Grazia a la votaziun electronica, che vegn numnada en Svizra vote électronique, vegn ins a pudair sa participar en l'avegnir sur l'internet a las elecziuns ed a las votaziuns e na sto betg pli ir persunalmain a l'urna. Questa nova pussaivladad per exercitar ils dretgs politics vegn extendida pass per pass dapi l'onn 2000. Si'introducziun è fitg pretensiusa, perquai ch'il sistem sto adempir criteris da segirezza extremamain auts. Ils sistems ston esser fidads, precis e gists ed els ston garantir il secret da votaziun.

Il dretg d'iniziativa

Las inziativas dal pievel valan sco il motor da la democrazia directa, perquai ch'ellas na vegnan betg lantschadas dal Parlament, mabain da las burgaisas e dals burgais sez. Quels pon pretendere ina decisziun dal pievel davart ina midada u ina cumpletaziun da la Constituziun federala proponida dad els. Per che l'iniziativa dal pievel saja valavla, èsi necessari da rimnar entaifer 18 mais las suttascrizziuns da 100 000 personas cun dretg da votar.

Las suttascrizziuns inoltradas ve-

Ils dretgs dal pievel federals en survista.

CIVICAMPUS.CH

gnan controlladas da duas autoritads: Las vischnancas attestan la valavladad da las suttascrizziuns. Ellas controllaschan, sche las suttascrizziuns ed ils suttascrizzers èn inscrits en il register electoral, sch'ina persona ha suttascrit pliras giadas e sch'igl è eventualmain avant maun ulteriuras mancanzas. La Chanzlia federala controllascha l'attestaziun da las glistas da suttascrizziun inoltradas ed eruescha il dumber total da suttascrizziuns valavlas (e nunvalavlas).

L'iniziativa dal pievel po vegnir formulada sco proposta generala u – quai ch'è bler pli savens il cas – sco text complettamain redigì, uschia ch'il Parlament e la Regenza n'al pon betg pli modifitgar. Mintgant reageschan las autoritads cun ina cuntraproposta directa pli moderada sin in'iniziativa inoltrada, sperond che quella vegnia plitost acceptada dal pievel e dals chantuns. Dapi il 1987 permetta il dubel gea en las votaziuns davart inziativas dal pievel d'approvar tant l'iniziativa sco er la cuntraproposta; cun ina dumonda da tagl vegn alura erui tgenin dals dus texts che entra en vigor, en cas che tuts dus cuntanschan la maioritad dal pievel e dals chantuns.

Sin plaun federal pon ins pretendere cun in'iniziativa dal pievel mo la midada da la Constituziun federala, però betg la revisiun d'ina lescha federala existenta u l'introducziun d'ina nova. Sin plaun chantunal èsi dentant pussaivel en differents chantuns da pretendere cun in'iniziativa dal pievel la midada d'ina lescha. Quest gener d'iniziativa numnan ins inziativa legislativa.

Co lantschan ins in'iniziativa?

L'emprim ston ins fundar in comité d'iniziativa che cumpiglia almain 7, maximalmain dentant 27 personas cun dretg da votar. Il comité scriva il text da l'iniziativa, u en furma d'ina proposta generala u sco text preparà, e la dat in titel. Sin dumonda metta la Chanzlia federala a disposiziun al comité d'iniziativa musters per las glistas da suttascrizziun.

Il text vegn inoltrà a la Chanzlia federala. Quella translatescha el en las autras linguas uffizialas. Suentar ch'il comité ha approvà las translaziuns, suttametta el a la Chanzlia federala in muster da la glista da suttascrizziun ed ina declaraziun en scrit dals commembers dal comité d'iniziativa, cun la quala quels conferman ch'els appartegnan definitivamain al comité d'iniziativa.

La Chanzlia federala controlla sch'il text ed il titel da l'iniziativa correspundan a las prescripziuns legalas e relascha ina disposiziun davart questa examinaziun preliminar. Questa disposiziun vegn publicada en il Fegl uffizial federal.

A partir da quest mument ha il comité d'iniziativa 18 mais temp per rimnar almain las 100 000 suttascrizziuns necessarias, da laschar confermar quella da las vischnancas e d'inoltrar ellas a la Chanzlia federala. Probablmain n'èn betg tut las suttascrizziuns valavlas. I vegn perquai recumandà da rimnar passa 100 000 suttascrizziuns. I sto er vegnir resguardà che las vischnancas dovan in tschert temp per examinar las suttascrizziuns. Igl è perquai d'inoltrar las suttascrizziuns a las vischnancas a temp, perquai ch'il termin da 18 mais è definitiv.

In'iniziativa dal pievel è reussida, sche almain 100 000 suttascrizziuns vegnan decleradas da la Chanzlia federala sco valavlas. La votaziun dal pievel na vegn betg realisada immediatamain. Dal mument che l'iniziativa è vegnida inoltrada fin a la votaziun dal pievel passan per regla plirs onns.

Il dretg da referendum

Il pievel ha il dretg da s'exprimer davart decisziuns prendidas dal Parlament. Tscherts relaschs dal Parlament, en spezial midadas da la Constituziun federala, ston vegnir suttamess obligatoricamain a la votaziun dal pievel. Ins numna quai «referendum obligatoric». Per ch'ina midada costituziunala vegnia acceptada, dovan la maioritad dal pievel e dals chantuns (maioritad dubla).

Las leschas federalas, ils conclus federals e tscherts contracts internaziunals èn suttamess al referendum facultativ. Quai vul dir ch'els vegnan decidids a l'urna, sche 50 000 burgaisas e burgais pretendan quai. Las suttascrizziuns ston esser avant maun entaifer 100 dis suenter la publicaziun dal decret. In referendum po er vegnir pretendi da 8 chantuns ensem. Il relasch correspondent entra tuttina en vigor, sch'il referendum vegn refusà. Per refusar il referendum basta la maioritad dal pievel (maioritad simpla).

Il dretg da referendum è ina sort da veto che retardescha il process politic cun bloccar las midadas decisivas dal Parlament u da la Regenza u cun tardivar lur effect. Perquai vegn il dretg da referendum savens considerà sco frain en il maun dal pievel. Ma el contribuescha er a la concordanza: el sforza numnamain il Parlament d'integrar uschè blers circuls da personas interessadas sco pussaivel en la discussiun davart novas leschas u midadas da lescha e da chattar uschia in cumpromiss ch'è acceptabel per ina maioritad, vul dir cunter il qual nagin na lantscha pli tard in referendum facultativ.

Il referendum datti er sin il plaun dals chantuns e da las vischnancas. La

glista dals temas, cunter ils quals ins po far in referendum, è savens pli lunga che sin plaun federal. Uschia datti en plirs chantuns la pussaivladad da far in referendum da finzas (per expensas che surpassan in tschert import).

Il dretg da petiziun

Il dretg da petiziun è il dretg da drizzar en scrit in giavisch ad in'autorità competenta. L'object da la petiziun po esser mintga activitad dal stadi. Las autoritads èn obligadas da prender enconuschientscha da las petiziuns, era sch'i n'è betg obligatoric da responder ad ellas. En la pratica vegnan dentant tut las petiziuns tractadas e respundidas.

Il dretg da petiziun vala per tut las personas, pia betg mo per las burgaisas ed ils burgais cun dretg da votar: mintga persona, independentamain da la vegliadetgna e da la nazionalitad, po lantschar ina petiziun. Ina petiziun consista per regla d'in titel e d'in text. La furma n'è però betg prescritta. La petiziun po vegnir formulada sco supplica, sco pretensiun u sco proposta simpla.

Per gronda part ha la petiziun la furma d'ina glista da suttascrizziuns. Las suttascrizziuns vegnan savens rimnadas sin via. Pussaveil èsi però er da las rimnar sur l'internet. In termin, entaifer il qual las suttascrizziuns ston esser rimnadas, datti precis uschè pauc sco in dumber minimal da suttascrizziuns.

Dretg da votar da las dunnas

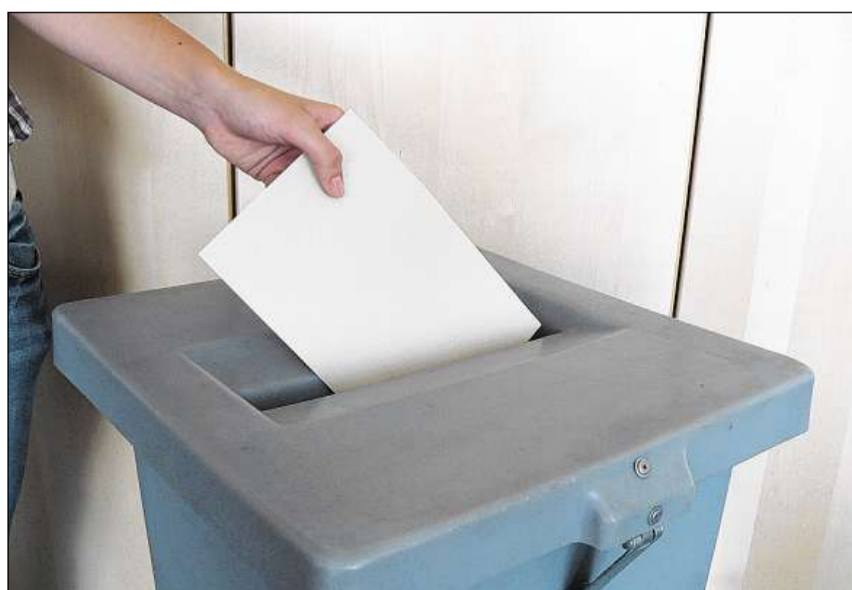
La Svizra ha introduci il dretg da votar da las dunnas sco in dals ultims pajais sin tut il mund. Pir dapi l'onn 1971 pon las dunnas votar ed eleger e sa laschar eleger sin plaun federal. Vad e Neuchâtel han introduci il dretg da votar da las dunnas l'onn 1959 sin plaun chantunal ed èn uschia stads ils emprims. Il pli ditg s'opponi encunter ha il chantun Appenzell Innerrhoden. El ha introduci il dretg da votar da las dunnas pir l'onn 1990, sin decisziun dal Tribunal federal.

La preschentaziun:

Dossier «Dretgs politics federals».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3500
www.chattà.ch

Las burgaisas ed ils burgais svizzers pon votar davart referendum obligatorics e facultativs sco er davart inziativas dal pievel.

FOTO HOLGER LANG / PIXELIO

Ir en pensiun

Tips per sa preparar sin questa nova part da la vita

■ **En Svizra è la vegliadetgna ordinaria da renta dals umens 65, da las dunnas 64 onns. I dat dentant er la pussaivladad da retrair la renta pli baud u da la suspender per in temp. La pensiun n'è però betg mo colliada cun dumondas finanzialas e d'assicuranzas.** I vala la paina da s'infurmar a temp davart novas occupaziuns e passatemp, davart la pussaivladad da cultivar contacts cun autra gliued e davart dumondas da sanadad e da tgira. La brochura «Ir en pensiun» da la Pro Senectute e la pagina d'internet «www.ch.ch» porschan infurmaziuns multifaras davart questa nova part da la vita.

Diesch tips per sa preparar sin la pensiun

1. Planisar ensemen

La part da la vita che suonda la fin da l'activitad da gudogn vegn a purtar ad ins sez, al partenari/la partenaria ed als parents grondas midadas. Perquai èsi bun da discurre sur da l'avegnir cuminaivel, da menziunar giavischs, speranzas, ideas u er temas. Planisar ensemen po er esser: emprender a s'enconuscher danovamain.

2. Calcular ordavant

In budget provisoric facilitescha a planisar ed evitescha nauschas surpraisas. Tgeninas vegnan ad esser las entradas suenter l'activitad da gudogn e co statti cun las expensas?

Per tgi che vul u sto smetter dad ir a gudagnar avant ch'el u ella ha cuntanschi la vegliadetgna per l'AVS datti intginas dumondas

impurtantas che ston vegnir scleridas: per exempel il dretg sin diarias per dischoccupads, sin in'indemnisaziun da partenza, sin ina renta da l'AI, l'autezza da las contribuziuns da l'AVS e.u.v.

Il patrun po infurmar davart las entradas dal provediment professiunal per la vegliadetgna (segunda pitga). E la finala èsi da sclerir ch'ins saja segirà bain avunda en l'avegnir en cas da malsogna e d'accident.

3. S'occupar ad uras da dumondas giuridicas

Cur ch'ì sa tracta da chaussas giuridicas èsi impurtant da sa drizzar ad uras a persunas cumpetentas.

Per tgi che viva ensemen cun in partenari/ina partenaria, cun parents u autras persunas èsi bun da reglar las dumondas finanzialas e giuridicas en scrit.

I n'è er mai memia baud da pensar vidlonder tge ch'ins vul far cun l'ierta e da sclerir la situaziun per ils ervavels. Sche la successiun d'ierta legala na correspunda betg als agens giavischs, èsi pussaivel da midar tscherzas chaussas tras in testament ed eventualmain tras in contract da matrimoniu.

4. Avair quità da sia sanadad

Vegnir vegl n'è betg ina malsogna, ma insatge natiral. Tuttina dependa il bainesser en l'avegnir era da quai ch'ins è pront da far oz per l'atgna sanadad. Las reglas d'aur per ina moda da viver raschunavla èn: blier moviment, mangiar quai che fa bain, tegnair sut controlla il consum d'alcohol, da tubac e da medicaments, chattar in ritmus regular tranter lavur e recreaziun.

Sco seniore u senior pon ins er far diever da bleras occasiuns per far sport: per exempel gimnastica, viandar, nudar, sautar en gruppas. Quai promova il plaschair da viver e permetta novs contacts.

Ina tscherza tgira da sasez gida medemamain ad esser si da chau ed ir regularmain a sa laschar controllar d'in medi gida a mantegnair la sanadad.

La pensiun avra novs orizzonts.

(FOTO: LUPO / PIXELIO)

5. Chasa ed economia

A l'entschatta da la pensiun èsi inditgà da s'organisar da nov en il dachasa, d'endrizzar quel en moda pratica e da far il pussaivel per impedir accidents en chasa. Natiralmain duai il dachasa er esser endrizzà en moda plaschavla, cunquai ch'ins vegn uss probablmain ad esser blier dapli a chasa che pli baud. Forsa fissi er bun sche mintgin avess perquai ses agen chantun da lavur.

Plinavant fai senn da sclerir a temp ils servetschs regiunals che stattan a disposiziun en cas da malsogna u d'impediment: per exempel tgirunza communal, tgira u agid en chasas, servetsch da pasts, da transport e.u.v.

Tgi che vul midar domicil, duai er s'infurmar sche quests servetschs stattan a disposiziun en il nov lieu, sch'ì dat asils da vegls e chasas da tgira e tgeninas ch'èn las cundiziuns d'admissiun per insatgi che n'è betg dal lieu; èn las colliaziuns da traffic bunas e vegn ins er là ad avair contact ed ad emprender d'enconuscher autra gliued?

6. Cultivar contacts cun autra gliued

Per il mument èsi difficil da s'imaginar: ma in di sa perdan ils contacts cun collegas, superiors, collavurators, clients e.u.v., ils contacts ch'èn colliads cun la lavur. Vegnan lura ils contacts cun ils confamigliars, ils enconuschents ed amis dad ussa a bastar?

Forsa fissi uss il dretg mument per approfondar tscherts contacts prezios? E betg d'emblidar èn er pussaivladads d'avair relaziuns cun gliued giuvna. I fiss er bun da s'infurmar davart in lieu d'inscunter fix (p.ex. ustaria, café) u ina societad nua ch'ins ha interess cuminaivels.

7. Esser avert per il nov

Blers dumondan, co ch'els pudessan restar movibels spiertalmain, cur che las pretensiuns en famiglia diminueschan, che quellas da la vita da lavur crodan davent e ch'il spiert lavura da natira pli plaun.

L'abilitad spiertala po vegnir mantegnida sch'ella vegn duvrada constamment. Quai po esser cun far discussiuns, cun emprender ordador, esser avert per novas experientschas, far gius da societad, frequentar curs ed autras occurrenzas culturalas, esser mirvegliu en il vair senn, leger ed elavurar l'acquistà per sai.

8. Scuvrir danovamain ses interess

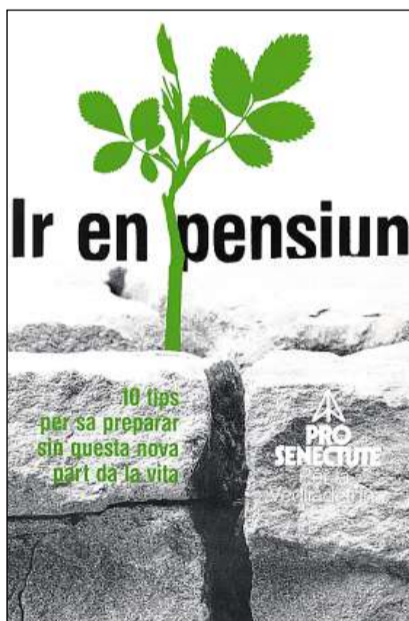
Duairs da famiglia e duairs sin il champ da lavur stgatschan savens ils agens giavischs e talents.

Ussa vegn il temp ch'ins po sa regurdar da quai ch'ins avess fargugent. Tge interess pon ins svegliar danovamain, tgenins pon ins approfondar, tge vules ins far da nov? Igl è er captivant d'ir en tschertga d'autra gliued cun interess sumegliants per barattar experientschas ed ideas.

9. Tschertgar novas incumbensas

Cura ch'ìls uffants èn creschids e l'activitad professiunala finida ston blers tschertgar novas incumbensas che pon dar in nov senn a la vita.

Savens ston ins quintar cun in tschert temp fin ch'ins ha chattà in champ d'activitad conform a las capacitads ed enconuschientschas persunalas: en famiglia, tar ils parents e vischins, en il quartier, en la plaiv, en ina societad, en ina partida, en ina gruppa d'interess, en in'istituziun sociala e.u.v.

Cuverta da la brochura da la Pro Senectute.

10. Metter auters accents

L'activitad da gudogn è orientada vers la prestaziun visibla, vers produziun e resultats.

La nova perioda da la vita avra autras pussaivladads: ella permetta reflexiuns davart l'atgna situaziun persunala. Il plaschair ed il gust da far insatge pon remplazzar la «produziun cun resultats concrets».

Avair dapli temp per patrats ed experientschas, per sentiments, per auters umans e per dumondas da la vita maina a novas ideas ed ad ina pli gronda chapientscha per l'essenzial.

Uchia po crescer era la libertad interna che tutga tar la sabientscha da la vegliadetgna.

Infurmaziuns supplementaras davart la prevenziun per la vegliadetgna

Co funcziunescha la prevenziun per la vegliadetgna en Svizra?

La prevenziun svizra per la vegliadetgna sa basa sin il princip da las trais pitgas. L'Assicuranza per vegls e survivents (AVS) e l'Assicuranza d'invaliditad (AI) furman en cumbinaziun cun las prestaziuns supplementaras (gidan là, nua che las rentas e las entradas na cuvran betg pli ils custs da la vita minimalis) la 1. pitga. Quella duai covrir il basegn d'existenza ed è obligatorica. La prevenziun professiunala (cassa da pensiun) ch'è er obligatorica furma la 2. pitga. La 3. pitga è l'atgna prevenziun. Quella è facultativa.

Tgi che vegn pensiunà survegn pia ina renta da l'AVS (1. pitga), las prestaziuns da la prevenziun professiunala (2. pitga) sco renta u sco chapital e las prestaziuns da la prevenziun privata (3. pitga), uschenavant ch'ins ha pajà las contribuziuns per ina tala.

L'autezza da la renta da l'AVS dependa dals onns da contribuziun che pon vegnir imputadas, da l'activitad da gudogn e d'eventualas bunificaziuns d'educaziun e da tgira. Ina renta cumplaina survegnan persunas ch'han ademplì l'obligaziun da pajar contribuziuns senza interrupziun a partir da l'onni chalendar, en il qual ellas han cumpleni il 21avel onni da vegliadetgna fin a l'entrada da la vegliadetgna ordinaria da renta (65 onns per umens, 64 onns per dunnas).

Cura poss jau ma laschar pensiunar?

Ins po er retrair la renta da vegliadetgna da l'emprima pitga 1 u 2 onns pli baud. Tar ina retratga anticipada dad 1 onni vegn la renta reducida per 6,8 per tschient per tut la durada da la perioda che la renta vegn retratga, tar ina retratga anticipada da 2 onns per 13,6 per tschient. La renta da la 2. pitga pon ins mo retrair anticipadamain, sch'il reglament da la cassa da pensiun prevesa expressivamain quai.

Er sch'ins ha cuntanschi la vegliadetgna da pensiun ordinaria, pon ins avair vinavant in'activitad da gudogn. En quest cas pon ins suspender la retratga da la renta per almain 1 onni e per maximalmain 5 onns u retrair la renta malgrà l'activitad da gudogn. La renta da vegliadetgna vegn augmentada per l'entira durada da la retratga da la renta, tut tenor la durada da la suspensiun. Las contribuziuns a l'AVS ch'ins paga suenter avair cuntanschi la vegliadetgna da pensiun ordinaria, èn percenter contribuziuns da solidaritad

e n'han pli nagina influenza sin l'autezza da la renta.

Preparaziun dal pensiunament

Per survegnir la renta da l'AVS (1. pitga) e las prestaziuns da la prevenziun professiunala (2. pitga e 3. pitga), ston ins prender intginas mesiras.

La renta da l'AVS na vegn betg pajada automaticamain. Per survegnir la renta ston ins annunziar en scrit il dretg tar quella cassa da cumpensaziun ch'ha retschavì las contribuziuns sco ultima.

Ins sto annunziar il dretg tar la cassa da cumpensaziun almain trais mais avant che la vegliadetgna ordinaria è vegnida cuntanschida, per che quella haja avunda temp da metter ensemen tut las infurmaziuns necessarias per la calculaziun da la renta.

Per regla vegnan pajadas las prestaziuns da la segunda pitga en furma d'ina renta. La persuna assicurada po dentant pretendar ch'in quart da ses dabun da vegliadetgna vegnia pajà sco chapital. Las cassas da pensiun pon prevar in lur reglament ch'ina quota pli auta po vegnir retratga sco prestaziun da chapital u che l'entir dabun vegn pajà sco chapital empè d'ina renta. Las modalitads sa drizzan tenor il reglament da l'istituziun da prevenziun. Omaduas pussaivladads (renta u chapital) han lur avantatgs e lur dischavantatgs, tut tenor la situaziun persunala ed ils basegns areguard la prevenziun.

Tgira ed agids a chasa

Prestaziuns en il rom da la purschida d'agids a chasa
En Svizra viva la gronda part da las persunas attempadas a chasa. En tut ils chantuns e/u en las vischnancas exista ina vasta rait da tgira e d'agids a chasa. Quests agids a chasa sa cumponan principalmain da prestaziuns en il sectur da la tgira da persunas malsaunas, dentant er d'agids per l'economia da chasa e dal servetsch da pasts.

Las prestaziuns da tgira e d'agids a chasa vegnan purschidas da princip da la SpiteX en collavuraziun cun differentas instituziuns publicas (Pro Senectute, Crusch cotschna e.u.v.) u cun organizaziuns privatas.

Persunas attempadas che abiteschan a chasa sco er lur familias survegnan infurmaziuns davart las prestaziuns d'agid e da sustegn en lur regiun da domicil directament tar l'atgna vischnanca u tar il proxim post da cussegliaziun da la Pro Senectute. Ils centers da la SpiteX infurmeschan davart la purschida da la tgira e davart ils agids a chasa.

Tgi paga la tgira a chasa?

Ils custs per la tgira da persunas malsaunas en il rom dals agids a chasa vegnan da princip surpigliads da las cassas da malsauns. L'atgna cassa da malsauns infurmescha davart ils custs ch'ella surpiglia. Ils auters geners dals agids a chasa (agid per l'economia da chasa, servetsch da pasts, cussegls administrativs e persunals) van perencunter a quint da la persuna che retira quests servetschs.

Sche las entradas da la persuna attempada na bastan betg per finanziar ils agids ch'ella basegna a chasa, po ella dumandar prestaziuns supplementaras. Persunas ch'han difficultads da far las chaussas da la vita da mintgadi pervi da problems da sanadad (levar, sa lavar, mangiar e.u.v.) pon dumandar tar l'AVS ina indemnisaziun a persunas dependentas d'agid. En cas singuls porscha la Pro Senectute in agid finanziel a persunas basegnas.

La preschentaziun:
Dossier «Ir en pensiun».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=870
www.chatta.ch

Il stgilat – l'acrobat da noss guauds

■ Il stgilat appartegna als ruiders. El maglia nuschs, sems, coclas, chatschs e scorsa e mintgatant era insects ed ovs d'utschels. L'excellent rampignader è fitg derasà en guauds da guglias, da figlia ed en parcs. Las lungas griflas datan tegn vi da la scorsa da las plantas; cun sia cua lunga e spessa po el tegnair l'equiliber cun siglir d'ina planta a l'au-tra. Il stgilat fa ses gnieu aut en la tschima da las plantas. Il gnieu ha la furma d'ina culla cun in'entrada da la vart. L'animalet è activ dal di e na fa nagin sien d'enviern per propi. L'enviern, cur ch'el ha fom, banduna il stgilat il gnieu e va a la tschertga da ses zups.

Cumparsa

En sia cumparsa è il stgilat adattà a la vita ch'el maina raivend per las plantas. Stgilats èn fitg levs e paisan be 200-400g. Exemplars creschids cuntanschan ina grondezza da 20-25 cm (dal chau al bist); la cua mesira radund 15-20 cm. Durant raiver serva la cua lunga sco agid da balantschar; cura ch'il stgilat siglia d'in lieu a l'au-ter, furma la cua ina sort guvernagl. Mastgels e femellas na sa differenzieschan betg areguard lur grondezza e lur colur. Stgilats chaminan sin las plantas-pe. Las tschattas davant han quatter dets cun lungas griflas moviblas; er ils poleschs degenerads han griflas. Las chommas davos èn surproporzionalmain lungas e fitg fermas; las lungas griflas sturschidas pussibiltesch an al stgilat da raiver engiu cun il chau avant.

Stgilats han ina tipica dentadira da ruider. Ils dents lungs da ruier creschan adina puspè suenter (fin 10 cm per onn).

Il pail dal stgilat consista da chavels curts che vegnan midads duas giadas l'onn. Il pail d'enviern è bier pli spess che quel da stad; savens è er la colur d'enviern pli stgira u griscenta. Ils tschofs sco penels che vargan si las ureglias fin 3,5 cm fan part dal vestgi d'enviern; la stad èn quels fitg curts u betg avant maun.

Activitad

Il stgilat è in animal fitg agil, adattà per fetgamain a la vita sin las plantas. Sias toppas davos grondas e fermas e sias griflas stortas fan dad el in excellent rampignader da plantas. Cun grond inschign raiva el d'ina planta ensi ed engiu (cun manar las toppas davos) e fa gimnastica tranter la roma.

Pervia da ses pitschen pais sa mova il stgilat er sin roma fitg satiglia. Cura ch'el siglia lunsch, dovra el la cua per diriger e franar il sgol. Sigls da 4-5 meters n'èn nagin problem per quest pitschen acrobat. Tant sin las plantas sco er per terra sa mova il stgilat en furma da pitschens sigliots. Stgilats èn activs durant il di. Chauds dis da stad tschertgan els lur vivonda la damaun e la saira; durant il di sa retiran els lura en il gnieu.

Il radius d'activitad d'in singul stgilat

Cun sia dentadira da ruider vegn il stgilat d'avrir mintga crosa da nuschi.

FOTO: PD

cumpiglia en media 23 fin 40 hectaras (mastgels) resp. 14 fin 26 hectaras (femellas). Ils singuls abitadis sa cuvran per part.

In gnieu cumadaivel

Bleras spezias d'animals fan gniesus. Ils pli enconuschents en ils gniesus dals utschels. Ulteriurs animals che fan gniesus fitg bels ed inschigns èn ils insects, per exempel las furmiclas e las termitas. I dat dentant era numerus mammals che fan gniesus sur u sut la terra. Da quels fan part per exempel ils ratuns da l'America dal Nord, las mieurs rampignadras da l'Africa ed ils bursalins da l'Australia. In dals gniesus ils pli fascinants è però quel dal stgilat.

Cun ir l'enviern tras il guaud ves'ins magari gniesus en la roma ch'han la grondezza da ballas: quai èn ils gniesus dals stgilats cotschens e grischs. Bliers èn vids, perquai ch'els èn memia vegls u perquai ch'els vegnan duvrads mo la stad. Auters èn dentant occupads d'in stgilat che fa in cupid.

Ils stgilats èn er activs l'enviern (enturn mezdi) e pon surviver mo paucs dis senza magliar. Els van l'enviern en lur gnieu per durmir e sch'i plova e naiva. Il gnieu è fatg da romins e frastgas ed è pulstrà cun scorsa, erva e feglia. Il gnieu po avair in diameter da var 45 cm, la chombra in tal da var 30 cm.

Il gnieu vegn costruì en la furtga dad ina planta. In cranz da roma e feglia furma la part exteriura; a l'intern sa chatta il letg bain pulstrà. Durant construir il gnieu sa volva il stgilat adina enturn sai per dar al gnieu sia furma radunda. Il gnieu d'enviern è pli stabil che quel da stad.

Cumportament social e multiplicaziun

Stgilats vivan per regla a moda solitaria. I dat dentant er cas nua che pitschnas societads sa furman ordiaifer il temp da la copulaziun. En quest cas partan plirs stgilats il medem gnieu. Entaifer questas

gruppas domineschan ils animals (mastgels e femellas) ils pli gronds ed ils pli vegls.

La copulaziun ha lieu la fin mars (en la Bassa per part gia la fin schaner ed il favrer, suandà d'ina segunda fasa da copulaziun il medem onn). Las femellas en chalur secreteschan in'odor che carmala ils mastgels. Quels curran suenter ad ellas e fan vairas chatschas en las curunas da las plantas.

Suenter radund 5 emnas naschan en il gnieu 3-7 animallets bluts ed orvs. Els paisan 8,5 grams ed han ina lunghezza dal corp da radund 6 cm. Els vegnan tgirads be da la mamma. Suenter 9 emnas tschertgan els gia sez lur maglia. Tuttina restan els anc in temp en vischinanza dal gnieu da la mamma. La madrezza sexuala cuntanschan ils stgilats gia suenter indesch mais, ma per regla tiran els si agens pitschens pir en la vegliadetgna da dus onns. Var 80 procent dals pitschens stgilats na survivan betg l'emprim onn (pervia da fiernas e giats). Tar ils stgilats che survivan l'emprim onn munta l'aspectativa da vita radund 3 fin maximal 7 onns; en parcs d'animals cuntanschan els ina vegliadetgna da fin 10 onns.

Nutrimet

Ils stgilats sa nutreschan da nuschs, glogns, sems da puschas, brumbels, ampuaunas, bulieus, magari er da larvas d'insects u lindornas. Els maglian gugent ils minzs da las puschas-pign e da las betschas. Per pudair magliar quests sems mordan ils stgilats giu las stgaglias da las miscalcas. Suenter il past restan savens enavos puschas ruisas da pign e da sember. En buns temps rimnan els vivonda e fan provisiuns en lieus zuppads. Surtut l'atun rimna il stgilat nutriment e chava quel en il terren. Schebain ch'el ha in'activitad reducida, banduna il stgilat er durant l'enviern regularmain ses gnieu per tschertgar las reservas ch'el ha fatg

l'atun. Ma cunquai ch'el na chatta betg tut ses zups, gida el – tuttina sco la cratschla – a derasar las plantas.

Inimis

Tar ils inimis nativals dal stgilat tutgan la fiernga ed ils utschels da preda. La fiernga melna raiva prest tuttina bain sco il stgilat. Da di è il stgilat bain en avantatg grazia a ses pais pli bass, ma da notg al surprinda la fiernga savens en ses gnieu. Dals utschels da preda (piv, sprer, girun) mitschan ils stgilats savens cun currer en rudè enturn il bist da la planta. En situaziuns da fitg grond privel po il stgilat er sa laschar crudar per terra or da gronda autezza senza sa blessar. En parcs e curtins èn savens ils giats ils pli gronds inimis dals stgilats.

Sistemica e derasaziun

Entaifer l'urden dals ruiders (Rodentia) furman ils sciuroids (Sciuridae) ina vasta famiglia che cumpiglia tranter auter ils stgilats, ils sabrins, ils stgilats da la terra e las muntanellas. En questa famiglia vegnan differenziadas las sutgruppas che vivan per terra, sin las plantas u ch'han membranas da sgular. Il gener dals stgilats (Sciurus) tutga tar ils sciuroids che vivan sin las plantas (Sciurini). Tut ils stgilats èn da postura plitost pitschna, han ina cua spessa e vivan en guauds. La gronda part da las 28 spezias da stgilats viva en l'America; be trais spezias vivan en l'Eurasia. En l'Europa Centrala è schizunt da chasa da natira be ina spezia da stgilat (Sciurus vulgaris). Per differenziar quella da las ulteriuras spezias la numn'ins per part «stgilat per propi» u «stgilat europeic».

Entaifer il gener dal stgilat indigen existan per part fitg grondas variaziuns da la colur dal pail. Dal sid vers il nord e nordost vegn la colur pli grischa; dal vest a l'ost mida la colur da cotschen vers nair. I dat però regiuns nua che variantas co-

tschnas e nairs cumparan ina sper l'au-ter, sco che quai è er il cas en l'Europa Centrala. Il pli derasà en noss guauds è il stgilat brin stgir, ma mintgatant ves'ins er exemplars brin cotschents. Er albinissem e melanissem èn fenomenos ch'ins po observar savens tar ils stgilats en Europa.

Il stgilat indigen è derasà quasi en tut l'Europa (cun excepziun da la Spagna dal Sid, dal Portugal e da tschertas regiuns da l'Italia). Vers ost è el plinavant da chasa quasi en l'entira Asia dal Nord, da l'Ural fin a Kamschatka ed en la Corea. En lur territori da derasaziun cumparan ils stgilats fin ad in' autezza da 2000 meters sur mar.

Il tipic spazi da viver dal stgilat indigen èn guauds da coniferas. Be en la part da derasaziun europeica cumpara el er en guauds maschadads e guauds da feglia. Sco animal che suonda la cultura cumpara el en l'Europa savens er en parcs e curtins.

In sguard als parents

Cumbain ch'ils biologs preferesch an oz ina subdivisiun pli differenziada (a basa da criteris da la genetica moleculara) pon ins – sco gia mussà survat – sutdivider ils sciuroids en las trais gruppas dals stgilats petaurins (cun membrana da plane-giar), dals stgilats da plantas e dals stgilats da la terra.

Tscherts stgilats ed auters mammals che vivan sin las plantas san plane-giar. Quests sabrins u stgilats petaurins han pels tranter las chommas davos e davant che s'avran sco in paraplievgia. Els vivan surtut en l'Asia dal Sidost, cumparan dentant er en vastas parts da l'emisfera nord. Cun lur pels tranter las chommas e la cua platta per manischar e franar «sgolan» ils stgilats petaurins d'ina planta a l'au-ter.

L'enviern vegnan ils gniesus dals stgilats magari visibels.

MIROSLAW/PIXELO

Il stgilat grischi è in stgilat da planta ch'è vegnì importà da l'America en l'Engal-terra ed ha stgatschà qua bunamain tut ils stgilats cotschens. Ils stgilats grischs prendan da tuttas sorts materials per far lur gnieu: launa nursa, plimas, fain, spias, fletga, strom, romins, feglia setga, feglia verda, nuschs-fau, scorsa. Quels che vivan en las citads dovran era ruments sco tastgas da plastic, stromins per baiver e palpieri da gassetas. En il fratemp è il stgilat grischi er sa derasà en l'Irlanda ed en l'Italia.

Il stgilat da la terra il pli vischin – abstrahà, bain chapi, da la muntanella – viva en l'Europa dal Sidost. El fa sia tauna sut la steppa per mitschar da ses inimis e da la chalur. El viva en grondas colonias; ins chatta fin 12 000 animals sin in spazi da 330 m². Il stgilat da la terra maglia parts da plantas sco ragischs e bulbas, ma era fritgs e sems.

Er il stgilat da Sibiria appartegna als stgilats da la terra. Da stad porta el fritgs, tschagulas, bulbas e ragischs en sia tauna. Quest proviant tanscha per tut l'enviern ch'el passenta cun durmir. Da stad maglia el fitg bier ed accumulescha uschia reservas da grass. Sch'el sa senta en privel, dat el in ferm tschivel per avvertir ses cumpogns.

La presentaziun:

Dossier «Stgilat».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1285
www.chatta.ch

Ils tschofs orasum las ureglias spareschan en il decurs da la primavaira. ROLF HANDKE/PIXELO

Cun manar las toppas davos è il stgilat er bun da raiver engiu. RUDOLPHO DUBA/PIXELO

La Svizra avant l'arrivada dals Romans

■ En l'Europa Centrala va il temp da crap a fin vers 2200 a.C., alura suondan il temp da bronz (fin 800 a.C.) ed il temp da fier. En la davosa fasa dal temp da crap, il temp neolitic, è l'uman daventà sedentar; en il temp da bronz èn suandadas emprimas culegnas fortifitgadas, pli tard la cultura da santeris cun urnas; il temp da fier sa dividea en la fasa «proto-celtica» (temp da Hallstatt) ed en il temp da Latène (a partir da 450 a.C.).

Ma co vegnin nus a savair co che vivevan ils umans da questas epocas? Cun tge cundiziuns climaticas han els gi da vegnir a frida? E tge svilups economics e culturals sa laschan distinguer? Da talas dumondas s'occupa Dario Gamboni en il suandant essai ch'è cumparà en la revista «Ars Helvetica».

L'istorgia avant l'istorgia

Gia il pled sez, «preistorgia», para da translocar quest temp da l'istorgia – che nus enconuschain unicamain nà dals fastiz ch'èn anc sut la terra (quasi en il tschaler dal territori cultural) – en ina spezia d'avantchombra. Ma è quai propi stà mo in lung preludi senza grondas consequenzas u plitost in temp ch'ha mess fundament, sco che manegia l'auto-ter term tu-destg, discurrend da «Urgeschichte»?

L'iarta materiala preistorica cumpara pir dapi la mesadad dal 19avel tschientaner, cun las correcziuns dals flums en la Svizra Bassa e cun l'emprima fevra d'exchavaziuns archeologicas. Cunquai che quests objects, ensemen cun las modas da viver e da pensar, n'èn betg svanids en in sfratg cun l'arrivada da la scrittura, q.v.d. dals Romans, èsi pussaivel d'observar sin il territori da la Svizra gia da lez temp quests tratgs caracteristics ch'ins enconuscha anc oz: la marginalitad (reala u supponida), la circulaziun e la partiziun.

En sasez ha l'entira Europa Centrala e Settentrionala gi per in lung temp ina rolla da periferia en confrunt cun las grondas civilisaziuns urbanas dal Proxim Orient e da la Mar Mediterrana ch'han introduci già bler pli baud chaussas fundamentalas sco l'agricultura e la tratga da muvel, la chermica, la scrittura e la mu-naida; la zona alpina, pli exposta a las midadas climaticas ed als glatschers, mal accessibla e pauc adattada per abitar, è qua be in cas pli extrem. Ma la teoria «diffusiunista» naschida il 1920 che leva far crair che las culturas «barbaras» europeicas derivan cumplainamain da la «tgina» en il Proxim Orient per las integrar en la

Fiblas a rudella dal temp da Latène, chantun Turgitg. FOTO PD

cronologia da las civilisaziuns istoricas, è vegnida relativada bel e bain tras las novas tecnicis scientificas da dataziun scuvertas suenter la Segunda Guerra mundiala (cun l'agid da l'isotop da charvun C14, da las annadas dal lain u da l'analisi dal pollen). Cun ils onns è la preistorgia europeica s'acquistada in tschert respect ed ins quinta ussa dapli cun l'originalitad locala ed il svilup autonom, surtut en la metallurgia, documentada en plirs lieus en Svizra. Ils contacts cun l'ambient mediterranean n'èn perquai betg stads main impurtants, e tant ils pass alpini sco il Rodan han ins duvrà gia fitg baud sco vias da transit. Quai è documentà sin il territori sez cun conchiglias marinas duvradas dapi il mesoliticum sco cliniez u cun ina maniera glischedata neolitica d'origin breton ch'ins ha chattà sin la via dal Pass dal Teodul. Durant il temp da fier eran ils agens stgazi minerals da zin e da fier memia stgars, quai ch'ha augmentà il basegn da barats regulars, in fenomen ch'er auters materials elementars sco il sal e la mangola vegnan a rinforzar durant l'entira istorgia dal territori svizzer, furmond in cuntrapaia a l'autarchia ed ad ina stricta economia da subsistenza.

Tant sco ch'ins sa, è il territori vegnì populà successivamain nà da pliras varts, furmond zonas che s'avischinan pli e pli, sa tutgan u perfin sa penetreschan, ma ch'han adina, schizunt sur pass ora, lioms

pli stretgs cun lur retroterra che tranterad ellas. I dat damai gruppas d'origin mediterranean che populeschan las zonas meridionalas ed occidentalas ed autras che vegnan nà dal center e dal nord da l'Europa. Quai n'èn però betg partiziuns geograficas cleris e nettas, i dat grondas fluctuaziuns, surtut en il territori da la Svizra Bassa, che favuriseschan spezialmain ils contacts ed ils barats. Il status da «culturas» preistoricas, identifitgadas sin basa da segns caracteristics furmals sco ils «stils» da chermica e numnadas en general suenter ils lieus d'exchavaziuns impurtantas (sco Cortaillod u La Tène a la riva dal Lai da Neuchâtel), è anc oz spira ipoteta: durant ils onns 1930/40, en la fasa da l'«archeologia dals pievels», discurrev'ins plitost d'etnias ed ussa pli precautamain mo anc da gruppas socialas e culturalas. En il temp da fier vesan ins ina partiziun che sumeglia gia per part la divisiun linguistica da pli tard: il Tessin e la Mesolcina èn colliads cun la cultura lumbarda-piemontaisa da Golasecca entant che l'Engiadina e la Val dal Rain Anterior furman la zona da Laugen-Melau ensemen cun il Tirol ed il Trentino; la Svizra Bassa ed il Giura fan percenter part dal territori celtic. I na sa tracta damai betg d'«identitads» originalas ed invariablas, ma da continuidads dal spazi e da l'istorgia che s'explitgeschan or da la topografia – la charta da linguas da la Svizra actuala mussa cunfin ch'èn anc quasi identics cun ils sparta-auas.

La lingua dals objects

Il preistoricher sto empruvà da sa far in'idea dal passà unicamain cun l'agid dals objects: fastiz dad eveniments, rests d'umans, animals u plantas, instruments duvrads u fatgs da l'uman. Tut quai ch'el chatta sto el examinar fin en ils minimis detagls per survegnir in maximum d'infurmaziuns. Las tecnicis svilupadas dals archeologs èn damai idealas per mintga studi da la cultura materiala e porschan la metoda scientifica la pli elavurada per parter in spazi en quadranguls e rimnar sistematicamain tut quai ch'el cuntegna, cun particulara atenziun a la localisaziun respectiva. Senza pudair sa referir a funtaunas en scrit, daventan il context dals objects e lur distribuziun en il spazi elements d'interpretaziun essenzials. La posiziun d'in ornament en ina fossa, d'in utensil en ina chasa, da la chasa en il lieu e dal lieu en la regiun, la posiziun d'in material u d'in product artisanal en confrunt cun lur lieus d'origin, po raquintar insatge sur da la moda da viver, da la cronologia dals stabiliments, da la derasaziun da las tecnicis u da las vias dals barats commercials. Pertutgant la funcziun senza dals objects, è il context savens l'unic agid per reducir l'ambiguitad tipica dals «documents» visuals. Ma da questas

chaussas èn ins daventà conscient be avant pauc temp; las exchavaziuns da pli baud sa contentavan da rimnar ils objects e d'als exponer gruppas tenor criteris artistichs u furmals, da maniera ch'ins fa ussa paradoxalmain pli gronds progress en la perscrutaziun da las epocas las pli veglias, cun rasadas anc pli intactas.

Ma er cun la pli gronda precauziun e rimnond in maximum da material e d'infurmaziuns, èsi necessari da destruir ina rasada per avair access a quella anteriura – l'archeologia sa fatschenta pia en maniera fitg concreta cun la stratificaziun. Il fatg che quai ch'ins tschertga è sut terra, limitescha er en bleras autras manieras la rimnada ed ils custs da las tecnicis necessarias sforzan da tscherner ils lieus d'exchavaziun plitost currind suenter ils plazals da construcziun che tenor la logica scientifica d'ipotesa e verificaziun.

Adina puspè datti però novs resultats ch'obligheschan da reveder permanentmain il passà preistoric, savens cun midadas considerablas, sco cur ch'ins ha spustà enavos per in millenni l'introducziun da l'agricultura sin territori svizzer en consequenza da las exchavaziuns dals ultims decennis en il Vallais.

Nomads e stabels

Ils glatschers dal Würm (ca. 75 000 fin 10 000 onns a.C.), la davosa da las grondas epocas glazialas dal pleistocen, èn s'extendids sur l'entir artg alpin ed han cuvert quasi l'entir territori da la Svizra, eliminond durant lur retratga la gronda part dals fastizs d'antieruras populaziuns. Els han però laschà enavos enorms grips da granit ch'els avevan transportà fin sur il Giura, quests misterius blocs erraticos che pir l'inschigner vallesan Ignaz Venetz è stà bun da declarar geograficamain en il 19avel tschientaner cun sia ipoteta dal moviment dals glatschers. Il terren ch'els han laschà enavos suenter lur retratga sa cuvra plaunet puspè cun guauds e sa repopulescha cun chatschaders e nomads. Lur movibilitad s'adatta a quella da la selvaschina ed als permetta a medem temp da mantegnair rapportos da barat sur lungas distanzas. Dal moment ch'ins è sa stabili, han ins er introduci l'agricultura dal graun e la domesticaziun dals animals da niz quai ch'ha fixà las funtaunas da nutriment ed ha permess ina creschientscha demografica e la economia da provisiun caracteristica per la «revoluziun neolitica». Sco tar tut tschellas grondas innovaziuns preistoricas, paran er questas d'esser sa derasadas plitost cun l'arrivada da populaziuns che las enconuschevan gia che cun populaziuns localas ch'avessan emprendi insatge nov. Ins sa ussa ch'igl ha dà agriculturas en il Vallais gia vers la fin dal 6avel millenni, penetradas probablmain nà da l'Italia grazia a l'optimum climatic. Er en

il Giura han ins chattà fastizs neolitics fitg vegls, entant ch'en la Svizra Bassa cumparan las construcziuns sin lungas pitgas da lain a la riva dals lais (cultura da Cortaillod) pir en l'emprima mesadad dal quart millenni.

Questa stabilisaziun n'è però ni assoluta ni definitiva. Midadas climaticas e lur influenza sin il nivel da las auas paran d'avair sfurzà ils abitants da las palissadas – abandonadas definitivamain a l'entschatta dal temp da fier (6avel tschientaner a.C.) – da midar detg savens domicil. La tratga da muvel sposta il problem dal nutriment sin l'alimentaziun dals animals da niz e cun las midadas da pastgira liadas a las stagiuns èsi er necessari da construir dus u trais domicils a differents autezza en las valladas. Er il bronz (vers 2000 a.C.) ed il fier èn probablmain vegnids introducids da populaziuns migrantas ed ils Celts, che sa derasan sur tut l'Europa a partir dal segund millennari, sa stabiliseschan be fitg plaun.

Barats e dependenzas

Durant il temp da fier (dal 8avel tschientaner a.C. a la conquista romana) han ils Celts incorporà ina gronda part da l'Europa en ina cuminanza linguistica e culturala, senza però organisar il territori en maniera unifitgada. Lur societad era partida en trais gruppas: noblezza cumbattanta, sacerdots e pievel. Las cellas da basa eran ils clans da famiglia, gruppads en schlattas; lezzas furmavan lura las «naziuns». Ils barats dal mund celtic cun quel mediterranean (grec, etrusc e roman) s'augmentan fermamain durant il temp da fier tardiv (dapi la mesadad dal 5avel tschientaner a.C.), passond tras il territori da la Svizra, nua ch'ins cumenza en il decurs dal segund tschientaner a duvrar munaidas ed a construir aglomeraziuns fortifitgadas ch'els Romans numnavan «oppida».

Nossas enconuschientschas da l'entira civilisaziun celtica dependan da la «proto-istorgia», q.v.d. ch'ella n'ha betg laschà sezza enavos documents en scrit e che nus l'enconuschain tras descripziuns redigidas da commembers d'altres culturas, surtut dals Romans. Texts e nums latins ans infurmeschan damai sur dals «pievels» celtics e betg celtics (i na dat betg ina «razza celtica» e las relaziuns d'appartegnientscha èn tut auter che cleris) ch'abitavan en il territori da la Svizra avant la conquista romana: ils Allobrogs en il sidvest dal Lai da Genevra, ils Helvets en la Svizra Bassa, ils Rauracs en il nordvest ed en l'Alsazia, ils Nantuats, ils Veragrains, ils Seduns ed ils Ubers en il Vallais, ils Leponts en il Tessin, en parts da las valladas d'Uri, da Glaruna e dal Rain Superiur ed ils Rets en la part orientala da las vals grischunas e pli vers il nord, l'ost ed il sid da las Alps. Nus dependain qua litteralmain dal punct da vista da lur victur, cunquai che la gronda part da las infurmaziuns deriva dal «De bello gallico» da Julius Caesar, l'um ch'ha mess a Bibracte (tranter la Loire e la Saone) il 58 a.C. in term sanguinuos a la migraziun manchada dals Helvets.

Caesar scriva ch'els Celts hajan dà fiou a lur vitgs (var quattertschient) ed a lur «oppida» (ina dunsaina) avant che abandonar lur terren per motifs ch'el na menziuna betg e che nus n'enconuschain anc oz betg. Nus n'enconuschain er betg anc tut ils lieus nua che sa chattavan las «oppida» ch'eran sco ch'i para centers politics e culturals cun funcziun d'etappa da viadi e da martgà. La tscherna da lur posiziuns lascha er supponer in'intenziun da defensiu, sco sin las collinas da Genevra (en territori allobrog) e da Basilea (en territori raurac) u sin la penisla da Berna-Engel, en terra helvetica.

Epoca	Culturas/societad	Tecnologia/Innovaziuns
Temp paleolitic 12000 a.C.	Ils emprims umans en Svizra: l'uman da Neandertal e l'uman modern; culturas da chatschaders dal temp glazial	Utensils da crap, lain, corna ed oss; artisanat; religiu; sepulturas
Temp mesolitic 6000/5500 a.C.	Culturas da chatschaders dal temp postglazial cun territori pli pitschens	Armas ed utensils cun nizzas da silix fitg pitschnas («microliths»)
Temp neolitic 2200 a.C.	Societads productivas cun cultivaziun dad ers ed allevament da biestda	Vita sedentara; chasas stablas; chermica; invenziun da la roda; barat da marganzia; emprima elavuraziun d'arom
Temp da bronz 800 a.C.	Las ierarchias socialas vegnan rinforzadas; intginas culegnas fortifitgadas	Elavuraziun da bronz; entschatta da la specialisaziun artisanala; barat da marganzia intensiv
Temp da fier pli vegli (temp da Hallstatt) 450 a.C.	«Prinzis» a la testa d'unitads politicas; Celts (Protoceles)	Explotaziun da fier; contact cun la regiun da la Mar Mediterrana; «commerz» en furma da barat da regals «diplomatics»
Temp da fier pli nov (temp da Latène) 15 a.C.	Stadis da stipas cun la noblezza a la testa; Celts (Helvets euv.), Rets, Leponts	Migraziuns; emprimas culegnas da caracter urban; contacts commercials intensiv; entschatta da l'economia monetara

Las epocas preistoricas en Svizra.

TENOR ARCHEOLOGIA SVIZRA

La preschentaziun:
Dossier «Temp preistoric en Svizra».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=3511
www.chattà.ch

Daners, bancas, bursa e products finanziaus

La muntada da las finanzas en il circuit economic

■ **Sper ils emploiads, las interpresas ed il stadi furman las bancas in dals quatter acturs principals da l'economia. Entaifer ils fluss economic reguleschan quellas ils stgomi monetars tranter ils singuls acturs: l'emploia po plazzar ina part da ses daners a la banca; l'interpresa po da l'atra vart emprestar da la banca daners per far novas investiziuns e sviluppars sias activitats.** L'emploia po dentant era investir ina part da ses daners a la bursa. Ils differents products finanziaus che vegnan martgadads qua pussibiliteschan medemamain a las interpresas da far novas investiziuns; ils investiders da lur vart speran da pudair augmentar qua tras lur gudogn.

Las furmas dal daner

En il decurs da l'istorgia han differents raubas servi sco med da barat. Pli da vegl vegniva rauba barattada cunter rauba, per exempel cliniez cunter graun, biestga cunter utensils. Sch'insatgi vuleva barattar pelitschas cunter graun stueva el chattar il partenari che tschertgava tala rauba e vegnir perina cun quel davart la quantitad da barat. En vista a questas difficultads han ins tschertgà in med da barat reconuschì generalmain. Tals meds èn stads per exempel vivondas, metals, minerals. A la fin ha il daner da metal pudì sa var valair. Quel valeva a l'entschatta gist tant sco il metal ch'el cuntegneva.

Oz existan ils daners tant en furma contanta (bancnotas e munaidas) sco er en furma scritta (contos da banca u contos postals, daner electronic). La gronda part dals transfers monetars succedan mo pli sin pal-piri: dal conto dal cumprader vegn l'im-

port deducì e credità sin il conto dal vender.

La massa monetara

Per mantegnair en equilibr l'economia sto il current da daners vegnir adattà al current da bains. La regulaziun da la quantitad da daners è l'incumbensa la pli impurtanta da las bancas centralas.

La quantitad da daners po vegnir influenziada cun metter daners en circulaziun (crear daners) u cun prender daners ord circulaziun (disfar daners). Sche la quantitad da daners vegn sminuida, tschessa la dumonda totala, entant che quella crescha cun augmentar la quantitad da daners.

Las bancas naziunalas emprovan d'influenzar il svilup economic cun diriger la quantitad da daners. Uschia vegn la quantitad da daners sminuida per exempel tar in'inflaziun (dumonda surpassa la purschida). En cas da recessiun vegnan las bancas centralas perencunter ad empruvar d'augmentar la dumonda cun far ina politica da daners generusa.

Las devisas

La banca centrala d'in pajais emetta bancnotas ed empresta daners a las bancas commercialas. Ella creescha uschia la basa monetara. La plipart da las munaidas naziunalas (numnadas devisas) fluctueschan libramain sin il martgà da devisas, tut tenor la dumonda e l'offerta. La banca centrala po influenziar il curs da stgomi cun cumprà u vender grondas quantitads da devisas estras u cun midar il tschains ch'ella applitgescha per las bancas.

Il stadi n'ha betg il dretg da duvrar la banca centrala per finanzia las expensas publicas. En tscherts pajais betg democratics fan las regenzas stampar senza retgnientschas bancnotas per lur agen diever; quai accelera l'inflaziun e renda povra la populaziun, perquai ch'il daner perda valor.

La bursa a Turitg.

FOTO ROLF KREKELER/PIXELIO

Las bancas

Ils consuments na dovran per regla betg tut lur entradas per cumprà bains da consum; ina part da lur entradas mettan els da la vart per spargnar. Ils motivs per spargnar pon esser la scolaziun dals uffants, la cumpra da raubas charas (sco per exempel in auto), in viadi a l'ester, la cumpra d'ina atgna chasa u il provediment personal.

Per gronda part mettan ils consuments a disposiziun ils daners spargnads a las bancas. Cun quels pon las bancas dar credits als interprendiders per cumprà novas maschinas e novs indrizz. La banca ha qua la funcziun d'intermediatura tranter quel che dat e quel che prenda ils daners. Quai ch'els ins spargnan, vegn emprestà ad auters transitoricamain. Els daners spargnads na van pia betg a perder a l'economia (danor cun tesorisar), mabain restan en la circulaziun economica.

Lur muntada per l'economia

Las bancas èn pia intermediaras da finanzas che mettan ils daners dals spargnaders a disposiziun dals emprestaders. Cun pajar in tschains po in'interpresa u ina persuna privata obtegnair in credit per finanzia sias activitats.

Da quai resulta ch'il spargnar è da gronda muntada per l'economia. Spargnar è la premissa la pli impurtanta per renovar e sviluppà l'economia. Sviluppà novs products e cumprà novs meds da produziun èn premissas impurtantas per restar en concorrenza sin la fiera mundiala. Be interpresas che pon concurrer èn capavlas da segirar lur plazzas da lavur e porscher pli autas pajas ed in temp da lavur sminui a lur lavurants.

Il funzionament da la bursa

La bursa è in martgà deditgà al stgomi da materias primas (cacau, café e.u.v.), da devisas (dollars, francs, euros e.u.v.) u da valurs (aczijs, obligaziuns e.u.v.). Ella po esser in lieu concret, sco las hallas da martgà dal New York Stock Exchange, u ina platfurma virtuala, sco il Nasdaq.

La bursa la pli enconuschenta è la bursa da las valurs, nua ch'ins stgomi aczijs, obligaziuns ed autras vaglias. Sch'ina interpresa entra en la bursa, propona ella al public da cumprà aczijs per posseder ina part da ses chapital. Questas aczijs pon alura puspè vegnir vendidas ad in curs che fluctuescha constantamain tenor la valor supponida da l'interpresa.

Las previsiuns da la bursa

La valor exacta ed il potenzial futur da las interpresas èn suttamess a tuttas sorts speculaziuns. Per prevesair il svilup d'in titel utilischan ils investiders pliras metodas. Las duas metodas principalas èn l'analisi

tecnica che consista a studegiar las tendenzas dal martgà cun agid da statisticas e l'analisi fundamentala ch'emprova dad evaluar la valor reala d'ina interpresa a partir da sia bilantscha e da ses quints annuals.

Cura che la valor da bursa da las interpresas è bier pli auta che lur valor reala, han ins ina vaschia da speculaziun. Quai è stà il cas la fin dals onns 1990 en l'euforia da la nova economia. Suenten che la vaschia d'internet è schluppada la primavaira 2000, han fitg blers investiders sin l'entir mund vendi en in'atmosfera da panica lur titels. Els curs èn uschia crudads massivamain. Er il 20avel tschientaner ha enconuschì pliras crisas da la bursa. La pli impurtanta è stà il crash a la Wall Street il 1929.

Products finanziaus: ils titels

Las interpresas, las bancas u il stadi emettan titels per reunir chapitals e finanzia lur activitats. Per il cumprader dal titel è quai in med da plazzar ses daners. Duas impurtantas furmas da titels èn l'aczia e l'obligaziun.

L'aczia è ina part dal chapital d'ina interpresa che furma ina societad anonima. Il titular d'ina aczia (acziunari) s'expona ad ina ristga: sche l'interpresa en la quala el investescha è profitabla, survegn el ina part dal gudogn (dividenda); sch'ella fa falliment, po el perder tut ses daners plazzads. La valor da las aczijs sa sviluppa tenor la facultad da l'interpresa e sia capacitat da far in gudogn en l'avegnir. Sche l'acziunari venda puspè sias aczijs ad in pretsch pli aut, realisescha el ina plivalur.

L'obligaziun è ina part d'in emprést emess tras il stadi, tras ina gronda interpresa (publica u privata) u tras ina banca. Il titular d'ina obligaziun s'expona ad ina ristga pli pitschna che l'acziunari, perquai ch'il daner ch'el dat ad emprést al vegn restituid ad ina tscherta data e cun in tschains fixà ordavant. En cas da falliment da l'interpresa vegn el indemnisà avant l'acziunari. Il titular d'ina obligaziun na survegn nagina dividenda.

Products finanziaus: ils derivats

Derivats èn contracts tranter in vender ed in cumprader che garanteschon il dretg da cumprà u vender in product ad ina data fixa, ad in pretsch fix e per ina quantitad fixada ordavant.

La valor dals derivats dependa da las perspectivs da l'investiziun (aczia, obligaziun, e.u.v.), sin la quala els sa basan. Il cumprader fa pia ina spezia da patg concernent il svilup da la valor da quest'investiziun.

Ils derivats ils pli enconuschents èn las opziuns, ils warrants, ils futures ed ils swaps.

Products finanziaus: ils fonds d'investiziun

Ils fonds èn portfolios furmads da plirs products finanziaus (daners contants, obligaziuns, aczijs, derivats). Il volumen d'in fond po variar d'intgins milliuns a pliras milliardas francs.

Ils fonds d'investiziun sa constitueschan d'ina gronda varietad da products finanziaus. Els investiders cumpran ina u pliras parts d'in fond. Il curs da questas parts sa sviluppa tenor las performanzas dals products che constitueschan il fond. Els fonds d'investiziun permettun da plazzar daners a la bursa senza stuair dumagnar ils instruments finanziaus. Els fonds d'investiziun èn diversifitgads; sch'il curs d'ina da las aczijs che constitueschan in fond croda, na sa sbassa la valor dal fond betg en la medema proporziun.

In cas spezial dals fonds d'investiziun furman ils uschenunads hedge funds (fonds alternativs). Quels han la funcziun da far gronds gudogns surtut cun specular ed els sa constitueschan savens da derivats. Lur finamira è da cuntanscher resultats che na dependan betg dal svilup dals curs da bursa. Els hedge funds permettun als investiders da realisar gudogns era sch'els curs da bursa sa sbassan. Lur administraziun sa basa sin in aut nivel da tecnica da finanzas.

Products finanziaus: ils fonds da pensiu

Fonds da pensiu èn fonds ch'èn liads ad ina u pliras interpresas e servan a finanzia las rentas dals pensiunads da quellas. Els vegnan alimentads da las contribuziuns dals emploiads e dals emproiaders.

Er la gronda maiortad da las Svizras e dals Svizzers investescha a la bursa, savens senza savair: ina part dal fond da cumpensaziun da l'AVS (l'emprima pitga) è plazzada sin ils martgads da finanzas. Era la facultad da las instituziuns da prevenziun che administreschan la segunda pitga vegn investida a la bursa. La terza pitga (il respargn privat) sa constituescha surtut da fonds d'investiziun.

Las plivalurs da la bursa realisadas en periodas da conjunctura auta finanzia-schan pia per part nosssas pensius. Tuttina è il sistem fragil, perquai ch'il pli pitschen crash ristga da metter en privel ina part da las rentas d'in grond dumber da pensiunaris futurs.

La preschentaziun:

Dossier «Finanzas e bursa»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1425
www.chatta.ch

Pitschen glossari

Aczia: Titel che represchenta ina part dal chapital d'ina societad anonima.

Affar d'iniziaz: Delict che consista a profiter d'ina infurmaziun che n'è betg anc vegnida rendida publica per realisar transacziuns a la bursa (numnà era affair d'insider).

Agent: Persuna ch'intermediescha titels a la bursa (numnà era broker).

Analisa fundamentala: Studi da las tendenzas dal martgà da bursa cun agid d'ina evaluaziun da la valor da las interpresas a partir da la bilantscha e dals quints annuals.

Analisa tecnica: Studi da las tendenzas dal martgà da bursa cun agid da statisticas e da probabilitads.

Banca centrala: Autorità monetara d'in stadi che emetta bancnotas e dirigia la politica monetara.

Banca privata: Banca spezializada en la gestiun da la facultad privata.

Basa monetara: Munaida emessa tras la banca centrala che cumpiglia il daner contant (bancnotas e munaidas) ed avairs son contos da giro a la banca centrala.

Crash: Crudada andetga ed abrupta dals curs da la bursa.

Daner: Med legal da pajament. Il daner po esser contant (bancnotas e munaidas) u en scrit (contos da banca, daner electronic).

Derivat: Product finanziaus che prevesa ina transacziun futura a cundiziuns fixadas ordavant.

Devisas: Munaidas naziunalas (franc, dollar, euro e.u.v.).

Dividenda: Part dal gudogn attribui a mintga aczia d'ina societad anonima.

Dow Jones: Index principal da la bursa da New York che reflectescha la performanza d'ina trentina dad interpresas americanas.

Fond d'investiziun: Fond da plazzament tradiziunal che sa constituescha dad aczijs e d'obligaziuns.

Fond da pensiu: Fond d'investiziun che serva a finanzia las rentas dals pensiunads d'ina u pliras interpresas.

Hedge fund: Fond alternativ furmà surtut da derivats.

Index dals curs da la bursa: Indicatour da la performanza a la bursa d'in tschert dumber d'interpresas.

Massa monetara: Total dals daners en circulaziun en l'economia, cumpiglia il daner contant (bancnotas e munaidas) ed il daner scrit (contos da banca, daner electronic).

Nasdaq: National Association of Securities Dealers Automated Quotations, la pli gronda bursa electronica dal mund.

Obligaziun: Emprést negoziabel accordà ad in'interpresa u ad ina collectività publica.

Politica monetara: Actività da la banca centrala che furma ina part integrala da la politica economica d'in stadi.

SMI: Swiss Market Index, index principal dal martgà svizzer da las aczijs che mussa la performanza a la bursa da ventg interpresas svizras pli grondas.

Stock option: Opziun che permetta als emploiads d'ina interpresa da cumprà aczijs ad ina data e per in pretsch fixads ordavant.

SIX: Swiss Exchange, bursa svizra cun sedia a Turitg.

Titel: Dretg sigillà, per exempel in'aczia u in'obligaziun.

Tschains directiv: Tschains fixà tras la banca centrala che influenzescha directamain ils tschains applitgads tras las bancas.

Vaschia da speculaziun: Situaziun da survaltaziun da las valurs da bursa da las interpresas.